

Bashkia Shkodër
Biblioteka «Marin Barleti»

Gegnia

E përkohshme kulturore-artistike

7 -2018
Vjeti III i botimit,
Shkodër

Gegnia

E përkohshme kulturore-artistike

7-2018

Vjeti III i botimit

Shkodër

Redaksia:

Gjovalin Çuni, Arben Prendi, Ermira Alija,

Redaktor gjuhësor: Erzen Koperaj**Botohet nën kujdesin e bashkisë Shkodër
dhe bibliotekës “Marin Barleti”****ISSN: 2519-73-91****Adresa e redaksisë:** Biblioteka “Marin Barleti”, Shkodër**E-mail:** info@bashkiashkoder.gov.alinfo@bibliotekashkoder.com**Shënim:** *Pikëpamjet e artikullshkruesave nuk shprehin detyrimisht të redaksisë.*

Përmbajtja e lëndës

▪ Editorial ▪

<i>Libri baraz me qytetnim ose nëpër travajet e librit në gjuhën shqipe</i>	5
---	---

▪ Viti mbarëkombëtar i Gjergj Kastriotit-Skënderbeut ▪

Kolë ASHTA <i>Frang Bardhi shkroi të parën apologji për Skënderbeun më 1636</i>	11
Giammaria BIEMMI <i>Mbledhja e Kuvendit të Lezhës (2 mars 1444)</i>	20
Tonin TARNAKU <i>Scanderbeg nell'arte musicale albanese ed europea</i>	27

▪ Albanologji ▪

Rrok ZOJZI <i>Ndamja krahinore e popullit shqiptar</i>	41
Otto von GERNSTNER <i>“Albania”, përktheu Gjergj J. Kola</i>	62
Nail DRAGA <i>Roli i Austro-Hungarisë në shkollimin shqip në Mal të Zi (1916-1918)</i>	69
Farida RAMADANI <i>Dialekti gegë si potencial për pasurimin e strukturës leksikore të gjuhës shqipe</i>	78

▪ Kritikë letrare ▪

Arben PRENDI <i>Rivjen në shqip, kryevepra e letërsisë franceze Arti poetik e N. Bualo</i>	90
Zija VUKAJ <i>Poezi e motiveve dhe e gjetjeve të larmishme poetike</i> .	94

▪ Muzikologji ▪

Qamil GJYREZI <i>Epistemologjia dhe semiotika e artit të Tonin Harapit</i>	99
---	----

▪ **Letërsi** ▪

- Skender TEMALI** *Shkodrës sime. Cikël poetik* 114
Donart REXHBOGAJ *Rrugët t'më bahen udhë. Cikël poetik* 125

▪ **Portrete** ▪

- Njazi KAZAZI** *Pjetër Gjini, artisti shumëdimensional* 129
Xhahid BUSHATI *Poet i drithërimës e i zemrës së drithëruar...* 132
Klodjana MARTICANAJ *Dom Alfons Tracki misionari
martir i përkushtuar ndaj përparimit të Shqipërisë* 145

▪ **Trashëgimi kulturore** ▪

- Luigj SHYTI** *Xhubleta, veshja e lashtë, në rrezik* 159

▪ **Kulturë juridike** ▪

- Pjerin KOLIQI** *Avokatura në Shkodër* 168

▪ **Recension** ▪

- Gëzim PUKA** *Ymer Bala në kohën e rrëfimtarisë (recension)* 176
Tonin ÇOBANI *Gjakmarrja nuk është hakmarrje: Cozzi te Fishta* 179

▪ **Bibliofili** ▪

- Nexhmi BUSHATI** *Të thëna dhe të pathëna mbi Bibliotekën
dhe Bushatllinjët* 183
Rrezarta DRAÇINI *Fishta mes dy bibliotekave* 195
Gjovalin ÇUNI *Willy Kamsi -një jetë kushtue librit* 204
Willy KAMSI *Bibliografi* 207

Editorial

LIBRI BARAZ ME QYTETNIM OSE NËPËR TRAVAJET E LIBRIT NË GJUHËN SHQIPE

Nuk po thuhet ndonjë gjâ e re: *libri asht baraz me qytetnim*. Ai popull që kultivon librin, dijen e kulturën ka shumë gjasa me pasë një prespektivë të mirë zhvillimi të gjithanshëm. Por në Shqipninë tonë duem me vërejtë se këto kohë nuk janë kohët mâ të mira për librin. Ajme! Fatkeqësisht, kur kanë qenë kohë të mira për librin ndër ne! Nuk po i hyjmë historisë së vjetër se do të shkonte gjatë komenti i kësaj çashtjeje, por po rrimë ndër kohë të reja të mbas Luftës së Dytë Botnore. Në dhjetëvjetëshat e parë të vendosjes së regjimit komunist, libri në Shqipninë tonë u përball me dy fenomene:

I pari, negativ: shkatërrimi e shpronësimi, plaçkitja e bibliotekave të klerit katolik e atij mysliman, të bibliotekave të privatëve që u shpallën armiq të pushtetit.

I dyti, deri-diku pozitiv: mëkambja e bibliotekave publike, deri në skajin mâ të largët të vendit, edhe pse libra të kontrolluem prej censurës.

Fenomeni i parë solli dame të pariparueshme edhe sot në kulturën shqiptare. Ai u shoqnue edhe me "librin e ndaluem". Regjimi kishte frikë prej librave si prej njerëzve të gjallë, madje edhe mâ shumë; arsyeja asht e thjeshtë: libri krijon qytetnim dhe asht në shumë kopje. Ti vret autorin, por mbetë mendja e shpirti i tij, libri. Atëherë duhet hedhë në flakë libri ose duhet shpallë i ndaluem. Nuk asht për t'u habitë shumë se edhe mbas instalimit të regjimit komunist kena djegie të turrave me libra publikisht, në luftën kundër fesë, por edhe në prag të rrëzimit të regjimit komunist 1990-1992, pjesa mâ amorfe e shoqnisë, u drejtue ndër të tjera prej duersh të padukshme me djegë bibliotekat, muzetë,

arkivat dhe libraritë, me pretekstin se duheshin djegë veprat e diktatorit etj. I njëjti mentalitet kundrejt librit, ai i flakës dhe i poshtnimit.

Gjatë regjimit komunist libri kontrollohej me kujdes në të gjitha pikëpamjet, ku më e randësishmja ishte pjesa ideologjike. Megjithatë nuk duhet mohue se, përjashto këtë, ka pasë edhe punë cilësore prej disa autorësh, shkrimtarësh apo krijues të fushave të tjera, por edhe redaktorësh e korrektorësh letrarë apo shkencorë, të cilët sollën libra me shumë vlerë në kulturën shqiptare, qoftë si përkthime nga gjuhët e hueja, qoftë si krijime apo arritje origjinale në gjuhën shqipe. Kjo, sepse botimi që punë e organizueme në nivele institucionesh botuese, edhe pse të kontrollueme për keq, prej shtetit. Kësaj periudhe erdhën kryeveprat e autorëve të letërsisë botnore në gjuhën shqipe: Homeri, Dante, Bokaçio, Petrarka, Balzaku, Dikensi, Mopasani, Thekerej, Tolstoi, Neruda, Elyari etj., shto këtu edhe literaturën tjetër me natyrë shkencore, pamvarësisht prej kufizimeve të saj ideologjike.

Mbas vjetit 1990 libri përveç lirisë, e cila asht e domosdoshme, u përballue me rrezikun e kalimit në anarki. Së pari, në anarki botimi. Së dyti, në anarki organizimi lidhun me bibliotekat, libraritë e shpërndamjen e librit.

Sa i takon anarkisë së botimit:

Libër mund të prodhonte kushdo, mjaft që dinte me shkruar me mendje të vetë në gjuhë shqipe, mjaft që me i paguar shpenzimet e shtypshkrimit e të shumfishimit. Ai nuk kishte më nevojë për asgjë tjetër, as për korrektor, as për redaktor, as për recensent. Autori asht vetë i *gjithëdijshëm*.

Shumica e shtëpive botuese në Shqipëri sot janë institucione që ekzistojnë vetëm në letër, sepse nuk kanë asnjë aftësi me siguruar cilësinë estetike e përmbajtjesore të veprave që botojnë, në daç veprave me karakter letrar, në daç atyne me karakter shkencor. Kush asht garanti i vlerës së këtyne librave që botohen përditë në një mish-mash ku ndodhë shpesh që humbet rrugën edhe ndonjë libër që i vlen lexuesit e shoqërisë sonë. Pjesa më e madhe e atyne që kanë licencën e botimit të librit e shohin librin si biznes në radhë të parë, tue i mbyllë sytë ose tue mos u marrë aspak me cilësinë minimale që duhet të ketë çdo botim që të shndërrohet në libër. Edhe kur janë shënue disa emna sa për formalizëm,

si: redaktori, recensenti shkencora korrektori gjuhësor, në fakt qëllon shpesh që ata as nuk e kanë lexue ndonjëherë dorëshkrimin, kjo edhe sepse në botimet e përditshme kjo asht një punë e papagueme. Shtëpitë botuese nuk kanë mundësi me shpërblye redaktorë, korrektorë apo recensentët që garantojnë cilësinë mesatare apo mbi mesatare të veprës së çfarëdoshme. Shtëpitë botuese, me pak përjashtime të shtëpive më të mëdhaja botuese, e kanë përqendruar vëmendjen tek kostoja e botimit, që shpesh e paguejnë vetë autorët.

Për shkaqet e masipërme, bie fjala, hiqet dreqi me lexue disa përkthime që nuk *këndojnë* në gjuhën shqipe, por në gjuhë të huej. E lexon robi i përvuejtë librin, megjithë vështirësitë e mëdha deri në fund, e fillon e fajëson veten për tutkunllëkun e vet që nuk asht në gjendje me kuptue një libër të tillë, kur në fakt fajin e ka bash njëj *përkthenjësi* që ndoshta e njeh mirë gjuhën e huej, por nuk e njeh gjuhën amtare ose anasjelltas, e njeh mirë gjuhën amtare, por nuk e njeh gjuhën e huej, ose nuk njeh mirë as gjuhën amtare, as gjuhën e huej...

E njajta gjâ ndodhë me veprat *origjinale* të shumë *autorëve* shqiptarë. Çdo i fandaksun që jo rrallë nuk e njeh as gjuhën shqipe, i turret letërsisë, por edhe ndonjë fushe tjetër po kaq joshëse, tue botue *vepra* që dëshmojnë për ndonjë afazí gjuhësore të autorit apo për ndonjë anomali tjetër, me natyrë psikiatrike. Dhe kush mundet me i thanë "Ndal", përderisa i rrahin metelikët në dorë shtëpisë botuese...

Po ashtu ndodh me shumë vepra të ashtuquejtuna *shkencore*, të cilat tue mos pasë oponencë profesionale, rrezikojnë me keqinformue apo me keqinterpretue probleme, dukuri, argumente deri edhe koncepte shkencore, të njohuna tashmâ. Dhe kush mundet me i thanë ndal autorit, sa kohë që ai i gjen paratë me pague botuesin, madje edhe me e mbipague...

Shteti fatmirësisht nuk asht më as garanti, as kontrollori i cilësisë, por kjo nuk do të thotë se libri duhet lanë në mëshirë të fatit, sikurse edhe punët tona të tjera... Thuhet se këto punë i rregullon tregu, por në fushë të librit derisa t'i rregullojë tregu, historia ka shkue shumë larg... Institucionet e kulturës dhe politikat e qeverisë duhet me krijue një klimë ma të përshtatshme për librin, si në aspektin kulturor e shkencor, ashtu edhe në aspektin ekonomik. Në aspektin kulturor ka ardhë koha, mbas shumë

vitesh zallamahie, që të kërkohen standarde letrare, kulturore e shkencore prej shtëpive botuese, të cilat duhet të jenë garantuese të vlerave të mirëfillta të veprave që botojnë. Ata që nuk i respektojnë këto kritere, le të mbyllen, pse jo edhe me vendime të institucioneve përgjegjëse. Na jena një popull i vogël dhe besoj na mjaftojnë nja pesë-gjashtë shtëpi botuese dinjitoze, (për mos me thanë më pak) të ngjashme me simotra të tyne evropiane, që të jenë garanti i vlerave të veprave që publikojnë. Dhe këto pesë-gjashtë shtëpi botuese janë sot në treg dhe po japin një kontribut të jashtëzakonshëm për zgjanimin e hapsinës së librit në gjuhën shqipe, pamvarësisht se edhe ato kanë ende punë me mbërritë standardet që janë të domosdoshme për mos me rã në qorrollepsjen ku ngatërrohen vlerat me antivlerat.

Në aspektin ekonomik, shteti shqiptar duhet me krijue kushte lehtësuese ndaj botuesve, tue i zerue taksat e tyne, me kushtin që ato të respektojnë standardet letrare, kulturore e shkencore të botimeve të tyne. Shtëpitë botuese duhet të shndërrohen në institucione të mirëfillta, me kapacitete profesionale e intelektuale, ku redaktorët letrarë, korrektorët gjuhësorë, redaktorët e recensentët shkencorë, duhet të rikthehen rolin e tyre, ndërsa kritikët letrarë, studiuesit e fushave të ndryshme, duhet të jenë pjesë e bashkëpunëtorëve parësore të shtëpive botuese. Duhet zerue për një periudhë 50-vjeçare, të gjitha taksat që kanë të bajnë me librin, me shpërndamjen, me shitjen, me shtypjen, botimin, me fitimin etj., me kushtin që, çmimi i shitjes së librit në librarí të jetë sa më ekonomik dhe të shkojë deri te lexuesi më i vorfën e më i largët. Le të fuqizohen disa botues e tregtues të librit, sepse libri ka me fillue me bã punën e vet si ajo pika e ujit që tue ra papushim shpon edhe gurin...

Nga ana tjetër qeveria apo institucionet shtetnore lokale, nuk mund të rrinë dorëjashtë në financimin e botimeve me vlerë të veçantë kombëtare. Ka shumë dorëshkrime me vlerë si letrare, ashtu edhe të natyrave të tjera që mbeten sot e kësaj dite pa e pa dritën e botimit, ose janë botue shkel e shko, sepse botimi kushton. Për botime të veçanta, me randësi kombëtare, shteti duhet me ndërhye me fonde. Bie fjala, qe folë mbas ramjes së diktaturës komuniste në Shqipnì, për nevojën e studimit dhe të botimit të veprës së mbetun në dorëshkrim të shkrimtarëve të burgosun, të ndaluem, apo të pabotuem. Sot mbas sa e sa vjetësh

çka asht bâ, pak e pothuej aspak, përveç rasteve të veçuese ku familjarë apo individë janë kujdesue me realizue diçka. Ministria jonë e kulturës ka darovitë me fonde botimin e veprave të shkrimtarëve të realizimit socialist, por jo të veprës së këtyne shkrimtarëve, kështu dy herë të dënuem. Do të kishte qenë një vuemje në vend e veprës dhe e dinjitetit të shkrimtarëve që u dënuen nga diktatura komuniste, botimi i kolanës së veprave të këtyne autorëve, gjâ e cila nuk asht bâ e ka gjasa të mos bahet kurrë.

Sa i takon organizimit të bibliotekave, librarive dhe shpërndamjes së librit. Mbijetuen vetëm bibliotekat dhe libraritë e qyteteve, kryesisht të qyteteve të mëdha. Asht e vështirë me gjetë sot ndonjë fshat që të ketë, bibliotekën dhe librarinë e vet. Me sa dimë nuk ekzistojnë mâ. Edhe ato pak biblioteka që mund të kenë shkollat e fshatnave janë të vorfna në fonde dhe nuk janë për komunitetin tjetër, përveç nxanësve të shkollave. Për me shtue se shpesh e mâ shpesh librat e botuem në Kosovë e në vise të tjera shqiptare nuk mbërrijnë në qytetet tona dhe anasjelltas ato të botueme në qytetet tona nuk mbërrijnë me qarkullue atje, edhe pse teorikisht flitet për një politikë kulturore ndërmjet vetë shqiptarëve.

Por edhe bibliotekat e qyteteve janë në vështirësi me thithjen e librit mâ të fundit në gjuhën shqipe pa përmendë atë në gjuhë të huej, sepse libri fatkeqësisht shihet nga institucionet vetëm si mall fizik, si një kaush me tulla apo si një rrugë me asfalt për të cilën duhet me pritë fillimin e vitit në qoftë se jena në fund të vitit, ose fundin e tij, nëqoftë se jena në fillimin e tij, për me shpallë tenderin vjetor të blemjes së librit. Lexuesi i thjeshtë, studiuesit apo të tjerë që kanë punë me librin duhet me pritë kur të bahet ky tender zamadh, i cili me shumë fat mundet me gjetë titujt, të cilët ndërkohë janë zhdukë prej qarkullimi, pse të botuem në kopje minimale, sidomos kur janë libra të vlefshëm, zhduken si kripa në ujë. Atëherë tenderi bâhet jo rrallë, sa me shpenzu fondin e caktuem me çfarëdolloj libri, mjaft që fondi të mos digjet... Institucionet, shteti duhet ta trajtojnë librin siç e meriton e jo si një mall i ngurtë... Bie fjala a duhet me pritë tenderin biblioteka e një qyteti, apo biblioteka e një universiteti, kur asht mundësia me ble libra apo biblioteka private me vlera të veçanta, të cilat jo rrallë po blihen prej të huejve?!

Shpesh e mâ shpesh libri elitar, por edhe ai me kategori lexuesi

të përzgjedhun, nuk shpërndahet as nëpër libraritë e qyteteve, sepse tue qenë aktivitete private, libraritë janë të interesueme me tërheqë libra që kanë një shitje masive e jo libra të veçantë që kanë shitje të paktë. Pra, i takon që politikën e librit të natyrave të ndryshme, në nivel kombëtar e bënë librashitësit, (jo për faj të tyre); ata vendosin se kush del në vitrinë, sepse me të ata mendojnë me sigurie biznesin e tyre, me pague taksat e shtetit, energjinë elektrike, mirëmbajtjen e objektit, qeranë e lokalit etj. E pra ky asht mjerimi i fatit të librit e institucioneve të kulturës, gjendje për të cilën kena përgjegjësi të gjithë. Shembulli i kësaj përgjegjësie mund të jetë rasti ma i fundit ai i dhurimit të bibliotekës private të bibliofilit dhe studiuesit të shquem shkodran Willy Kamsi, mbas vdekjes, Urdhnit të Françeskanëve në Shkodër. Ky shembull vlen për me u ndjekë edhe prej të tjerëve, sepse në kushtet e mbijetesës ku ndodhena si shoqni, mundet me na shpëtue edhe një fije kashte e libri, biblioteka, ka tregue se asht një *fije kashte*, ma e fortë se fijet tjera...
Kaq kësaj radhe për travajet e librit në gjuhën shqipe, sepse ato nuk mbarojnë këtu...

•Viti mbarëkombëtar i Gjergj Kastriotit-Skënderbeut•**KOLË ASHTA (1918-1998)****FRANG BARDHI SHKROI TË PARËN APOLOGJI PËR
SKËNDERBEUN MË 1636***

Ky shkrimtar shqiptar, Frang Bardhi (1606-1 korrik 1643), i cili lindi e vdiq po në Nënshat të Zadrimës, asht punuesi i të parit fjalor shqip, përkthyesi i dy veprave të dorëshkrueme të humbuna, shkruesi i nandë letrave në italisht dhe i tri relacioneve të hollësishme po në këtë gjuhë; por ky punim do të flasë mbi të parën apologji për Gjergj Kastriotin Skanderbeg, të cilën e shkroi Bardhi e po kështu ai vetë e quejti veprën e vetë apologji, fjalë kjo që do të thotë me i dalë zot ndokujt o ndonjë çështjeje. Në rasën tonë këtu strumbullari i tanë kësaj apologjie qendron në këto fjalë: Tue hjedhë poshtë mendimin e Gjon Tomk Marnaviqit, i cili Skanderbenë e quen farefis të vet, do me thanë, i shtëpisë së Marnaviqve në krahinën e sllavëve të Bosnjes, Bardhi pohon se Skanderbeu asht pinjolli i shtëpisë së Kastriotëve në krahinën e shqiptarëve të Krujës ashtu si e pohojnë dhe e kanë pohue kurdo herë gjatë shekujve dokumentat historikë shkruie në gjuhë të hueja; në gjuhën slave, latine, italiane, greke e turke. Ja për çka do të flitet.

Dihet se prej Shqipnije shkoi me studjue në kolegjin Iliriane të Loretit më 1628, prej së cilës, si e shkruen ai vetë, u largue e qendroi në Kolegjin De Propoganda Fide të Romës nga viti 1633

---

* *Artikujt kashtue heroit tonë kombëtar janë marrë prej organit Shkodra, 1967, viti VII. Nr. 1(7), ff. 22-28; 61- 70.*

e gjer më 1636. U quente ende student, kur i kishte pasë ra në dorë vepra e shkrueme latinisht nga Gjon Tomk Marnaviqi, e cila njihet me këtë titull: " Shenjat e lashtësisë e të bujarisë së shtëpisë Marcie, e quejtutn zakonisht Marnaviq të Nishit, nga Gjon Tomku i së njëjtës shtëpi, të mbledhuna e të përshkrueme te Lupi ose Frakasi, trim mbi trima e farefis i tij ". Romë, Shtypshkronja Vatikane 1632". Pra, ideja për t'i përgjegjë Marnaviqit, i cili thotë se Skenderbeu qenka prej shtëpisë Marnaviq të sllavëve boshnjakë, çka bjen në kundërshtim me vetë të dhënat historike të shkrueme sllavisht e ndër gjuhët e tjera të hueja, kjo ide i lindi Bardhit aso kohe kur ka pasë qenë ende student.

Largue Rome më 8 prill 1636 për t'u nisë për Shqipni, mori rrugën kah Venediku e u ndal aty për dy javë për të mprojtë kombësinë shqiptare, pra shqiptarësinë e Skanderbeut, pas pesë vjetësh vehet me shkruë një apologji që të jetë e rreptë dhe e mprehtë, e shkurtër dhe e hollë, e ashpër dhe therëse, e rrjedhëshme dhe e furishme. Me e shkruë e shkroi këtë apologji e bile për dy javë por në rrethana të vështira, për të cilat ai thotë kështu : "po të marrësh parasysh kohën e shkurtër, preukopimet, tronditjet dhe ngatërresat e tjera të panumërta, në të cilat unë isha mpleksur kur po shkruanja këto radhë, atëherë do t'i durosh të gjitha me qetësi" (1). Çuditëmi se sa shpejt e ka punue, kur thotë prap në ndonjë vend tjetër se "kohën e kasha të pakët, mezi po më jepej një interval prej 15 ditësh" (2), kur Bardhit iu desh me sjellë aq shumë prova për të ba apologjinë e Skanderbeut të shkrueme latinisht, e cila mban këtë titull: "Gjergj Kastrioti epirot, i quejtun zakonisht Skanderbeg, prin trim mbi trima e i pa thyeshëm i epirotëve e u dha përsëri popullit atdheut nga Frang Bardhi, nxanës i kolegjes De Prapaganda Fide, ipeshkëvi Sapës e i Sardës dhe i Pultit, administrues i popujve tjerë të Shqipnisë. Me bujarinë e senatit venedikas shumë të ndritun e shumë të madhnueshëm Venedik, Shtypshkronja Mark Ginammi-t, 1636". Pastaj kjo vepër aq e dobishme u përkthye nga origjinali latin në shqip e u spjegue me shenime të vleshme Stefan J. Prifti "Skënderbeu (apologji). Tiranë 1957" e prej këtij përkthimi do të merret çka nevojitet për këtë punim, që kemi në dorë.

Bardhi veprën e vet e zu fill dhe e kreu jo për ndonjë arësye vetjake si bani Marnaviqi tue trillue për lashtësinë e shtëpisë së vet përkundrazi Bardhi në letrën drejtue Françesk Ericit e senatit

venedikas shkruen: “nuk po flas për veten time, megjithëse të parët e mi kanë qenë të çquar edhe në luftë edhe në paqe” (3), por “kur shikoja se princi i pa thyeshëm e trim mbi trima i Epirotëve apo (i) Shqiptarëve, Skanderbeu, i mohohej kombit të tij Epirotas dhe se atij i mvisheshin gjëra që s’i përkisnin, unë po ta lë ty, o lexonjës i mirëdashës, ta gjykosh se çfarë arësye të rënda më kanë shtyrë mua, që ta shtërngoj mirë pendën në dorë. Prandaj, në rast se përpjekjet e mija do të dalin boshe dhe krejt të padobishme, ato nuk duhen çmuar sigurisht, në asnjë mënyrë si të pavend; sepse unë nuk do ta kisha mundur kursesi ta shtyp dëshirën për të shkrojtur veçse po të donja të trathtoj me turp vehten time dhe atdheun tim” (4).

Ndonëse kjo çashtje nuk lidhet kurrkund me ndonjë diçka që ka të bëjë me historinë e Kastriotve, por mbasi që Gjon Tomk Marnaviqi trillon se Skandebeu asht prej familjes së tij, gja për të cilën do të flitet pak ma andej, le të shikohen tani këtu se ç’teza bjen Marnaviqi për lashtësinë e familjes së tij e antitezat e Bardhit. Sipas Marnaviqit gjeneologjia e kësaj familje po niska qysh në kohën e perandorit Kostandin të shekullit IV e mberritka në shekullin e XV me Skënderbenë e prej këndej gjer në kohën e Gjon Tomk Marnaviqit më 1632, pra kjo gjeneologji kalueka nëpër 1300 vjet.

Teza e lashtësisë së familjes së tij, për të cilën nuk paskan mbetë pa folë as perandorë të Bizantit, as mbretën të Serbisë e të Bullgarisë e të Hungarisë, qenka e vërtetueshme vetëm me fjalët e Marnaviqit; në sa sundimi i Nishit nga kjo familje u vërtetueka për mes një diplome të shekullit XV, që po folka për shekuj të maparshëm.

Antiteza e Bardhit përmbledhet në një ide të përgjithsueme pas një analize të bame një për një mendimet e shprehuna nga Marnaviqi se lypen argumenta e vërtetime dokumentash e autorësh. Diploma që bjen Marnaviqi vetëm për arsye vetjake nuk i përket shekullit për të cilin flet e në anën tjetër Marnaviqi trillon njerëz të familjes së vet për të ba lidhjen nga shekulli në shekull.

Sinteza tani mund mërrihet fare letë se Marnaviqi ka çpikë një gjeneologji të trillueme për arësye vetjake, e pa njohun historikisht, e shtrembënueme; prandaj shtëpia e tij nuk asht e lashtë sa don me e nxjerrë Marviniqi, prandaj as në këtë anë nuk

i epet arësye e aq ma tepër nuk ka me pasë të drejtë ta quajë Skënderbeun si pinjoll të Marnaviqve.

Pjesa e dytë e veprës së Bardhit merret me mprojtjen e një çështje atdhetare, që asht kombësia shqiptare ose me një fjalë tjetër shqiptarsia e Skanderbegut tue rrëxue kështu mendimin e kundërtë të Marnaviqit.

Marnaviqi i del zot çashtjes së vet se “Skënderbeu ka qënë bir i Juanisit ose siç thotë vetë ai, i Jan (= Gjon) Marnaviqit” (5); derdh mund e djersë e harxhon gjithë ato fjalë kot së koti saqë dëshira e tij çduket fund e krye si avull uji” (6). Ai e mprojtka me anë të diplomës së nënshkrueme në Budë me 1 nandor 1459 nga mbreti i Hungarisë Matija Korvini (1458-1480), i cili u kunorzue fill pas vdekjes së t’et, të Gjon Huniadit. Në këtë diplomë, që sjellka Marnaviqi, paska varë tanë shpresën sa që Bardhi, i cili e riprodhoi fund e krye këtë diplomë (7), thotë “po të përmbyzet ky themel (= bazë), atëhere e gjithë ndërtesa margnaviçiane apo tomkiane do të rrëzohet për tokë e do të mbulohet ndër gërmadhat e saj” (8).

Kjo diplomë, e cila Gjergjin, të birin e Gjon Kastriotit, e ban djalë të Gjon Marnaviqit, del e pa vërtetë, në kundërshtim me “traditat e përgjithshme” (9) të shqiptarëve, të sllavëve e të turqve, me fjalë tjera nga gjithë popujt Gjergj Kastrioti njihet shqiptar i familjes së Kastriotëve, me përjashtim të diplomës së Marnaviqit. Ja si e mprojti pra çashtjen e vet Marnaviqi: tue thanë gjana të pavërteta për atë diplomë.

Ndryshej i doli zot çashtjes së vet Bardhi se Skanderbeu asht shqiptar e i biri i e Gjon Kastriotit dhe veproi kështu: “duke patur, sigurisht, më tepër parasysh të vërtetën se sa atdheun” (10): pra tue spjegue ma hollë këtë mendim të Bardhit Stefan J. Prifti thotë: “duhet të shohim këtu një nga shprehjet më të thella dhe më esenciale të karakterit dhe të shpirtit të Bardhit. Ai nuk mendon t’i shërbejë atdheut në baza të padrejta, t’i japë atdheut çka s’i takon, por të mos lejojë t’i merret atij çka i përket. Në këtë mënyrë Bardhi mpron edhe më me forcë atdheun e tij” (11).

Sipas Marnaviqit kemi se “janë quejtun Kastriotë nga qyteti i Kosturit, që e kanë pasur nën sundimin e tyre të parët e tij (= të Skanderbegut)” (12). Atëherë Bardhi ban këtë obiekcion, kundërshtim, mendimi se asnjë historianësh, dhe as historiani shqiptar nga Shkodra, Marin Barleci, nuk e vërtetojnë një gja të

tillë e jo vetëm s' del e vërtetë prejardhja e emnit, por as *"prindi i Skënderbeut tonë nuk e ka pasë mbajtur kurr nën sundimin e vet Kosturin e Ohrin"* (13), kështu që *"diploma, pra, e parashtruar nga Tomku është e rreme"* (14).

"Marnaviqi po kalueka nga gabimi në gabim për sa i përket sundimit të vetë Skënderbeut mbi Thezalinë, Dioklinë, Dalmacinë dhe Zadrimën" (15) por Bardhi në mbështetje të historisë i përgjegj se *"nga Barleti dhe shkrimtarë të tjerë, sidomos venecianë, dihet se as Skënderbeu, as prindi i tij nuk kanë ushtruar ndonjë herë fuqinë e tyre mbi këto vende"* (16).

Marnaviqi vazhdueka se *"se ka qënë e deklaruar se qyteti i Nisës (i Nishit) bashkë me kështjellat, kampet, qytetet, fshatrat...ka qënë dhe duhet të jetë e përbashkët e me të drejta të barabarta si për princin e lartpërmendur Gjergj Juanoviçin (Kastrioti) ashtu edhe për burrin madhështor kontin Tomko-Marnaviq"* (17). Si për Bardhin si për historinë s' asht e vërtetë se Kastriotët sunduen Nishin.

Ja pra, Bardhi, tue përjashtue vendet, që s' i përkisnin zotnimit të Kastriotve, mendon se tue thanë të vërtetën i shërben atdheut, sepse pohimet e themelueme mbi burime dokumentare dalin zotnimet e Kastriotve, çka asht e njohun tashma do me thanë se gjyshi i Skanderbeut, Pal Kastrioti, zotnonte Sinjën e Gardhin e Poshtës, që gjindeshin në luginën e Drinit në Dibrën e Poshtme, sot rrethi i Peshkopisë; Gjon Kastrioti, i ati Skënderbeut, shtrini sundimin mbi Dibrën, Matin, nga bregdeti te shufadaja në jug të Lezhës, gjer në Prizrend.

Historikisht dihet se Kruja qe kryevendi i zotnimeve të Kastriotëve, qe sundojshin vendet që thamë ma sipër në Shqipninë e mesme e në mënyrë ma të caktueme Matin e Dibrën e me disa vende që u shenuen. Këtu del pyetja, në se erdhën këtu Kastriotët apo qenë që ma parë. Po të marrim emnin Kastrioti, si u tha ma parë, Marnaviqi e spjeron me fjalën e vendit Kosturi, prej të cilit paskan ardhë Kastriotët, çka Bardhi me arësye e kundërshton, por shton edhe një mendim të vetin: *"Unë do të shtoj edhe disa gjëra nga mendja ime, të cilat ndihmojnë tepër për ta ndriçuar punën (=prejardhjen) e familjes së Kastriotëve"* (18). Në Shqipni të veriut gjindet Hasi ose si thotë ai *"As"* (19), pranë të cilit banojnë puljanët e dukagjinastit. Në atë krahinë mes vendeve malore rrëshqet Drini i shpejtë e *"ngrihet një fshat i njohur, i quatur prej Askolëvet (= banorve të Hasit) Kastrat (20) dhe "të drejtën dhe*

pushtetin mbi këtë fshat e pretendon për vehten e saj një familje e përmendur dhe shumë e vjetër ndërmjet bashkëvendasve tanë, e quajtur Kastrat. Prej kësaj familjeje kanë dalë shumë burra të respektueshëm për mençurinë dhe trimërinë e tyre luftarake (21) dhe përmend dy vetë të kësaj familje, të cilët ishin gjallë aso kohe, kur shkroi Bardhi e ky i njihje mirë e quheshin Mustafa Kastrati e Gjon Kastrati (22)

“Unë për shumë arsye shkruan Bardhi – guxoj ta pohoj si të vërtetë se nga ky vend e nga kjo familje kanë dalë ata që quhen zakonisht Kastriotë” (23). Këto arësye argumentimi ai i nxjerr nga mendimi i përgjithshëm i popullit do me thanë nga trashigimia popullore. E cila qysh nga vdekja e Skanderbegut e gjer te botimi i Bardhit, tue pasë kalue 168 vjet, kujtimet e shekullit të Skanderbegut i mbante të gjalla. Argumentin tjetër e gjen ndër analet e Raguzhës tue thanë këto fjalë se analet “japin informata në gjuhën italiane, që unë, si zakonisht, po i parashtroj këtu fjalë për fjalë, me qëllim që të mos dyshohet se u kam bërë ndonjë ndryshim” (24) dhe bjen citatin ku përmendet: “Jam Kastrioti, zoti i Krujës, familja e të cilit ka dalë nga Kastrati, një katund në juridiksionin e Asit (= Hasit) në Shqipëri, pak larg lumit Drin” (25), nga pat origjinën e saj familja e Kastriotëve” (26). Pjesa e dytë e veprës, ku shtjellohet se Gjegj Kastrioti asht i familjes shqiptare të Kastriotve, ka natyrë arësytuese e këtu ma poshtë po rrjeshtojmë auktorët me veprat e tyne, emnat e të cilve Bardhi zen në gojë ose çek veprat e tyne. Këta auktorë, që dalin në vepër e ndër shënimet sqaruese të Stefan J. Priftit, i cili e përkthej, le të merren si bibliografi, që do të vlejë si provë e erudicionit të Bardhit, i cili pohimet e veta i themelon ndër burime historike. Këta auktorë janë:

Marin Barleti (shekulli XV-XVI)	- historian shqiptar nga Shkodra “Jeta e luftat e Skanderbeut.”
Georgius Bartholdus	- “Jeta e Skanderbeut”.
Marin Beçikemi(1468-1526)	- humanist shqiptar nga Shkodra “Panegjirikët”
Pietro Bembo (1470-1547)	- humanist italian “Historia e republikës venedikase”.
Antonio Bonfini(1427-1505)	- historian “Dekadet e ngjarjeve të Hungarisë”.
I. Marnaviqit.	- “Skënderbeu Juanisit ose siç thotë ai, i Juanis”
Botteri (1533 - 1617)	- gjeograf “Gjeografia”.
G. Busbequi (1522-1595)	- shkrimtar freng “Letrat e legatës turke” IV.
Cesare Campana (1540 - 1606)	- historian italian.
Jakob Gordon (1541 - 1620)	- anglez nga Skocia.
Paulus Jovius (1483 - 1552)	- historian Italian.

Lonkos Kalkokondyles (1430 - 1490)	- kronist bizantin "Tregimet historike".
Joannes Loënklaui (1553 - 1592)	- Historian gjerman "Analet e sulltanve".
Johann Lonicer (1499 - 1569)	- humanist gjerman.
Joanes Tomkus Marnavitiuis (shekulli XVII)	- autor sllav nga Bosnja "Shenjat e lashtësisë e të bujarisë së familjes "Marcie".
Giovanni Battista Marini (1509 - 1625)	- poet italian
Maurus Orbinus (shekulli XV)	- historian sllav "Historia e sllavëve".
Enea Silvio Piccolomini (1405 - 1464)	- autor Italian "Komentaret".
Giovani Battista Pigna (1530 - 1575)	- autor Italian "Historia e princave atestine".
Ptolemeus (100 - 178)	- gjeograf grek "Tregime gjeografike"
Giovanni Ricci (shekulli XVI - XVII)	- poet Italian
Joseph Rosatius (1530 - 1620)	-gjeograf Italian "Bota dhe pjesët e saja"
Sabelicus (1436 - 1506)	- humanist italian "Komentaret"
Francesco Sansovino (1521 - 1581)	- historian italian "Historia e përgjithëshme mbi origjinën e luftat e turqve".
Giovanni Saraceno (shekulli XVI)	- shkrimtar italian
Margherita Sarrocchi (shekulli XVI - 1618)	- poeteshë italiane "Skanderbeida".
Lazzaro Soranzi (shekulli XVI - XVII)	- historian italian
Giovanni Tarcognati (shekulli XV - 1566)	- historian italian "Historitë e botës"
Tuberoni (shekulli XVI)	- historian dalmatin "Komentaret".
Volaterranus (shekulli XVI)	- shkrimtar italian "Komentaret e qyteteve"

Si po shihet Bardhi mbështetet ndër shumë auctorë, 29 veta të kombësive të ndryshme:

shqiptarë, grekë, italianë, slave, gjermanë, frënge, të fushave të dryshme ditunore si historian, gjeografë, kronistë. Marnaviqi përkundrazi përmend nja tre auctorë, që s'i përkasin temës e një diploma dhe "mund të dyshohet jo pa arsye se kjo diplomë është çpikur prej ndokujt, ose të paktën, është deformuar pjesërisht për t'i shërbyer më mirë qëllimit të tij" (27), për të dëftue madhninë e familjes së vet. Bardhi u bazue ndër burime historike për të përforcue kombësinë shqiptare të Skënderbeut, i cili njihet pors i udhëheqsi i luftës së drejtë për pavarsi kombëtare kundra turqëve. Bardhi, tue përmendë të dhanat byzantine, italiane, sllave e turke, thekson se edhe këta vetë e quejnë Skanderbenë shqiptar nga shtëpia e Kastriotve të Krujës.

Trashëgimia popullore për Bardhin asht burim kryesor "gjë që unë e kam patur shumë parasysh në çështjen që shqyrtojmë" (28), sepse stërgjyshat ja kanë lanë për trashigim pasardhësve dhe për ma tepër kjo tashëgimi nga koha e Skënderbeut gjer te Bardhi nuk ka patur aq kohë, sa që të jetë shlyer e harruar çdo

kujtim i tij dhe i njerëzvet të tij nga bashkëkombasit tanë, sepse këtë e kanë zakon që të këndojnë gjithmonë nëpër gostitë e tyre, ashtu siç bënin të vjetrit për origjinën e veprat e paharrueshme të burrave të tyre të shkëlqyer”⁽²⁹⁾. Bardhi bazohet në popullin shqiptar për të dhanë gjykimet e fundit mbi Skanderbenë e këtu ka në dorë një argument të fuqishëm, që asht dashunia e popullit, për te: “Dhe vazhdimisht gjer në ditët e sotme bashkëkombasit tanë flasin për të dhe këndojnë me zë të lartë trimëritë e tij nëpër gostitë, siç thamë dhe e quajmë Skënderbenë tanë, për autonomazi, me menin e shquar “Kulçedra e Arbënit” d.m.th. dragoi i Epirit” (30). Kështu e ka quejtë populli shqiptar fatosin e vet pikërisht në luftën e pandërpreme, të cilën e udhëhoqi kundër pushtuesit turk. Këtë mendim të luftës së drejtë do ta japë Bardhi edhe në veprën tjetër: “Kroja, Kruja (asht) vendi ku ka lem e dalë ajo kulshedra e botës (së) Arbënit Gjeç o Gjergj Kastrioti thanë e thirrë Skandebeg, n se kuj zani (= prej zanit të të cilit) veç dridhti e shugulloi shumica e pushtetja e shumë renjinje (=renjinjve, mbretënve) e perandorëve tue ikunë n si (=prej tij) posikur n (=prej) krismet o n(=prej) rrëfejet prej qiellshit, lavdia e nderja e gjithë dorësë (së) arbeneshe”⁽³¹⁾.

Bardhi rrëzon mendimin e Gjon Tomk Marnoviqit se Skanderbeu asht prej familjes Marnaviq. Bardhi pohon atë çka asht historike se Gjergj Kastrioti asht prej familjes kruetane të Kastriotve, i cili udhëhoqi luftën e drejtë kundra Turqisë. Bardhi u mbështet ndër të dhanat e shekullit XV e XVI qofshin grekë, italianë, sllavë e turkë që përforcojnë gjithnjë atë ç’asht e vërtetë, shqiptarësinë e Skanderbeut. Të dyja ndjenjat lidhen në këtë vepër të Bardhit: ndjenja për atdheun e për të vërtetën tue e mprojtë kështu Skanderbenë, të cilin mpron mbi çdo gja “mendimi i përgjithëshëm i kombit tonë” (32), pra vetë populli, tha Frang Bardhi tue i dhanë fund së parës apologji mbi Skanderbenë, së cilën e shkroi me 1636.

1) FRANG BARDHI, *Skënderben, përkthye nga Stefan J. Prifti, Tiranë, 1957, fq.14.*

2) *Po aty, fq.15.*

3) *Po aty, fq.12.*

4) *Po aty, fq.13.*

5) *Po aty, fq. 41.*

6) *Po aty, fq. 42.*

- 7) *Po aty, fq. 42-48*
- 8) *Po aty, fq. 42.*
- 9) *Po aty, fq. 48.*
- 10) *Po aty, fq. 41.*
- 11) *Po aty, fq. 89, shenimi 149.*
- 12) *Po aty, fq. 49.*
- 13) *Po aty, fq. 49.*
- 14) *Po aty, fq. 50.*
- 15) *Po aty, fq. 51.*
- 16) *Po aty, fq. 51.*
- 17) *Po aty, fq. 53.*
- 18) *Po aty, fq. 69.*
- 19) *Po aty, fq. 69.*
- 20) *Po aty, fq. 69.*
- 21) *Po aty, fq. 69.*
- 22) *Po aty, fq. 72.*
- 23) *Po aty, fq. 70.*
- 24) *Po aty, fq. 71.*
- 25) *Po aty, fq. 71.*
- 26) *Po aty, fq. 71.*
- 27) *Po aty, fq. 54.*
- 28) *Po aty, fq. 70.*
- 29) *Po aty, fq. 70.*
- 30) *Po aty, fq. 73.*
- 31) F. BLANCHUM, *Dictionarium latino-epiroticum, 1635, fq.197*
- 32) F. BARDHI, *Skënderben, fq.74*

Giammaria BIEMMI**MBLEDHJA E KUVENDIT TE LEZHES
(2 MARS 1444)**

Megjithatë ai (Gjergj Kastrioti) tue kundrue sa e madhe ishte anmiqesia osmane dhe, përkundrazi, sa të pakta ishin forcat e veta, dhe se Murati do të përdorëte të gjithë fuqinë e vet për të shtë edhe një herë në dorë Shqipninë, mendoi të mbështetej tek princat fqij, dhe t'i ftonte që të bájshin me të një lidhje mbrojtjeje e sulmi kundër anmikut të përbashkët. Asht e qartë se kishte bā mendim një gja që ,sa ishte në dobinë ma të madhe të interesave të veta, po aq ishte plot vështirësi per t'u zbatue, për arsye të natyrës së keqe të atyne princave që ishin perzimtare, që u bante hije çkado, dhe ma të prirun me u nda, se me u bashkue. Megjithatë, tue e pasë shtë në provë, (mendimin e vet) ja doli në krye në mënyrë kaq të gëzueshme sa nuk mund të dëshronte mâ tepër, dhe kjo mund të njehet një nga fatmirësitë mâ të randësishme të Skanderbeut, në të cilën të ketë sprovue të lehta punët e vështira.

Nuk desh me e rrahë këtë punë as me lajmëtarë, as me letra, as tue shkue vetë me e takue një nga ata princa, tue drashtë se do të zvaritej. Por mendoi se ishte mâ me vend të mblidhte një Kuvend të përgjithshëm, ku, në bisedimet që do të kiheshin së bashku, do të kishte heqë pa vështirësi ato pengesa që do të mund të krijoheshin. Për mâ tepër shembulli dhe emulimi i tashëm do t'i epte edhe mâ krah. Pati shumë kujdes në caktimin e vendit në mënyrë që të mos u jepte shkas me mungue asnjënit ndër ata princa. E pau se po të kishte dashtë me i mbledhë në Krujë, ose në ndonjë kështjellë nën sundimin e tij, do t'ishte duke se po kërkonte mâ shumë komoditetin dhe nderin e vet, se atë të

tjerëve. E njëjloj, po të zgjidhte Danjen, Zhabjakun, ose ndonjë vend tjetër nën mvarhtësinë e ndonjenit prej atyne princave, të tjerët nuk do të kishin ndigjue me marrë pjesë, mbasi secili e ka zakon me mendue se nuk asht mâ pak i denjë vendi i vet. Perveç kësaj, sundimtarët çartaqefas dalin prej shteteve të tyne për të hy në ato të një tjetri, me të cilin mbahen të barabartë. Qyteti i Lezhës ju duk vendi mâ i përshtatshëm për një Mbledhje të tillë, sepse, tue qenë nën sundimin e Venedikut dhe për mâ tepër sa për rrugën u hiqte atyne princave të gjitha vështirësitë, e të gjitha kundërshtimet përsa i përket pikës së nderit.

Mbasi qe ujdisë gjithçka për vendin e vet për kohën (që ishte për dy të marsit) të gjithë njëkohësisht u gjetën aty. Princat qenë: Arianiti (që ma vonë u bâ vjehri i Skanderbeut) zot i Kaninës, krahinë e Shqipnisë së poshtme. Vetëm me këtë emën përmendet çdo herë prej Tivarasit, me të cilin do ta permendim shpesh. Laonik Halkondila dhe Raffaello Volaterrano, së bashku, e quejnë Arianit Komneni. Ky qe një princ i famshëm i shekullit të vet, i cili në shumë rase u dallue për guximin e tij kundër turqve. Theodor Korona, zot i Beratit, që kishte qenë mik i posaçëm i Gjonit, t'et të Skanderbeut. Pal Dukagjini, që ishte një princ ndër ma të rëndësishmit e Shqipnisë, jo për shtrimjen e zotnimit, sa për zellin që shfaqte ndër mbledhje, dhe tash përpiqej me gjithë fuqinë për t'i nxjerrë ndihmë Skanderbeut kundër Turkut. Nikollë Dukagjini, vëllau i tij, Andrea Thopia, Pjetër Spani, Gjergj Dushmani, Zahari Altisferi, Shtjefën Cernojeviçi. Qenë aty edhe disa zotni të tjerë mâ të vegjël, ndër të cilët Shjefën Darenji e Pal Stresi, kunetën të Skanderbeut. Republika e Venedikut, që kishte nën pushtetin e vet shumë qytete të Shqipnisë, nuk kishte lanë pa dërgue të ngarkuemit e vet, por vetëm me detyrën që të vëzhgojshin çka rrihej e çka dahej mbrenda mbledhjes, e jo që të merrshin ndonjë zotim. Të gjithë këtyne, të mbledhun në kishën kryesore të qytetit, Skanderbegu u foli në këtë mënyrë.

“Mendoj se do t'ishte e tepërt, o Princa shumë të mirë e shumë të dijshtëm që t'ja hyj përshtimit të urrejtjes dhe të tërbimit të turqëve, e se si ata mendojnë vetë të na zhdukun, dhe të na qesin fare, aq janë të etshëm për gjakun tonë, sa edhe të dishruem për pasunitë tona, ndonse këtë, mjerisht, na e tregojnë aq plagë, dhe vetë Shqipnia, vetë princat shqiptarë mund t'u çekën të tjerëve si shembull i vajtueshëm. Prandej, mâ fort, do të siellem të

parashtroj, cili qe shkaku i fatkeqësive tona, kështu që, tash, të shohim çfarë ilaçi duhet të përdoret.

Popujt i qajnë me lot gjaku grindjet orëzeza të princave të tyne, tue i paditë se qenë ata vetë farkëtuesit e rrënimeve të veta, e të gjithë tue vikatë kah qielli pajtohen herë mbas here tue shqiptue këto fjalë: në qoftë se princat, që janë të munduem prej frigës dhe prej rrezikut që me mbetë një ditë nën dhunën osmane, të bashkoheshin, përkundrazi me lehtësi do ta shqymshin fare Turkun. Por, që unë të ndalem e të tregoj tragjetitë e principatave të tjera, nuk më lejohet prej dhimbe se vëllazënve të mij të vramë mizorisht, e cila më thërret që të shpalli se nga pat ardhë shkatërrimi i shtëpisë sime.

Gjoni, im atë, dikur princ, shoku i juej, tue e pasë sulmue Sulltani i turqve, i cili, në krye të një ushtrie po aq të shumtë sa ndër lufta, po i detyronte të gjithë fqijt e fuqishëm me ju nënshtrue, tue qenë kacafytë, i vetëm, me sulmuesin mujshar, dhe tue mos i ardhë ndihmë nga asnjë anë, që heshtazi përmbajshin kërdrinë e fundit të shtëpisë së tij, d.m.th. pushtimin e principatës dhe vrasjen e të bijve, mbasi të kishte vdekë (tue pasë mbetë gjallë vetëm vetë për vullnet të qiellit dhe shpresoj për të marrë hakun e këtyne farë kobesh). E në se ajo dasi që, në ato kohë, ishte në mes princave shqiptarë, e cila pat lanë me vdekë në mjerim tem atë, do të vazhdojë edhe në këto rreziqet e mia të sotme, me siguri, nuk mund të pres një përfundim të ndryshëm nga ai i atit tem. Megjithatë interesi i princnisë sime, dhe i jetës sime nuk do të bijnë në gjendje më të keqe se në atë në të cilën gjindej parandej. Por ta dini se shpëtimi i juej si i jemi, sot gjindet në buzë të humnerës.

Sepse: çka kujton? Se tash Turku do të përgatisë armët e veta vetëm kundër meje, dhe nuk do të mendojë veç për këdrinë time? Dashtë qielli që puna të jetë ndryshe dhe që ajo bishë e ngucun prej meje për dam të Shqipnisë të jetë e ngême, dhe jo e egërcueme ma shumë prej gjakderdhjes sime. O princa shumë të fortë, të mos ju idhnojnë lajmet e trishtueshme të rreziqeve tueja të sotme, të cilat, po ju siguroj se padyshim, kemi për t'i pa tue përfundue në fitore e në ngadhnjime, po qe se ja veni veshin këshillave të mia të sotme. Të gjithë neve, prej të parit deri tek i mbrami, të gjithë princat e Shqipnisë, të gjithë Shqipninë i sjell e i përsjell, tash, Turku idhnak, në mendimet e tija të vazhdueshme

për shqymjen e shqiptarëve.

Po ju shfaqni të vërtetën, o princa shumë të dënjë, gjana të tmerrshme me u thanë, e me u ndigjue: por unë në këtë rasë veproji si mjeku, i cili i shpjegon të sëmurit rreziqet e sëmundjes së tij, në mënyrë që t'i nënshtrohet nevojës së mjekimit. Bashkimi asht rruga e vetme, nëpër të cilën mund t'i shpëtojmë të këqijave, nga të cilat jemi të kërcënuem në mënyrë të tmerrshme. Hungaria, Transilvania, Bullgaria, Serbia, derisa që ndërmjet tyne dasia, qenë braktisë prej mnisë hyjnore e lëshue në dorë të lakmisë dhe mizorisë së turqve. Vjetin e kaluem, mbasi u bashkuen princat e këtyne, në mënyrë që, mbasi korrën fitoren më të lumnueshme, që deri më sot kremtohet, e kanë detyrue përkundrazi Turkun me pranue të gjitha ato ligjë e kushte që u ka pëlqye me i vû. Kemi para sysh një shembull aq të ri e aq të ndritshëm.

Çka? Kur Turku, në kohën e atit tim, hyjni me armë në Shqipni, a do të kishte mujtë me ja nënshtrohe zgjedhës së vet, po qe se në mbrojtje të përbashkët të ishin bashkue princat shqiptarë? Dasia atëherë qe shkaku që Shqipnia t' bâtej skllavja e mjerë e dhunës osmane, tash pra bashkimi dhe ujdija ta sjellë përkundrazi fitimtare, e ngallenjyese përmbi anmiqtë mizorë, si ka bâte Hungaria. Forca e kësaj krahine janë si aq rrsheja të vegjël që rrjedhin nga anë të ndryshme, të cilët po t'u bashkojshin në një shtrat të vetëm, do të formojshin një lum të madh dhe të pakapërcyeshëm. Prandej, ky bashkimi ynë më largon çdo frigë, dhe i dikton zemrës sime një shpresë të gjallë për të bâte kërdi të turqve, me të cilën ata kuptojnë se do të qesin fare neve, dhe me e bâte të lavdishëm në të gjithë tokën guximim e shqiptarëve, në fitoret kundër fuqisë osmane, si atë të hungarezëve.

Dhe të mos ju mundojë nami i fuqisë së turqve, as ju mos i droni ata më tepër se shpresën që kanë ata në vetvehte. Sot, pak mueji qenë mûjtë prej Hunyadit dhe prej hungarezëve në një betejë fushore, në të cilën kanë humbë pjesën ma të fortë, dhe lulen e ushtrive të tyne, ajo që u ka mbetë, nuk asht veçse një grumbull njerëzish të ligj, të frikshëm, gati për t'ikë, i gjithë laper, i gjithë mizori, pa rend, pa rregull, pa përvojë. Duket se ushtritë trembin me atë numër kumbues, prej njëqind, dyqindmijë luftarësh, por çka mund të vlejë kundër burrave të fortë një sasi e kësaj fare njerëzish? veçse me lodhë hekurin (armën) e tyne më tepër me kërdi se me luftim. Fitoret mvaren më tepër prej guximit se

prej numrit. Beteja e Moravës (për të tregue disa shembuj të rîj dhe njëheri të afërt) shërben si provë e mjaftueshme për këtë të vërtetë, ku Hunyadi, me një ushtri shumë më të vogël, mundi me një lehtësi të pabesueshme, dhe preu copë copë një ushtri të fuqishme të turqëve.

E në qoftë se ata kanë arritë me pasë aq fitore në Azi e në Europë, kjo nuk qe për shkak të virtytit të tyne, porse si rrjedhim i dasisë ndërmjet princave të krishtenë, dhe këto, më besoni, janë shpresat e tyne të vetme, mbi të cilat pështeten sot për t'u bënë zot të shteteve të princave shqiptarë. Por po morën vesh mandej bashkimin që asht midis nesh, shpresoj fort se ka me u lanë prej tyne mendimi i ekspeditës shqiptare, e, në qoftë se kanë me guxue të na sulmojnë, nuk kam kurrfarë dyshimi që kjo ka me përfundue me turp dhe me humbje të tyne sikurse u ka ndodhë kundër Hungarisë.

E shifni, pra, o princa shumë të matun, gjendjen e tashme të shpëtimit tonë, dhe në çfarë hapi kemi mbërritë. Po na vjen Turku si një bishë e plagosun prej Hungarie dhe kërkon me tërbim të marrë hak në Shqipni. Po nuk qemë të bashkuem, e njëni të mos ndihmojë tjetrin, tue ndëjë ftohtë, dhe vëzhgues i pakëshillueshëm i tragjedisë së fqinjit, njëlloj njëni mbas tjetrit, si dele të braktisuna kemi për t'u përta prej atij ujku mizor. Po qe se mandej do të bashkohemi, dhe njëni ka për t'i dhanë dorën tjetrit tue ndjekë shembullin e mbretit të Hungarisë kundrejt despotit të Serbisë, po ashtu ndonjë vend i Shqipnisë, si lumi Moravë i Bullgarisë, ka për t'u fisnikue prej kërdisë së turqve. Princa shumë të dënjë, e keni ndigjue se cila asht gjendja e tashme e punëve tona. Prej vendimit të sotëm mvaret ose shpëtimi ose shkatërrimi ynë përfundimtar. Unë ju kam spjegue rrezikun e përgjithshëm, dhe njëheri mjetet e një përfundimi të gëzueshëm. Le të bëjmë që një ditë kujtimi i këtij Kuvendi të na ngushëllojë e të mos na trishtojë. Nuk ka punë më të lehtë, sa atë që asht i pështetun krejt në vullnetin tone. Zbatimi i të gjitha atyne që kam sajue gjindet në pranimin tuej.

Këto fjalë bëne të gjithë atë përshtypje që dishrohej në shpirtin e atyne princave, të cilët, të gjithë një zâni, pranuen se ishte e vërtetë gjithçka kishin ndigjue për dhunën e turqëve dhe të rrezikut të tyne, dhe që ishte e nevojshme, por nuk deshën me mbarue, një lidhje e forte dhe e vazhdueshme ndërmjet tyne,

dhe që, të pushueme mosmarrëveshjet e vjetra, t'ja nënshtroshin vetvehten dhe ushtritë e tyne autoritetit të një Prijësi të vetëm. Mandej të gjithë, plot zell kundrejt Skandërbeut, ju vunë me naltue zotësinë e tij, e njohjen e armëve e të luftimit të turqëve, që askush ma mirë se ai mund të dinte sjelljen që duhej mbajtë për të fitue këtë luftë: me u dalë para shestimeve të anmikut, me kapë rasat e favorëshme, me ju shmangë punëve të padobishme, mos me rrezikue gjâ me guxim të pamatun. Me këto arsytetime ndezshin njeni-tjetrin në shpresën e ngulun të përmbysjes, nën drejtimin e tij, të anmikut të përbashkët. Prandej me pëlqim të naltë e të përbashkët qe bâ lidhja e propozueme, tue krijue, e tue përshëndetë Skanderbeun, si kapidan i tyne i përgjithshëm kundër turqve- shton Barleci një vepër të veçantë, zemërgjânë të princit arianit, që ky me vullnet të vedin u zotue t'i paguente Skanderbeut atë haraç (ishte haraçdhanës i Turkut) që e kishte zakon me ja pague Muratit.

Princi Pal Dukagjini, i cili me besën që kishte, e me zotsinë e vet kishte kontribue së tepërmi për përfundimin e kësaj lidhjeje, propozoi që çdo princ të caktonte atë numër ushtarësh, të cilët detyrohej, posa të vinte lajmi i mbërritjes së turqëve, t'i niste në ndihmë të Skanderbeut, në mënyrë që ai të mund të merrte me kohë masat e duhuna për të drejtue me sukses luftën. Mandej shtoi se kjo ishte një rasë e mirë, në të cilën secili mund të qitëte në pah fuqinë e vet, dhe të aftë për armë, që gjindeshin në shtetet të nënshtueme atij, dhe tue dërgue në luftë, për t'u radhitë përballë turqëve, një ushtri po aq të fuqishme si numër dhe si guxim, dhe jashta çdo rreziku që me ju shtrua një shumice të madhe fort në të cilën ata (turqit) kishin shpresën për të mundë shqiptarët, dhe me përhapë tmerrin jo vetëm me fjalë por edhe me të bâme në këtë besëlidhje të famëshme.

Këtij propozimi ju kundërshtue Andrea Thopia tue thanë se lidhja e sotme tue shpallë secilin prej princave shqiptarë, po aq sa ishte Skanderbegu, anmiq i turqëve, një frigë e barabartë i kërcënonte të gjithë me sulmin e tyne. Mandej, po qe se secili do të zbrazte krejtësisht vendet e sundimit të vet, prej njerëzve tue i dërgue tjetërkah, kjo do t'ishte një ftesë e qartë për anmikun e përbashkët për të lanë mbas dore vendet ku do të ndeshte forcë, pajisje, dhe gjendje me i pritë mirë sulmet e tija, dhe me ju sjellë befaz atyne pjesëve, të cilat i dinte se ishin të pagatituna, të

shkrime fuqish dhe të paafta me i bâ ballë. Skandërbeu e lëvdoi këtë qortim dhe shtoi se nuk do t'i kishte përdorë ato forca që do të kapërcejshin nevojat e mbrojtjes së tyne, veçse në rasë të një nevoje me randësi, dhe simbas masës së rrezikut, dhe se besonte se kundër përpjekjes që pritej prej fuqisë osmane, do të mjaftonte ushtria e përbâme prej shtetasve të tij pa ju ngarkue asnjë barrë atyne. Pra, me një lehtësi të papritun u përfundue kjo lidhje, e cila i solli aq ngushllim Skandërbeut dhe jo mâ të pakët princave, sikur të ishte fitue tashma lufta, e shkapërcye çdo rrezik i anmiqësisë së turqëve .

Shënim: Asht përkthye me shkurtime nga W. Kamsi, prej: G. Biemmi, Istorìa di Giorgio Castrioto detto Scander-begh. In Brescia, 1742, f.28-39.

Tonin TARNAKU

SCANDERBEG NELL' ARTE MUSICALE ALBANESE ED EUROPEA*

Le grandi figure del passato sono sempre oggetto di venerazione, di dibattito e di studio. Attraverso questo triplice processo si conoscono meglio i vari aspetti della loro vita, della loro attività, si comprendono meglio il ruolo e l'importanza che hanno avuto nella storia, l'eredità che hanno lasciato e il legame con il presente. Spesso in questo processo si evidenzia un fenomeno di irradiazione, dal quale traspare il fascino che queste grandi figure hanno esercitato nelle arti.

La figura di Giorgio Castriota Scanderbeg è una di queste. Scanderbeg è presente nelle opere letterarie, in componimenti teatrali, nelle arti figurative, in musica, ecc.. e su quest'ultima si focalizza l'oggetto di questa relazione: Scanderbeg nell'arte musicale albanese ed europea.

Scanderbeg ha rappresentato e tuttora rappresenta un simbolo forte dell'identità nazionale albanese. In quanto tale è ben radicato nel folklore musicale della sua terra e nei suoi compositori. La figura, il mito e la leggenda di Scanderbeg hanno ispirato, nel corso dei secoli, anche l'estro musicale di Antonio Vivaldi, François Francoer e François Rebel, Lacépède e altri. Come altri popoli, anche il popolo albanese ha espresso nei canti e nelle rapsodie gli eventi nazionali più importanti. Un momento particolarmente significativo è stato senza dubbio quello della resistenza antiottomana del XV secolo sotto la guida di Giorgio

---

* *In: Giorgio Castriota Scanderbeg e l'identità nazionale Albanese. Atti del Convegno Internazionale di Studi Albanologici Palermo-Santa Cristina Gela. 9-10 febbraio 2006. , ff. 269-282*

Castriota. Nel famoso libro *Historia de vita et gestis Scanderbegi, Epirotarum Principis*, scritto da padre Marinus Barletius (Marin Barleti) pubblicato da Bernardinus de Vitalibus *, oltre alle notizie di carattere storico-biografico su Scanderbeg, troviamo passaggi interessanti che indirettamente forniscono elementi importanti per lo studio antropologico, etnografico ed etnomusicologico. Così l'umanista Marin Barleti "Scodrensis" oltre ad essere fonte autorevole in materia ci fornisce notizie preziose riguardo ai canti su Scanderbeg nel folklore albanese. Nel IX capitolo della suddetta opera per dimostrare l'ammirazione degli albanesi per le gesta eroiche di Scanderbeg si evidenzia la sua presenza nei canti dove «*ndërmjet trimërive të tjera të ndritura të të vjetërve dhe lavdeve të të parëve, të cilat këndohen zakonisht nga tanët sipas një zakoni të lashtë dhe, ndoshta, jo të përbuzshëm brezi i ri ka futur jo pa mirënjohje sidomos këtë ngjarje*» **.

La testimonianza di Barleti è importante anche perché documenta la presenza dei canti epici storici cantati dai combattenti albanesi guidati da Scanderbeg dopo le vittorie sui turchi ***, ma che non entrano nell'ottica della nostra relazione.

E' interessante notare che nel suddetto libro, nell'episodio che descrive il pianto di Lekë Dukagjini per la morte di Giorgio Castriota, troviamo anche una delle prime testimonianze scritte sul lamento.

Altre testimonianze riguardo i canti su Scanderbeg arrivano nel corso dei secoli da viaggiatori, umanisti, storici, uomini politici, militari, ecc. Marcus Antonius Sabellicus ****, umanista e storico del XV secolo parla di questi canti quando descrive il suo viaggio

* Secondo gli studiosi la prima pubblicazione veniva datata tra il 1508 e il 1510, ma studi più recenti tendono ad anticipare di qualche anno la data della prima pubblicazione.

** «tra le altre splendide gesta degli antichi e quelle gloriose degli antenati, le quali vengono cantate normalmente dai nostri nei banchetti secondo un'antica usanza da non denigrare, le nuove generazioni hanno inserito con gratitudine questa vicenda» (di Scanderbeg – T.T.) in Marin Barleti, *Historia e jetës dhe veprave të Skënderbeut*, traduzione in albanese di Stefan J. Priji, Tirana 1964, p. 378.

*** M. Barleti, *Op. cit.*, si veda il II capitolo, p. 113 e il V capitolo, p. 216.

**** Marcantonio Cocciodetto Sabellico (Vicovaro, Roma, c. 1436 - Venezia, 1506) scrisse la storia di Venezia e ciò gli consentì di ottenere la cattedra di retorica all'Università di Venezia e di diventare il curatore della Biblioteca Marciana. Le cronache del Sabellico furono il primo lavoro che riuscì ad ottenere l'incoraggiamento del governo veneziano e che segnò il passaggio della storiografia veneziana dalla cronaca alla storia intesa nel senso moderno.

in Albania nel suo *Historiæ rerum Venetarum ab urbe condita**. Marin Bici in una sua relazione del 1610 fra l'altro scrive chele gesta eroiche di Scanderbeg «*të qituna në vargje këndohen prej gjithë shqiptarëve edhe në praninë e turqve*»**. Franciscus Blancus (Frang Bardhi) l'autore del *Dictionarum latinum-epiroticum* del 1635 ne parla sia nell'opera intitolata *Gjergj Kastrioti Epirotas i quajtur zakonisht Skenderbe* (Giorgio Castriota Epirota detto Scanderbeg) edita a Venezia nel 1636, sia in una relazione datata giugno 1637, nella quale, riferendosi ai montanari di Puka nel nord est dell'odierna Albania, scrive che «*sipas zakonit të të moçëmve ndër gostitjet e veta në rrugë e në punë këndojnë me zë të naltë trimnitë e burrave të tyne të mëdhenj dhe sidomos të pathyeshmit zot Gjergj Kastriotit të quajtur Skanderbeg*»***.

La continuità nei secoli dei canti su Scanderbeg nel folklore albanese viene testimoniata negli scritti di Pouqueville (ex console francese presso Ali Paschà), di Bartholdy, di Hatry, di Bue, di Dora d'Istria, ecc.

La figura di Scanderbeg è fortemente sentita nel folklore degli *arbëresh* come è stato ampiamente dimostrato negli studi, nelle raccolte, nelle opere e nelle pubblicazioni di Girolamo De Rada, di Demetrio Camarda, di Vincenzo Dorsa, di Maximilian Lambertz, di Gabriele Dara senior e junior, di Alois Schmaus, di Michele Marchianò, di Giuseppe Schirò, di Gaetano Petrotta, di Dhimitër Shuteriqi, ecc., per citare alcuni insigni studiosi del passato. In un articolo pubblicato in «*Studime filologjike*» nel 1980 e ripubblicato due anni dopo in «*Çështje të folklorit shqiptar*»**** il prof. Francesco Altimari attraverso un'analisi molto attenta ipotizza e ricostruisce l'origine del *Canto di Scanderbeg* pubblicato

* *Sabellicus Marcus Antonius Coccius, Historiæ rerum Venetarum ab urbe condita, Venezia, Andreas Torresanus, de Asula, 21.V.1487. L'opera omnia di Sabellico fu pubblicata nel 1506 in Basilea presso Ioannem Heruagium (Johann Herwagen)*

** «*messe in versi vengono cantate da tutti gli albanesi anche in presenza dei turchi*» citato da Injac Zamputti, *Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë Veriore e të Mesme në shekullin XVII, (Relazioni sulla situazione nell'Albania del Nord e del Centro nel XVII secolo) vol. I, Tirana 1963, p. 111, doc. 2.*

*** «*secondo la tradizione degli antenati, nei loro banchetti, nelle strade e nel lavoro cantano ad alta voce le gesta eroiche dei loro grandi uomini e soprattutto del signore invincibile Giorgio Castriota detto Scanderbeg*» citato da Injac Zamputti, *Emri dhe tradita e Skënderbeut në përpjekjet e shqiptarëve, in «Studime historike», n. 4, Tirana 1967*

**** Francesco Altimari, *Mbi figurën e Skënderbeut në letërsinë gojore arbëreshe, (Sulla figura di Scanderbeg nella letteratura orale degli arbëresh) in «Çështje të folklorit shqiptar», n. 1, Tirana 1982, pp. 278 – 286.*

nel famoso *Rapsodie d'un poëma albanese* (1866) di G. De Rada arrivando alla conclusione che «është afërsisht moshatare me ngjarjen e brendisë së saj e se nga kjo kohë (shek. XV) rrjedh kryesisht thelbi i saj» («è pressoché coeva alla storia che tratta e da quel tempo (sec. XV) deriva»).

Dalle testimonianze sopradescritte si evidenzia come i canti su Scanderbeg coevi a lui siano stati conservati e tramandati nel corso dei secoli. Come sempre avviene nella tradizione orale, il repertorio di questi canti è impreziosito dalla linfa vitale del popolo, sia con l'inserimento di elementi nuovi nei canti esistenti, sia con la creazione di altri canti nuovi. Il fatto che tra gli *arbëresh* sia stato mantenuto e resta tuttora vivo il ricordo dell'eroe nazionale albanese e che nelle pubblicazioni molto posteriori (quando vengono trascritti e pubblicati i testi dei canti popolari raccolti in Albania) si trovano canti su di lui, dimostra e rafforza la verosimiglianza di tale percorso.

Nel suo libro pubblicato all'inizio del XX secolo, A. Degrande * trascrive un *Complaint albanaise chantée a Croia* (*Lamento albanese cantato a Croia*) senza specificare la fonte. Questo lamento, tradotto in albanese nella rivista «Leka» (III, Scutari 1933, p. 118) e inserito più tardi nel primo volume della raccolta *Visaret e kombit* (Vol. I, n. 3, Tirana 1933, p. 19 a cura di Padre Bernardin Palaj e di Padre Donat Kurti); è uno dei primi esempi di trascrizione diretta (seppur non specificando la fonte). Viene seguito dai *Kangë popullore gegnishte* (*Canti popolari gheg*, Sarajevo 1911), curati da un altro francescano, Padre Vinçenc Prennushi. E in varie raccolte, durante tutto il XX secolo, sono stati inseriti canti su Scanderbeg.

La figura di Scanderbeg viene evocata fortemente nei canti patriottici della *Rilindja* (*Rinascimento*) albanese (circa 1830 - 1912). La *Rilindja* albanese vedeva nello sviluppo della lingua, della letteratura e delle arti un mezzo efficace per riscuotere la coscienza nazionale dopo secoli di dominazione turca. In un articolo della rivista «Albania» di Bruxelles si legge: «kudo që të jeni rrini afër, mos u shpërndani, mblihdhuni dhe kurdoherë për mëmëdhenë bëni fjalë, ndihni shoku-shokut, [. . .] mësoni, shkruani këndon

* A. Degrande, *Souvenirs de la haute Albanie* (Ricordi dall'Albania del nord), Parigi 1901

këngë, kërceni gjithnjë në shqip» *. Anche se di una parte non indifferente del repertorio dei canti della *Rilindja* il compositore è tuttora anonimo, a causa talvolta anche delle condizioni di clandestinità, si avverte comunque l'allontanamento dalla cultura basata sulla trasmissione orale. Oltre a melodie note di compositori europei alle quali si aggiungeva un testo in albanese, vengono composte nuove musiche da musicisti albanesi su testi di poeti connazionali. I canti patriottici, oltre che diffondere gli ideali della *Rilindja* nei connazionali, ebbero un ruolo importante nel mantenere vivo l'amore per la patria negli esuli.

Il XX secolo segna anche l'inizio delle ricognizioni nastrografiche "sul campo" che hanno consentito di raccogliere, archiviare e pubblicare parte dei canti su Scanderbeg. Le spedizioni folcloristiche (in Albania, in Kosovo e in altre zone albanofone), sia di studiosi albanesi, che di studiosi europei (tedeschi, inglesi, russi, ecc.), testimoniano come, dopo lunghi secoli di dominio turco, questi canti abbiano trasmesso di generazione in generazione l'eco glorioso della resistenza antiottomana, un evento che accompagna tuttora lo spirito della nazione.

I nastri registrati "sul campo" in buona parte sono conservati in Albania nell'archivio dell'Istituto della Cultura Popolare presso l'Accademia delle Scienze e nella Fonoteca di Radio Tirana e delle Radio locali.

Lo studioso Ramadan Sokoli nel suo libro *Figura e Skënderbeut në muzikë* scrive: «Skënderbeu i shërbeu atdheut jo vetëm për së gjalli, por edhe pas vdekjes. Kujtimi i tij gjatë robërisë së errët ishte per popullin e shtypur porsì një pishtar i ndritshëm; sa herë që ndizej flaka e kryengritjeve, figura e heroit kombëtar ishte simbol qëndrese e përpjekjesh, ishte flamur fitoresh» **.

Nel periodo della *Rilindja* albanese, mentre sempre più si disperde la cultura basata sulla trasmissione orale, nuovi fermenti arricchiscono la vita musicale con altri mezzi e forme. Centri

---

* «*ovunque siate state vicini gli uni con gli altri, non disperdetevi, riunitevi e parlate sempre della madre patria, aiutatevi a vicenda, [...] imparate, scrivete, cantate canti, danzate sempre in albanese*», «Albania», Bruxelles 1897

** «*Scanderbeg servì alla patria non solo da vivo, ma anche dopo la morte. Il suo ricordo durante gli anni bui della schiavitù era per il popolo sottomesso come la torcia luccicante; ogni qual volta che si accendeva la fiamma delle insurrezioni, la figura dell'eroe nazionale (Scanderbeg – T. T.) era simbolo della resistenza, era la bandiera delle vittorie*». Ramadan Sokoli, *Figura e Skënderbeut në muzikë* (La figura di Scanderbeg in musica), Tirana 1978, p. 25.

importanti culturali e musicali diventano in questo periodo le città di Scutari (Shkodër) al nord e di Corcia (Korça) al sud, dove vengono formate le prime compagini orchestrali e corali. Oltre ad associazioni e club vari, un ruolo importante iniziano a svolgere istituzioni e associazioni religiose. In quest'ambito il ruolo dei Francescani è notevole (I Gesuiti della Missione Volante Albanese, attiva tra il 1880 e il 1932, hanno raccolto preziose testimonianze di carattere storico-giuridico: tra le opere di spicco si citano *La legge della montagna* di Giuseppe Valentini, Leo S. Olschki Editore, 1968; e i volumi della monumentale «Acta Albaniae Juridica» a cura di G. Valentini). Il primo a dedicare una composizione importante a Scanderbeg è il francescano Padre Martin Gjoka (1890 - 1940). Parte della sua attività si svolse presso la chiesa dei francescani di Scutari. Per comprendere il clima culturale nel quale Gjoka operava, basti ricordare che nel convento adiacente alla chiesa dove alloggiava, tra i suoi confratelli c'erano, padre Giorgio Fishta (Gjergj Fishta) il poeta nazionale, l'autore del *Lahuta e Malcis*, Padre Bernardin Palaj che insieme al padre Donat Kurti aveva raccolto e pubblicato l'Epos albanese, il linguista Padre Justin Rrota, Padre Benedikt Dema, Padre Marin Sirdani che aveva raccolto i detti popolari su Scanderbeg. Per ironia della sorte, questo convento così importante per la cultura albanese divenne un carcere, all'inizio del potere dei comunisti, nel quale diversi frati, che vi abitarono e svolsero le loro meritevoli attività, patirono il martirio.

Fu lì che Padre Martin Gjoka formò e diresse varie formazioni vocali e strumentali e oltre alla musica sacra compose anche brani profani. Tra le sue opere citiamo *Juda Makabé* (melodramma incompiuto), *Shqiptarja e qytetnueme* (L' albanese civilizzata) melodramma con motivi popolari, *Te ura e Shalës* (Al ponte di Shala) per flauto e piano, *Pastorale* per orchestra, *Rapsodi mbi kangë populllore shqipe* (Rapsodia su canti popolari albanesi) per banda, *Një vjollcë Shkodre* (Una violetta di Scutari) per orchestra, *Album* per harmonium.

La sinfonia *Dy lule mbi vorr te Skanderbegut* (Due fiori sulla tomba di Scanderbeg), come si può intuire dal titolo è in due tempi. Attraverso un linguaggio musicale semplice e sincero traspare non solo il cordoglio per la morte dell'eroe, ma anche l'eroismo di Scanderbeg. La gestazione di quest'opera durò a lungo: fu

composta per piccola orchestra in una prima fase nel 1919 e in una seconda nel 1922. Nel 1930 l'autore cominciò a strumentarla per grande orchestra, ma questa versione rimase incompiuta.

Alcuni tra i maggiori compositori albanesi della seconda metà del XX secolo appartenenti a quella che io definirei "la scuola di Scutari" (Prenkë Jakova (1917 - 1969), Çesk Zadeja (1927 - 1997), Tish Daija (1926 - 2003), Tonin Harapi (1928 - 1992), ecc.) ricevettero dal Padre Martin Gjoka le prime nozioni musicali o ebbero in lui l'iniziale esempio da seguire.

Sulla scia dei canti di *Rilindja* furono scritti diversi brani uno dei quali è *Marsh triumfal* (*Marcia trionfale*) ispirata alla figura di Scanderbeg per canto e piano di Peter M. Kosta. Nel 1926 fu pubblicato negli Stati Uniti.

Un'opera nella quale non è presente fisicamente il personaggio di Giorgio Castriota, ma che prende spunto dall'ultimo atto dell'epopea albanese del XV secolo, è *Rrethimi i Shkodres* (*L'assediodi Scutari*). Il melodramma * in tre atti, con libretto di Dom Ndre Zadeja (1891 - 1945) e musiche di Dom Mikel Koliqi (1902 - 1997), era liberamente ispirato all'opera omonima di Marin Barleti **: fu rappresentato a Scutari il 25 aprile del 1937. Dom Koliqi, fratello maggiore del noto scrittore e professore Ernest Koliqi, aveva riorganizzato il coro della *Schola Cantorum* della Cattedrale di Scutari e, oltre a composizioni vocali sacre, aveva iniziato anche lavori per il teatro.

L'anno successivo avviene la terza e ultima collaborazione fra Dom Zadeja e Dom Koliqi con la rappresentazione del melodramma *Ruba e kuqe* (*La bandanarossa*). Purtroppo anni duri si prospettano nella loro vita e nella vita degli albanesi. Gli anni della guerra lasciano il posto agli anni duri della dittatura. Dom Ndre Zadeja viene ucciso dai comunisti e Dom Mikel Koliqi subisce il calvario per quarant'anni. Quando nel 1994 viene nominato cardinale da papa Giovanni Paolo II, Monsignor Koliqi accetta umilmente, sottolineando come questa nomina comportasse il riconoscimento del martirio dell'intero clero cattolico albanese.

Singolare è il caso di Theofan Stilian Noli (Fan Noli 1882 - 1965),

---

* Da precisare che con il termine melodramma non si intendeva l'opera italiana, nel genere così concepito dagli autori non venivano musicati tutti i numeri e i dialoghi e i monologhi parlati avevano ampi spazi

** *Marinus Barletius, De obsidione Scodrensi, 1504*

figura poliedrica, storico, letterato, compositore e traduttore. Primate della Chiesa Ortodossa Autocefala Albanese, statista e patriota della prima metà del XX secolo, scrisse la *Storia di Scanderbeg*: pubblicata per la prima volta in albanese a Boston nel 1921, la rielaborò e la ripubblicò a Neë York in inglese nel 1947. Nelle sue opere letterarie troviamo spesso riferimenti alla vita e all'epoca di Giorgio Castriota. Oltre alle sue insuperabili traduzioni delle opere di Sheakespeare, Cervantes, Khajam, ecc., citiamo quella del poema *Scanderbeg* (1916) di Henry Longfeloë. E, ispirandosi ad esso, compose nel 1938 il suo poema sinfonico *Scanderbeg* eseguito per la prima volta dall'orchestra degli studenti del Conservatorio della Neë England negli Stati Uniti.

Consiste in sette pannelli che esprimono impressioni, stati d'animo e sentimenti. Inizia con il tema di Scanderbeg (maestoso in do maggiore) annunciato dalle trombe accompagnate da violoncelli, contrabbassi e timpani e ripreso da tutta l'orchestra. Sconfitto dai turchi il padre di Giorgio Castriota, Giovanni (Gjon), doveva convertirsi all'islamismo e dare tutti i figli maschi in pegno al sultano. L'ambiente orientale nel quale crebbe Scanderbeg viene descritto attraverso il "Richiamo di muezzin" nel modo frigio e segue con la danza orientale iniziata dal corno inglese e poi ripresa dagli archi. Da essa si genera la fuga, alla fine della quale i violoncelli e il corno inglese all'unisono annunciano il tema della preghiera nel modo bizantino, che è anche l'invocazione dell'Albania a Scanderbeg, perché venga a liberarla. Il quinto tema è un corale di Bach: la melodia del corale viene esposta dall'oboe, passa all'organo e poi viene ripresa dall'intera orchestra in crescendo. Questo tema si incrocia con il tema di Scanderbeg, con il tema del grido dell'Albania e del "richiamo di muezzin" per culminare nel sesto tema, l'*Anthem* dei crociati, annunciato dall'organo e dall'insieme orchestrale. Il ritorno di Scanderbeg con i suoi cavalieri a Croia viene rappresentato da melodie di sapore popolare. La ripresa del secondo tema (del muezzin) rappresenta l'occupazione turca e l'*Anthem* dei crociati annuncia la liberazione dell'Albania da parte di Scanderbeg che viene salutato come salvatore del cristianesimo.

Negli anni Cinquanta del XX secolo (1953) uscì il film *Skënderbeu*, una produzione sovieto-albanese, regia di Sergei Yutkevich con l'attore georgiano Akaki Khorava nel ruolo del protagonista. La

colonna sonora venne composta da Çesk Zadeja e da Georgy Svidorov (1915 - 1998). Dal punto di vista musicale i due momenti di maggiore spicco nel film sono il tema del ritorno di Scanderbeg a Croia e la romanza epica *O ju male (O voi montagne)*. Il tema di Scanderbeg è costruito sul motivo del canto *Kenka mbushun malet me borë (Sono piene di neve le montagne)* dei montanari della *Malësia e Mbishkodrës*. È interessante notare che questo canto era stato trascritto ed elaborato da Padre Martin Gjoka. Zadeja continuò a ricordarlo sempre con affetto, anche dopo essersi diplomato in composizione al Conservatorio "P. I. Čajkovskij" di Mosca.

Nel 1968 ricorrevano 500 anni dalla morte dell'eroe nazionale albanese Giorgio Castriota. Per l'occasione furono composte diverse opere. La più importante fu *Gjergj Kastrioti - Skënderbeu (Giorgio Castriota - Scanderbeg)* di Prenkë Jakova su libretto di Lllazar Siliqi. Il ruolo del protagonista è per tenore drammatico: nel periodo in cui si svolge l'azione (1443 - 1444), Giorgio Castriota non era infatti ancora un re con i capelli bianchi che raccoglieva le energie per stare seduto sul trono, ma era al culmine delle sue forze fisiche e per trono aveva la sella del suo cavallo, da dove comandava le truppe nelle battaglie. Per questo l'autore voleva sentire la voce di Scanderbeg al di sopra di tutte. Nell'opera si nota la tendenza innovativa nell'utilizzo dell'armonia più ricca e interessante in relazione alla funzione drammaturgica. I *Leitmotiven* servono a preparare meglio le situazioni ed a caratterizzare i personaggi. Nell'invenzione melodica non si persegue la bellezza esteriore del canto, ma la profondità dei caratteri. Massima è la varietà morfologica delle arie. Come anche nella sua opera precedente, *Mrika*, impiega idiomi nazionali: qui però la geografia dei motivi non è circoscritta all'ambito del nord, ma spazia su aree ben più estese e varie. Per gli autori Jakova e Siliqi, per il direttore Mustafa Krantja, per il regista Pirro Mani, per il tenore Gjoni Athanas (nel ruolo di Scanderbeg) e per i numerosi artisti partecipanti, il 17 gennaio del 1968, prima dell'opera, segnò un evento memorabile.

L'opera fu oggetto di critiche. L'orchestrazione manca di unità, per il semplice fatto che oltre all'autore vi parteciparono Mustafa Krantja (1921 - 2002), Çesk Zadeja, Tish Daija e Tonin Harapi. Una certa staticità indeboliva l'azione scenica. Durante la messa in scena, l'opera subì diversi cambiamenti (furono tolti due quadri e

spostati vari numeri), frutto di pressioni di carattere extramusicali, che frammentarono e indebolirono la drammaturgia dell'opera. Laddove manca la libertà d'espressione, i giudizi degli uomini di potere sono insindacabili. Forse fu la grande tensione della creazione e soprattutto della messa in scena dell'opera, insieme ad altri pressioni di vario tipo e da diverse direzioni, ad innescare la miscela esplosiva che spinse Prenkë Jakova un anno dopo, nel 1969, al suicidio.

Altre opere furono messe in scena per l'occasione: *Bijtë e Skënderbeut (Figli di Scanderbeg)* (9.I.1968) di Abdullah Grimci su libretto di M. Gjeluçi, *Fundi i Golemëve (La fine dei Golem)* di Nikolla Zoraqi (1929 - 1991) su libretto di Kolë Jakova (1916 - 2002) e *Legjenda kruetane (Legenda croiane)* (1968) di Avni Mula (1928) su libretto di Luigj Gurakuqi (1927 - 2006).

In altre opere gli autori citano canti popolari su Scanderbeg o ne usano motivi: Feim Ibrahim (1935 - 1992), nella sua *Rapsodia per orchestra* impiega il canto *Vrana Konti i pare ne Krue (Conte Urana il primo in Croia)* come uno dei temi principali. Costretti a vivere sotto un regime totalitario che perseguiva penalmente ogni libertà di pensiero e di espressione e che decideva anche la linea artistica da seguire, le opere dei compositori albanesi manifestarono le caratteristiche e i difetti che il metodo del cosiddetto realismo socialista imponeva. I conseguenti anacronismi tecnico-linguistici (e quelli di carattere politico-ideologico) che traspaiono in queste opere, non diventano unico punto di vista nel giudizio su di esse. Fin da quando era in vita, il nome di Giorgio Castriota Scanderbeg uscì fuori dai confini albanesi: in tutta Europa egli «divenne l'eroe ideale del mondo cristiano, il valoroso difensore della civiltà europea contro il barbaro turco, il simbolo della resistenza, il modello da seguire»^{*}. E suscitò grande interesse non solo negli storici, ma anche negli artisti. Sono diversi i letterati, i compositori e i pittori, che alla sua figura hanno dedicato le loro opere.

Nell'ambito musicale tra i compositori che scrissero opere su di lui spicca il nome di Antonio Vivaldi (1678 - 1741). Dei manoscritti di Vivaldi su Scanderbeg si era scritto anche prima^{**},

* Ennio Stipčević, *Sull'opera Scanderbeg di Antonio Vivaldi in «Subsidia Musica Veneta» V, Bologna 1985 - 86, p. 7*

** Olga Rudge, *Catalogo delle opere vocali inedite di A. Vivaldi, esistenti nella Biblioteca Nazionale di Torino, in La scuola veneziana, Accademia Chigiana, Siena, 1941*

ma la sua opera *Scanderbeg* fu imposta all'attenzione dall'articolo di Padre Vincenzo Malaj intitolato *L'opera "Scanderbeg" dell'Abate Vivaldi** nella rivista «Shêjzat» («Le pleiadi»).

Avendo trovato nella Biblioteca Nazionale di Roma il libretto di Antonio Salvi intitolato *Scanderbeg*, pubblicato a Firenze nel 1718, nel quale a pagina 5, si dichiarava Antonio Vivaldi autore della musica, Padre Malaj si mise alla ricerca della partitura manoscritta. Molti autografi di Vivaldi sono conservati nella Biblioteca Nazionale Universitaria di Torino nella "Collezione Mauro Foà e Renzo Giordano". La partitura autografa dell'opera *Scanderbeg* si trova nel secondo volume di essa; è mutila e consta di sei brani: quattro arie e due recitativi.

L'opera fu rappresentata il 22 giugno del 1718**. Possiamo immaginare con quale onore avvenne l'esordio di Vivaldi a Firenze in quanto con quest'opera iniziava la stagione e si riapriva il famoso Teatro della Pergola, dopo diversi anni di lavori di rinnovamento. Dai cronisti dell'epoca risulta che l'opera ebbe grande successo: nel periodo dal 25 luglio al 15 settembre del 1718 fu eseguita per 18 volte, cioè una replica ogni due - tre giorni. Le quattro arie secondo l'uso dell'epoca, sono tutte *colda capo* (A B A). La quarta, *Con palme, ed allori*, è per voce di contralto, accompagnata da due trombe, due oboi, due violini, una viola e basso. Scanderbeg, deciso a salvare la sua sposa Doneca, canta questa melodiosa aria piena di entusiasmo. Come sottolinea Ennio Stipcevic, «la virtuosità [sic!] che Vivaldi manifesta nel trattamento di quest'aria è una delle non rare testimonianze dell'arte operistica vivaldiana, arte che non segnò una rivoluzione musicale, ma che rivela Vivaldi come un compositore di grande potenza espressiva e di grandi possibilità»***. La trascrizione dei frammenti dell'opera di Vivaldi, introdotta dallo studio del noto musicologo croato E. Stipcevic, fu pubblicata nella collana «Subsidia Musica Veneta»****. Colgo l'occasione per ringraziarne il direttore prof. Ivano Cavallini, che mi ha donato tale pubblicazione. Per l'approfondimento e

* «Shêjzat» («Le pleiadi»), XII, Roma, 1968, n. 1 - 3, (Gennaio - marzo 1968), pp. 40 - 43

** *Scanderbeg*, dramma per musica in tre atti, nel catalogo ufficiale delle opere di Vivaldi è segnato RV 732. Personaggi e interpreti: Scanderbeg (Giovanni Battista Carboni), Doneca (Francesca Cuzzoni), Aroniz (Antonio Ristorini), Ormondo (Giovanni Pietro Sbaraglia detto il Pesciatino), Climene (Anna Guglielmini), Amurat II (Gaetano Mossi), Asteria (Agata Landi), Acomat (Rosa Venturini).

*** Ennio Stipcevic, Op. cit. p. 14

**** «Subsidia Musica Veneta», V, Bologna 1985 - 86

l'analisi dettagliata dei singoli frammenti superstiti rinvio al già citato studio di Stipcevic.

Dopo dodici anni dalla messa in scena dell'opera vivaldiana, nel 1730 fu pubblicato a Bologna il dramma in tre atti *Le valorose azioni del principe Scanderbeg* di Antonio Zaniboni. Ne dà notizia Henrik Lacaj nel suo articolo *Scanderbeg nella letteratura italiana**. Essendo molto simile al libretto di Antonio Salvi musicato da Vivaldi, l'ipotesi che Zaniboni abbia preso l'argomento da questo libretto è molto plausibile. Ramadan Sokoli nel già citato libro *Figura e Skenderbeut ne muzike (La figura di Scanderbeg in musica)***, ipotizza che si tratti di un libretto d'opera, ma finora non sono state trovate conferme.

Sempre nella rivista «Shëjzat» («Le pleiadi») della quale era proprietario Ernest Koliqi e redattore capo Martin Camaj, fu pubblicato l'articolo di Padre Vincenzo Malaj *Un'opera musicale francese del Settecento su Scanderbeg****. Entusiasta, P. Malaj annunciava il ritrovamento in Francia di un'altra opera settecentesca su Scanderbeg, frutto delle sue appassionate ricerche. Si tratta dell'opera *Scanderberg* su libretto di Antoine Houdar de la Motte (1672 - 1731), portato a termine da Jean-Louis Ignace de la Serre (1662 - 1756), messo in musica da François Rebel (1701 - 1775) e François Francoeur (1698 - 1787). Nel titolo, "Scanderbeg" diventa "Scanderberg", trasformando il suffisso turco "beg" in quello nordico "berg". L'opera è strutturata in cinque atti e un prologo (il prologo e l'ultimo atto furono scritti da J. de la Serre). Il libretto non si basa sui fatti storici, ma è frutto di pura invenzione. Al centro della tragedia c'è «la rivalità nell'amore fra Amurat, Sultano dei Turchi e Scanderberg verso la bella principessa Servilia, figlia del re di Serbia, ostaggio anch'essa nella Corte di Adrianopoli» ****. Dalla sua prima pubblicazione nel 1735, il libretto venne successivamente più volte ripubblicato. Eletto membro dell'*Accadémie française* nel 1710, de la Motte fu autore apprezzato di opere teatrali. Molte sue opere godettero grande fama e rimasero a lungo nel repertorio teatrale francese,

* Henrik Lacaj, *Scanderbeg nella letteratura italiana in «Studia albanica», IV, Tirana 1967, pp. 217 - 218*

** Ramadan Sokoli, *Op. cit.*, p. 41

*** Vincenzo Malaj, *Un'opera musicale francese del Settecento su Scanderbeg in «Shëjzat» («Le pleiadi»), XII, n. 7 - 12, (luglio - dicembre), Roma 1968, pp. 273 - 281*

**** V. Malaj, *art. cit.*, p. 274

come il balletto *L'Europa Galante*, e specialmente *Ines de Castro*. Il sodalizio dei compositori Rebel – Francoeur inizia nel 1726. I due musicisti furono legati da una profonda amicizia e da una stretta collaborazione professionale. Per molti anni la loro attività fu molto intensa ed ebbero il controllo della vita musicale teatrale di Parigi e della Corte (Versailles e Fontainebleau).

L'opera fu rappresentata all'Opéra di Parigi il lunedì 27 ottobre 1735 ed ebbe ben 33 repliche consecutive *. Fu ripresa molti anni dopo nei teatri di Choisy, Fontainebleau e Versailles dal 13 giugno al 29 dicembre 1763. Alla rappresentazione di Fontainebleau presenziò anche Luigi XV, la regina e la Corte. Un altro allestimento ebbe luogo negli anni 1765 – 1766. Della partitura esistono diverse copie manoscritte e fu stampata nel 1735 **. Almeno un'aria scritta da François Francoeur fu revisionata da suo nipote Louis-Joseph. Ed è possibile che anche altre lo siano state: «nei manoscritti che conservano le opere di Francoeur è spesso difficile distinguere ciò che è originario di Francoeur da quello che di lui venne elaborato dal nipote Louis-Joseph» ***. Come viene sottolineato nella voce “Francoeur” del *Dizionario enciclopedico universale della musica e dei musicisti* (DEUMM): «Nel campo della musica teatrale, una delle più celebri produzioni Francoeur – Rebel resta [...] Scanderberg [...] con i suoi cori di scrittura ancora polifonica, le arie di balletto dove si sente l'influenza di Rameau [...]» ****. Lo studioso F. Robert sostiene che quest'opera «appare come un'ultima manifestazione della

---

* *Scanderberg, tragédie en musique in un prologo e cinque atti. Personaggi e interpreti principali dell'allestimento del 1735: Prologo: Melpomène, Polymnie, l'Amour, la Magie (Pierre de Jélyotte); Azione: il sultano Amurat (Claude de Chassé), Roxane (Marie Antier), Scanderberg (Denis-François Tribou), Servilie (Marie Pélissier), il Mufti (Pierre de Jélyotte), una Sultana, Osman, una Greca, l'Aga dei giannizzeri, un'Asiatica, un'Italiana, un'Odalisca, il Visir, 2 Sciti, Caïmacan. Prima danzatrice: Marie Sallé.*

** *Le copie conservate della partitura dell'opera Scanderberg sono archiviate in diverse biblioteche di Francia, Belgio e Stati Uniti. In Belgio: Bibliothèque Conservatoire Royal de Musique, Bibliothèque Royale Albert 1-er. In Francia: Bibliothèque Municipale, Lyon; Bibliothèque du Conservatoire, Marseille; Bibliothèque de l'Arsenal, Paris (2 copie); Bibliothèque du Conservatoire National de Musique, Paris (2 copie); Bibliothèque Nationale, Paris; Bibliothèque-Musée de l'Opéra, Paris; Bibliothèque du Conservatoire, Toulouse; Bibliothèque Municipale, Versailles (3 copie). Negli Stati Uniti: University of California, Music Library, Berkeley; Library of Congress, Music division, Washington.*

*** *Marie-Thérèse Bouquet, Voce “Francoeur” in Dizionario Enciclopedico Universale della Musica e dei Musicisti, (DEUMM), a cura di Alberto Basso, Le Biografie, III, p. 18, UTET, Torino 1986*

**** *Marie-Thérèse Bouquet, Op. cit., p. 18*

tragedia lullista, nella quale si incomincia a presentare lo stile dell'*opéramique*» *. Abbiamo notizie di un'altra opera intitolata anch'essa *Scanderberg* scritta da Bernard-Germain-Étienne-Médard de la Ville sur-Illon, conte di Lacépède (1756 - 1825). La data di composizione è incerta, probabilmente anteriore al 1785. Il conte di Lacépède fu oltre che compositore, uomo politico, naturalista e scrittore. Ci si è soffermati su queste opere che sono tra le più autorevoli, sia per l'importanza degli autori, sia per le sedi prestigiose dove furono messe in scena. Vi è qualche notizia di altre composizioni su Scanderbeg di portata minore che hanno bisogno di ulteriori verifiche. Queste opere su Scanderbeg dimostrano il grande interesse che aveva suscitato la storia ed il mito dell'eroe nazionale albanese in Europa. La sua figura eroica «veniva attualizzata e glorificata ogni qualvolta il pericolo turco si faceva vivo per gli stati occidentali»**. La sua storia ed il suo mito restano vivi dopo molti secoli: egli è la figura-simbolo con la quale si identifica la nazione albanese. Il suo nome ancor oggi evoca negli albanesi, ovunque essi siano, *motin e madh* (il grande tempo).

Palermo, febbraio 2006

---

* Frederic Robert, *Scanderberg le héros national albanais dans un opéra de Rebel et Francoeur*, in «*Recherches III*», Parigi 1963

** Ennio Stipčević, *Op. cit.*, p. 22

Rrok ZOJZI (1910-1995)

NDAMJA KRAHINORE E POPULLIT SHQIPTAR

(vijon nga numri i kaluem)

II. "TOSKËNIA" OSE "TOSKËRIA" SI GRUP I MADH KRAHINASH ETNOGRAFIKE

Me emnat "toskë" e "Toskëri", si e quejnë vehten dhe vendin e tyre banorët e Jugut, ose "toskë" e "Toskni", si quhen nga banorët e Veriut, kuptojmë grupin e dytë të krahinave etnografike që muer pjesë në formimin kombëtar të popullit shqiptar.

Ky grup i dytë përmbledh të gjithë jugun e Shqipnisë, tue u nisë që nga lumi Shkumbin dhe tue u shtri në drejtim të jugut përtej kufijve politikë deri në kufinin etnik të popullit shqiptar, thellë në Greqi. Ky emën nuk u përgjithësue menjëherë, por shkoi tue ndjekë kambë-kambë zhvillimin ekonomiko-shoqëror të popullit, kështu që në periferi arriti ma pak i fuqishëm.

Formacioni gjeografik i terrenit të këtij grupi asht i ngjashëm me atë të Veriut: i njajti varg malesh e përshkon për së gjati nga Veriu në Jug dhe të njajtat fusha zbresin djathtas e majtas në lindje e perëndim. Në mes të vargjeve, veçanarisht në anën lindore, shtrihen disa pllaja shumë të përshtatshme për bujqësi. Gjithnjë edhe kushtet natyrore për jetën ekonomike janë të njajtat: të përshtatshme sa për blegtori, aq për bujqësi. Për bujqësi gëzojnë kushte të mira bregdetare edhe pllajat e nalta të brendshme, kurse për blegtori - viset malore me kullota verore dhe viset e ulëta bregdetare me kullota dimnore. Vazhdimisht gjatë shekujsh këto

qenë burimet kryesore të ekonomisë së vendit.

Nga përbamja e popullsisë ky grup i dytë paraqet tipare të ndryshme nga i pari. Me gjithë se elementi shqiptar edhe këtu asht masiv, ky nuk arriti t'i shkrijë në tanësi grupet e vogla të pakicave etnike nga popujt e tjerë të mbetun historikisht në gji të tij, kështu që ende sot paraqiten grupe të vogla minoritarësh që riejnë tiparet e origjinës së tyre, si: bullgaro – maqedon, grekë, vllhë. Megjithëse blloku shqiptar nuk arriti t'i shkrijë grupet e minoriteteve të hueja, grupet shqiptare brenda tij u shkrinë në mes të tyre ma tepër se ata të Veriut, tue dobsue ma tepër ndamjet krahinore dhe tue formue një komunitet ekonomik, gjuhësor dhe kulturor ma të fortë. Kjo ngjau në sajë të emigrimeve të shumta që u zhvilluen brenda tij. Blloku masiv shqiptar në Jug, ashtu si në Veri, në çdo vendbanim të tij paraqet të njajtat kategori: vendas dhe të ardhun. Megjithatë karakteri i këtyne kategorive ka ndryshime nga Veriu: nga ana numerike, në Jug, numri i vendasve dhe i të ardhunve thuejse barazohen në mes tyre dhe në pak raste ka ma shumë të ardhun se vendas ose anasjelltas; nga ana e prejardhjes, të ardhunit nuk tregojnë prejardhje të largëta si në Veri, por emigrime të shkurta të brendshme nga një fshat në tjetrin, nga një krahinë në tjetrën; emigrimet nuk u banë në masë, në një kohë dhe me forma të organizueme si në Veri; por të shkëputuna, të herëmbashershme dhe me karakter familjar. Arsyet e këtyne emigrimeve të brendshme të Tosknisë qenë të ndryshme, por kryesore që jeta blegtorale që, për të gjetë kullota të mira, i detyroi blektorët të kalojnë nga një vend në tjerin.

Edhe ky grup i madh krahinash etnografike asht rezultat i zhvillimit ekonomiko-shoqnor që muer vendi ynë gjatë shekullit XVII-XVIII. Sa ma tepër zhvilloheshin forcat prodhuese, aq ma tepër ashpësohej lufta në mes të feudalëve të vegjël dhe aq ma tepër dobësohej pushteti qendror. Jeta ekonomike, shoqnore dhe politike e jugut të Shqipnisë ishte përmbledhë në tri qendra: Berat, Vlonë, Janinë. Në këto tri qendra kishin shti në dorë pushtetin lokal feudalë të mëdhenj e të fuqishëm, të cilët herë në pajtim me pushtetin qendror, synojshin zhdukjen e njeni tjetrit dhe përqëndrimin e krejt Jugut në një drejtim politik. Ahmed Kurd Pasha i Beratit (1763 – 1787) u mundue të bashkojë nën pushtetin e tij, përveç Tosknisë, edhe Myzeqenë dhe për këtë zhvilloi një varg luftash me Ibrahim Pashën e Vlonës, por pa sukses. Mbas vdekjes së tij, Berati ra në

duer të Ibrahim Pashë Vlonës, tue i arritë kështu pikësnyimet e tia të bashkimit të Myzeqesë me Toskninë. Por ma vonë, ndodhi ngritja e Ali Pashë Tepelenës në fuqi (1788 – 1822) mbasi ai arriti të nxjerrë nga Stambolli emnimin e tij si dervend pashë për Toskni dhe Epir. Ky pashë i ri, energjik dhe plot ambicje, shtroi pashallëkun e Epirit, tue i zhdukë të gjithë feudalët e vegjël që nuk i bindeshin urdhnit të tij, pastaj iu përvesh edhe Tosknisë dhe ku me luftë, ku me krushqi nënshtroi edhe Toskninë e Myzeqenë nën pushtetin e tij. Kështu nga fillimi i shek. XIX u realizua çka kishte nisë që në fillimin e shek XVIII: përqëndrimi i të gjithë Jugut të Shqipnisë në një drejtim të përbashkë politik, i cili u shpreh edhe me një emën të përbashkët për të gjithë vendin: **“Toskni”** ose **“Toskëri”**.

Ky emën, që u ba i përbashkët për të gjithë këtë grup të madh të Shqipnisë së jugut, ma parë i përkiste një krahine ma të vogël që u shkri me të tjera, për të formue këtë grup të madh, të cilit i dha edhe emnin. Mbi këtë emën do të flasim ma tutje kur të marrim në shqyrtim këtë krahinë të vogël.

Grupi i madh historiko-etnografik i jugut të Shqipnisë, i quejtun Toskni, arriti ma tepër se ai i Veriut në një shprehje kulturore të përbashkët. Marrëdhانيت e ngushta ekonomiko-shoqnore, emigrimet e shumta të blegtorëve nga një kullotë në tjetrën, nguljet e shpërnguljet e bujqve nga një vend në tjetrin, bajtën traditat e një krahine në tjetrën dhe sollën një unifikim të tyne ma të madh se në Veri.

Megjithëse në jugun e Shqipnisë shfaqjet e veçanta të kulturës dhe mbeturinat në ndërgegjen e popullit për krahinat e vogla paraardhëse të formimit të grupit të madh të Tosknisë u dobësuan ma tepër, prapë se prapë ngelën aty-këtu sa shfaqje të shkëputuna, sa thanie e toponime, sa legjenda e kujtime të popullit që të ndihmojnë në përcaktimin e grupeve të krahinave etnografike që morën pjesë në formimin e Toskënisë. Këto grupe ma të vogla janë:

- 1) Toskënia që shtrihet në lindje të Shqipnisë së Jugut
- 2) Myzeqeja, që shtrihet në Perëndim
- 3) Labëria, që shtrihet në Jug-Perëndim

4) Çamëria, që shtrihet fare në Jug, përtej kufijve politikë

Me një vështrim të përgjithshëm po vëmë në dukje disa tipare të përbashkëta në mes të

disa grupeve mâ të vogla të këtij grupi të madh etnografik.

- Tosknia dhe Myzeqeja, për arsye të shkëmbimit më të madh të popullsisë në mes të tyne dhe të kalimit të blegtorëve verës në Toskni dhe dimnit në Myzeqe, u afruen ma tepër ndër tradita, aq sa u bënë vështirë të përcaktohet kufini tokësor në mes tyne; Labëria rrejti më tepër traditat e saj krahinore.

- Në Labëri dhe Myzeqe (ndër vendas) u rrejten shenja më të gjalla të sistemit fisnor

të shoqnisë, kurse në Toskni e Çamëri këto humbën plotësisht.

- Në të gjithë jugun e Shqipnisë u rrejten mbeturina nga e drejta kanunore e popullit, por në Labëri këto u rrejten më të fuqishme dhe me njësi më organike.

- Labëria paraqet tradita më të pastërta blegtoje, kurse Myzeqeja tradita bujqësore, Tosknia e Çamëria tradita të një jete ekonomike, bujqësore-blegtorale.

- Mbi Toskninë, Myzeqenë dhe Çamërinë që më e fortë rrjeta e administratës turke, kurse mbi Labërinë ushtrohej pushteti turk me anë të agallarëve vendas në përputhje me traditat e vendit.

- Mbi Toskninë e Myzeqenë feudalizmi që deri në fundin e shekullit të kaluem mjaft i fuqishëm; mbi Çamërinë u shkatërrue më parë, kurse në Labëri ishte në zhvillim e sipër.

Megjithëse në Toskni u përftue një shkrimje më e madhe traditash kulturore në mes të krahinave se në Gegni, prapë se prapë edhe këtu u rrejten disa mbeturina më të dobta, por që ndihmojnë me dallue karakterin e veçantë të tyne. P.sh., në të folme, në mes të Labërisë, Toskënisë dhe Çamërisë dallojmë karaktere fonetike dhe gramatikore të veçanta; në kulturën materiale, megjithëse fustanella ishte tipike e veshjes së burrit të Shqipnisë së Jugut, ajo e Labërisë ishte më e shkurtë, ajo e Toskënisë arrinte deri afër gjunit, kurse ajo e Myzeqesë zbriste pak edhe nën gju; kështu takia Myzeqare ishte më tepër me formë konike, ajo e Toskënisë me formë rrashatake, kurse Labëria përdorte qylafin. Gjithashtu në shprehje artistike: Labëria këndonte vetëm këngë burrnore, kurse Tosknia, veç atyne, këndonte edhe këngë sevdallishte. Edhe në muzikën e vallen e tyne kemi ndryshime krahinore mjaft të dallueshme.

Që ta kemi të qartë shtrimjen tokësore, përbamjen e popullsisë dhe tiparet në vija të përgjithshme të këtyne 4 grupeve, po i marrim në shqyrtim të veçantë njeinin nga tjetri. Në këtë shqyrtim po lamë jashtë Çamërinë, ashtu si në Veri Kosovën e Rrafshin e

Dukagjinit, mbasi ndodhen jashtë kufijve politikë të Shqipnisë.

1. "Tosknia" ose "Toskëria"

Emnat "toskë" dhe "Toskni" ose **Toskëri**" në një të kalueme të largët, që i përgjigjet afërsisht shekullit XVII-XVIII, nuk kishin atë kuptim që morën në shekullin XIX, nuk përfshinin krejt jugun e Shqipnisë, por një krahinë të vogël të jugut të Shqipnisë. Mbeturina, nga ky kuptim ma i ngushtë i këtij toponimi, dëgjojmë edhe sot: pleqtë e vjetër nga Myzeqeja (lalët e Myzeqesë) e thonë haptas se *na nuk jemi toskë*; gjithashtu në Labëri pleqtë e vjetër nuk e pranojnë emnin toskë, "*toskët gjenden përtej Vjosës*" thonë. Gjithashtu edhe në letërsinë e shekullit XVIII e XIX, emni Toskni paraqitet me një shtrimje të kufizueme. Në këtë pjesë duem të marrim në shqyrtim Toskëninë, si grup i vogël krahinash etnografike, para se të merrte pjesë në grupin e madh me të njajtin emën.

Shtrimja fillestare e këtij grupi asht shumë e vështirë të përcaktohet, pse ky grup qe në lëvizje ma të madhe se çdo grup tjetër i Shqipnisë. Megjithatë, populli me të dhanat e tij, na ndihmoi deri diku në këtë gjurmim.

Shqyrtimin tonë e fillojmë me emnin e këtij grupi. Me shumë të drejtë Dh. Shuteriqi mendon se ky emën mund të ketë qenë në fillim një emën familjeje që kaloi o si emën fisi mbi rrjedhjen e saj, o si emën vendi mbi pronat e saj. Nga kjo bazë fisnore ose vendi u shtri përherë mbi një rreth mâ të gjanë derisa arriti të përfaqësojë një grup të madh popullsie.

Prejardhja e këtij emni nuk asht e qartë. Hipoteza të ndryshme u lëshuen mbi prejardhjen e tij, por nuk kanë gjetë ende konfirmim të përgjithshëm. Hahni e mejton si formë latine ose etruske të emnit "**Tuscus**" ose "**Tuscia**", prej nga buron edhe "**Toskana**", ndërsa të tjerët e mendojnë të rrjedhun nga pronari "**Karl de Tocco**" që përmend edhe Muzaka në gjenealogjinë e familjes së tij. Por ka gjasë se asht edhe një emën ilirian Fisi i Abanëve që banonte në Ilirinë e Jugut, mbasi u shpërngul tue zanë vend në pllajat perëndimore të Pindit, quente në vendin e ri një mal me emnin Toskia. Nuk asht larg mundësia që ky emën të ketë lidhje me Toskëninë e sotshme tue psue vetëm një lëvizje përhapjeje.

Dhimitër Shuteriqi e gjurmon me kujdes këtë emën ndër dokumenta historike dhe e gjen të përdorun për të parën herë

* Habn, "Alb.St". f.2

në shek. XV si emën familjeje të shqiptarët e Greqisë, me format e **“Toschassi”**, **“Toschi”**, gjithashtu **“Toskë”** dhe **“Toskënitë”**^{*}. Ky emën në gojën e popullit, veçanërisht të të vjetërve tanë, paraqet disa forma të ndryshme shqiptimi: banorët e Tosknisë, që e mbajnë të vetin këtë emën, e quejtën veten e tyne me formën e përgjithësueme **“Toskë”**; në gojën e pleqve të luginës së sipërme të Shkumbinit, në Mokër e në fushë të Domosdovës, i thërrasin banorët e Toskënisë **“Toçkë”** dhe për ma tepër në fshatin Urakë kemi një fis të ardhun nga Tosknia, i cili quhet **“Toçka”**; pleqtë e Myzeqesë i thërrasin banorët e Tosknisë me emnin **“Toshkë”** dhe kemi një fshat në Myzeqe, i cili quhet **“Toshkëzi”**; ndërsa labët e vjetër i thërrasin **“Tock”**. Këtë formën e fundit e dëgjojmë në disa raste edhe në Gegni. I sollëm këto forma të ndryshme të shqiptimit të këtij emni, pse mund të shërbejnë me gjurmue etimologjinë e tij, ose me interpretue format e ndryshme të tij që gjenden nëpër dokumenta historike.

Dhe mbi bazën e parë të këtij emni, mbi vendin fillestar të përhapjes së tij, u banë mjaft hipoteza. Hahni e mejton se gjendej diku gjatë bregut të djathtë të Vjosës^{**} dhe Dh. Shuteriqi e përcakton ma afër, e vendos përballë Tepelenës^{***} tue u mbështetur në emnin e fshatit **“Toskë Martalloz”**. Ka gjasë se baza e parë e përhapjes së këtij emni qe mâ në qendër, mâ afër Beratit, rreth Skraparit e Oparit dhe se nga kjo bazë u përhap në formë rrathësh koncentrikë në të gjitha drejtimet. E mejtojmë mâ afër Beratit, pse bejlerët e pashallarët e këtij qyteti e patën Toskëninë si bazë të veprimeve të tyne dhe pse ende sot myzeqarët njohin si toskë të vërtetë ata që vijnë nga Skrapari dhe Opari dhe vetëm atyne u japin emnin toskë, kurse të ardhunit nga krahina të tjera, po të Toskënisë, i quejnë me emna të veçantë: shpatarakë, verçej, mallakastritë e jo toskë.

Kufijtë e këtij grupi etniko-historik nuk mund të përcaktohen aq lehtë, pse ky grup qe në një lëvizje të madhe e të vazhdueshme ma tepër se çdo grup tjetër i jugut të Shqipnisë. Megjithatë, ku ma parë e ku ma vonë, arriti në disa kufij natyrorë që përcaktuen për një kohë mâ të gjatë shtrimjen e tij. Kufij natyrorë u arritën në tri anët: në Veri u shtri deri në lumin Shkumbîn: në Jug arriti

* *Shuteriqi Dh. “Bulet. i Unin. Shtet. Vj.1956, Nr3 f.213.*

** *Hahn – Alb.St. f.235.*

*** *Dh. Shuteriqi- po aty.*

lumin e Vjosës, në lindje kreshtën e vargut të maleve Mal'i Thatë-Gramoz. Nga Perëndimi, ku mungon një kufi natyror, vija e kufinit në mes të Toskënisë dhe të Myzeqesë, për kushtet e sotshme, asht shumë e vështirë të përcaktohet, pse asht mjaft e lëkundshme, prandaj duhet të përcaktohet një kufi konvencional. Vija e kufinit nga kjo anë formohet ku fillon e ngrihet fusha ose kufini në mes të fushës e të malit (shih Myzeqenë). Siç shihet, grupi etniko-historik i Toskënisë shtrihet mbi një territor shumë të gjanë; ky grup përban grupin më të madh që muer pjesë në formimin e jugut të Shqipërisë në një unitet të përbashkët.

Struktura gjeografike e vendit asht më tepër malore se fushore. Në gjë të maleve gjenden rrafshet e fushore të shtueta që i thejnë monotoninë natyrës. Kushtet natyrore për jetën ekonomike janë të përshtatshme sa për blegtori, aq për bujqësi. Rrafshet e sheshta që ndodhen në gjë të maleve janë mjaft pjellore dhe të përshtatshme për bujqësi, kurse kreshtat e maleve të pasuna me kullota verore janë shumë të përshtatshme për blegtori, por u mungojnë vendet e ulta për kullota dimnore, kështu që blegtorët detyrohen t'i shtohen tranzumancës sezonale të verës në Toskni e dimnit në Myzeqe.

Nga përbamja e popullit Toskni paraqitet me një përziemje të fortë popullsie. Lëvizje të shumta të popullit u zhvilluen në këtë territor: popullsi të ardhuna nga grupet e tjera u vendosën këtu, popullsi vendase nga ky grup u vendosën në grupe të tjera. Veç këtyne, ka edhe lëvizje të brendshme popullsie nga një anë të këtij grupi në tjetrin. Një randësi të madhe në përbamjen e popullsisë luejtën blegtorët. Blegtorët endacakë dimnit në Myzeqe e verës në Toskni shkuen tue u vendosë vazhdimisht, kush në kullota verore, kush në dimnore, kështu që mbi popullsinë vendase të Toskënisë u shtuen edhe blegtorët. Me gjithë këto vështirësi, edhe përbamja e këtij grupi mund të përcaktohet në vija të trasha. Si kudo në vendin tonë, ashtu edhe në Toskni, vetë populli dallon në mes të tij banorët anas, vendas të hershëm, edhe të ardhun.

Anasit e vjetër të Toskënisë, që zakonisht merren me bujqësi, i kemi, ku më shumë e ku më pak, në çdo fshat. Këta në përgjithësi gjenden të vendosun ndër fshate të pllajave dhe ndër luginat e gjâna, ku ka mundësi të zhvillohet bujqësia, por jo në naltësi të mëdha, kur kjo nuk ka mundësi të zhvillohet. Si anas të vjetër quejmë edhe të ardhunit nga një fshat në tjetrin të krahinës. Kemi

shumë raste fshatesh të braktisuna që kanë ngelë në gërmadha dhe banorët e tyre u shpërndanë ndër fshate të tjera; kemi shumë raste të tjera që disa fshatna para një shekulli kishin një popullsi tjetër, kurse sot kanë një popullsi krejt tjetër. Mirëpo jo vetëm me distancë kohe të gjata, por edhe brenda një kohe fare të shkurtë u vërtetue ndryshimi i popullsisë, p.sh., kemi fshate që para Luftës së Parë Botnore qenë krejtësisht të krishtena, kurse para Luftës së Dytë Botnore qenë krejtësisht muhamedane ose anasjelltas.

Të ardhunit i kemi në çdo fshat dhe formojnë disa kategori të ndryshme në mes tyre: të ardhun si bujq nga krahinat e tjera; të ardhun nga blegtoria. Të ardhunit nga krahinat e tjera si bujq janë shumë të pakët, ndërsa të ardhunit si blegtorë janë në pjesën më të madhe. Të ardhunit si blegtorë kishin kullotat verore dhe poshtë kullotat dimnore. Dalëngadalë shkuen tue u shkëputë nga jeta endacake dhe ngulën banim në kullota verore, ku formuen fshatet e tyre. Këto fshate blegtorësh dallohen nga të parat, pse gjenden ndër vende të nalta (sipër fshateve të vjetra) pranë kullotave verore, ku nuk kanë kushte jete bujqësore; edhe mbasi këta e lanë blegtorinë dhe kaluen në bujqësi, arat e tokat e tyre të bukës i kanë poshtë fshatit dhe shkuen tue zbritë deri ku kishin mundësi, kurse banimin e kishin sipër tyre. Krejt e kundërta ndodh me fshatet që kanë prejardhje bujqësore dhe përbahen nga vendas të vjetër. Këto gjenden poshtë, ndër fusha rranxë kodrave ose në thellësi të luginave, ndër vende të mbrojtuna nga të ftohtit, kurse arat e tokat e bukës i kanë sipër dhe shkuen tue i ngritë deri ku lejuen kushtet klimaterike për bujqësi. Në mes të blegtorëve të ardhun, simbas prejardhjes së tyre, dallojmë tri kategori: blegtorë vendas, blegtorë vllhë dhe blegtorë labë.

Qenë blegtorët vendas një kategori e vjetër blegtorësh që, simbas tregimeve të tyre, gjithnjë rrojtën gjatë verës në këtë krahinë dhe e njohin veten e tyre si toskë; blegtorët vllhë dhanë një kontribut të madh në përbamjen e popullit të Tosknisë; kurse blegtorë labë kemi në Gorë, Opar, Skrapar etj. që u vendosën në sasina mjaft të mëdha, veçanërisht gjatë fillimit të shekullit të kaluem, të cilët u instaluen këtu për t' u ikë ndjekjeve të Ali Pashë Tepelenës.

Asnjë grup tjetër krahinash etnografike të popullit tonë nuk pësoi lëvizje aq të mëdha popullsie, sa Tosknia. Nga këto lëvizje të mëdha popullsie u humbën gjurmat e vjetra, si e drejta kanunore e vendit dhe shumë tradita të veçanta. Këtu u zhvillue prej

shekujsh lidhja territoriale në mes të njerëzve dhe administrata turke kishte shtri rrjetën e administrimit të saj në çdo anë. Traditat e veçanta në mes të një krahine dhe të një tjetre, në mes të vendasve e të ardhunve, u shkrinë në mes të tyne dhe përfutën një të folme të përbashkët, tradita të përbashkëta kulturore etj. Me gjithë përziemjen e madhe të popullsisë së këtij grupi dhe shkrimjen e traditave të ndryshme, prapë se prapë dëgjohen, ku mâ të forta, ku mâ të dobta, mbeturina nga grupet e vogla historike-etnografike të paraformimit në një grup të përbashkët. Simbas këtyne tipareve, me gjithë se në gojën e popullit nuk ekziston, Toskninë mund ta ndajmë për qëllime studimi në dy nëngrupe të mëdha: në anën lindore të Tosknisë dhe në anën perëndimore të saj, ku i bahet si vijë kufini vargu i Tomorit dhe i Ostrovicës. Në lindje të Tosknisë kemi këto krahina ma të vogla: Nahinë e Pogradecit, Fushën e Korçës, Devollin, Gorën, Oparin, Vakëfet, Kolonjën, Dangllinë, kurse në perëndim kemi Verçën e Sulovën, Nahinë e Beratit, Skraparin e Dëshnicën, Mallakastrën, dhe, për hir të zgjanimit që muer Tosknia, duhet të shtijmë mbrenda saj edhe Shpatin e Dumrenë, me gjithë që këto janë zona ndërmjetëse në mes të Gëgnisë e Tosknisë.

2. Myzeqeja

Grupi i dytë i krahinave etnografike që muer pjesë në formimin e Tosknisë qe Myzeqeja. Me emnin "Myzeqe" kuptojmë fushat e mëdha bregdetare të jugut të Shqipnisë dhe me emnin "**myzeqar**" banorët e tyne.

Prejardhja e këtij emni nuk dihet me saktësi. Emni i vjetër mesjetar i kësaj fushe ka qenë "Savra", p.sh., Barleti (1480) përmend "planicies Saura" afër Beratit; një përshkrim venedikas (1570) e përputhi emnin e vjetër me një të ri "spatiose pianure della Savra la quale in un altro nome si dice Musachia"* (fusha e hapët e Savrës që në një emën tjetër quhet Myzeqe). Ky emën i ri, pa dyshim asht i lidhun me emrin e familjes princore të Mesjetës së Vonë të Muzakajve⁴⁷). Nuk janë të rralla rastet kur një krahinë etnografike merr emnin nga familja feudale që e zotnonte. Populli ruen disa legjenda të zbehta mbi këtë emën: disa thonë se familja e Muzaqëve e kishte pronë të vetën këtë fushë dhe nga

* *Shyflay- Serbët dhe shqiptarët, f.46*

** *Shyflay- Serbët dhe shqiptarët, f.47*

ajo i mbet ky emën; disa të tjerë thonë se mbi këtë fushë banonte një fis dhe baba i parë i tij që Lal Muzhaqi, nga i cili u mbet emni Lalë banorëve të saj dhe Myzeqe vendit të tyne, etj.

Shtrimja e këtij emni ndryshoi simbas kohëve. Në kohë të parë ky emën nuk kishte shtrimjen që ka sot, por duket se kufizohej vetëm në një zonë qendrore në brigjet e lumit Seman, në vendin që sot quhet **“Dheu (i) butë”**. Dalëngadalë u shtri mbi të gjithë trevën e ultë bregdetare në mes të Vjosës dhe Shkumbinit. Kurse në kohët tona sikur matet të kalojë edhe këta dy lumenj, tue u shtri edhe mbi fushat e Vlonës (Myzeqe e Vlorës) në Jug dhe mbi fushat e Kavajës në Veri. Por në këtë shqyrtim nuk duem me ndjekë shtrimjen ose përmbledhjen e këtij emni, por grupin e vërtetë të krahinave etnografike me një jetë të përbashkët ekonomike, shoqnore, kulturore dhe politike, që përfaqësohen me këtë emën.

Me gjithë që emni Toskni u përhap në gjithë Myzeqenë, pleqtë e kësaj krahine nuk e ndijnë veten toskë: *“na nuk jemi as toskë, as gegë, - thonë pleqtë e rrethit të Lushnjës, por thirreshin vetëm Myzeqarë”*. Veç kësaj ndjenje në Myzeqe ruhen mjaft toponime dhe omonime, mjaft tregime e legjenda që dëshmojnë se Myzeqeja formonte një grup më vete krahinash etnografike, i cili u shkri me të tjerët për të formue grupin e madh të jugut të Shqipnisë.

Tue ndjekun këtë vetëdije të pleqve të Myzeqesë, që rron ende e dobët në ndërgjegjen e tyne, mund të formojmë vijën e kufinit në mes të Myzeqesë dhe të grupeve të tjera të afërme të krahinave etnografike.

Myzeqeja gjendet në mes të nëngrupeve të Gegnisë, Toskënisë dhe Labërisë, shtrihet që nga lumi Shkumbin në Veri dhe zbret deri te lumi Vjosa në Jug, që nga bregu i detit, në perëndim, dhe deri në rranxë të maleve në lindje. Në tri anët e këtij grupi përputhen kufijtë etnografikë me kufijtë natyrorë, kurse në të katërtën mungon një kufi natyror dhe do të mbështetemi vetëm në një kufi të papërcaktuem mirë. Nga kjo anë shtrihet një zonë e ndërmjetme, kalimtare në mes të Toskërisë dhe Myzeqesë. Që ta përcaktojmë kufinin e këtij grupi edhe nga kjo anë, duhet të vendosim një vijë konvencionale që të shërbejë vetëm për qëllime studimi. Që të mos krijojmë disa këso vijash në kundërshtim me njena-tjetrën, pranojmë pa rezerva dhe me pak shtesa vijën që

përcaktoi Jorgji Gjinarit* në studimin e tij **“Të folmet e Myzeqesë”**, tue marrë si vija kufini rrugët e mëdha automobilistike: Levan-Fier, Fier-Berat, Berat-Lushnjë, Lushnje-Rrogzhinë. Kjo rrugë automobilistike përshkon rranxat e kodrave ku fusha fillon të ngrihet për me u shkëmbye me malësitë.

Grupi i krahinave të Myzeqesë, që shtrihet brenda këtyne kufijve, gëzon një territor të rrafshët e të ulët me një pjerrësi të vogël nga lindja në perëndim. Disa vargje kodrash me drejtime të ndryshme e përshkojnë këtë fushë dhe zbresin sasina të mëdha uji të mbledhuna nga një pellg i gjanë hidrografik. Ana lindore e Myzeqesë, mâ e naltë dhe mâ e terun, qe kurdoherë mâ e përshtatshme për bujqësi, kurse ana perëndimore, që zbret deri në nivelin e detit, qe ma tepër moçalore dhe e përshtatshme për blegtori. Bujqësia dhe blegtoria qenë burimet kryesore të ekonomisë së këtij vendi. Myzeqeja qe kurdoherë një vend i hapët dhe i pambrojtun, prandaj qe shesh ndikimesh nga çdo anë.

Nga për bamja e popullit edhe Myzeqeja, si të gjitha fushat e tjera të Shqipnisë bregdetare, paraqitet mjaft e koklavitun. Si kudo, edhe këtu, populli vetë dallon dy kategori njerëzish: **“anas”** ose **“vendas”** dhe **“të ardhun”**. Anasit me gjithë se me numër shumë mâ të vogël se të ardhunit, ruejtën disa tipare të tyne që i bajnë lehtësisht të dallueshëm prej të ardhunve dhe mbajnë një emën të veçantë të tyne: **“Lalë”**. Me emnin **“Lalë”** quejnë veten dhe **“lalë myzeqeje”** quhen nga të tjerët banorët që përmbajnë kategorinë më të lashtë të popullit të këtij grupi krahinash etnografike. Ata nuk njohin ndonjë prejardhje të tyne nga jashtë dhe, derisa nuk kemi të dhana të tjera, mund t'i quajmë autoktonë.

Prejardhja e emnit **“lalë”** nuk dihet. Ky emën përdoret në të gjithë Shqipninë me kuptime të ndryshme: si emën i përgjithshëm për babën, gjyshin ose vëllain e madh; si emën i përvetshëm për një njeri, familje, vëllazni ose fis. Lalët e Myzeqesë tregojnë për këtë emën se e trashëguen nga **“Lalë Muzhaqi”**, që qe një babë i lashtë dhe i përbashkët për të gjithë lalët e Myzeqesë, të cilët në kohë të lashta formonin një fis. Sot lalët nuk ruejnë asnjë gjurmë të sistemit fisnor të shoqnisë.

Lalët sot i kemi të përhapun kudo nëpër Myzeqe, thuejse në çdo fshat, me përjashtim të fshateve të reja, kemi nga një tok familjesh

* Jorgji Gjinarit- Bulet. i Univ. vj. 1958, nr.4.

lalë. Edhe jashtë kufijve të këtij grupi kemi familje prej lalësh që u vendosën atje, si, p.sh.: në veri të Shkumbinit kemi lalë ndër fshatet Shelg, Grëth, Rreth, Shpëlleja* dhe në jug të Vjosës në shumë fshate kemi familje lalësh. Por, me gjithë se sot lalët i kemi të përhapur në të gjithë Myzeqenë dhe në disa raste edhe jashtë saj, ka gjasë se në kohë të lashta qenë të grumbulluem në një zonë qendrore të saj, që quhej “Dheu (i) Butë” gjatë dy brigjeve të lumit Seman. Ende sot në këtë zonë kemi të grumbulluem bllokun e madh të lalëve. Nga kjo zonë lalët u përhapën në të gjithë Myzeqenë dhe jashtë saj, si e ruen ende sot kujtimin e prejardhjes së vet çdo familje lalë. Ndoshta qenë këto që e bajtën emnin e Myzeqesë, jo vetëm në të gjithë shtrimjen tokësore në mes të Shkumbinit e Vjosës, por i ndimuen përhapjes së tij edhe në Veri e në Jug.

Lalët kanë tradita të forta jete bujqësore dhe nuk kujtojnë një jetë blektorale-bujqësore ose anasjelltas. Ata ishin trashigimtarë të një të folmeje të veçantë dhe të një kulture të veçantë të tyne, mjaft të pasun, e cila shprehej në doke e zakone, kulturë shoqnore e materiale të vetën.

Mbi fushën e Myzeqesë, si një nga fushat më pjellore të vendit tonë, edhe si një vend i hapun dhe pambrojtje, u zhvillue shumë shpejt feudalizmi, i cili arriti një shkallë të naltë zhvillimi. Principatat mesjetare, që u shtrinë njena mbas tjetrës mbi Myzeqe, patën që të gjitha baza feudale. Mbas pushtimit turk, me ndamjen e tokave në bazë të feudalizmit ushtarak, edhe Myzeqeja u ba pronë e feudalëve të vegjël dhe e institucioneve të ndryshme. Në kohën e afërme, në shek XVIII, e tanë kjo fushë i përkiste shtetit (familjes mbretërore të sulltanit), vakëfeve dhe bejlerëve e agallarëve vendas. Ata që e punonin tokën nuk e kishin të vetën. Pronarët e mëdhenj e shfrytëzonin tokën pjesërisht për bujqësi e pjesërisht për blegtori: ua jepnin tokën bujqve me rendë dhe blegtorëve kullotat me pagesë në natyrë ose me të holla. Bujqit ishin krejtësisht të mvarun prej tyne, kurse blegtorët gjysëm të mvarun.

Lalët e Myzeqesë lindnin dhe plakeshin, për disa breza, në tokën e tjetrit dhe kalonin gjithë jetën nën kërcënimin e dëbimit nga toka. Me gjithë se rrojtën në një tokë pjellore, jetuen në vorfninë më të madhe. Skllavënia disa herë shekullore i bani të friksuem

* Jorgji Gjinar. *Bulet. i Univ. vj. 1958, nr.4*

dhe të shtrueshëm, aq sa edhe emni i tyne u bâ sinonim me emnin frikacak. Në Labëri me fjalën **“lalosh”** kujtojnë një njeri frikacak. Për këtë arësye lalët e Myzeqesë e morën si përbuzës emnin e tyre dhe u munduen ta heqin, tue mos e lidhë prejardhjen e tyre prej lalëve.

Mbi fushën e gjânë të Myzeqesë, mbi këtë popullsi autoktone, u derdhën edhe shtresa të tjera popullsie me prejardhje blegto-re dhe bujqësore.

Blegtorët që ushtroshin tranzumancën sezonale, të cilët kalojshin dimnin në Myzeqe, filluen të vendosen këtu me banim të përhershëm dhe dalëngadalë, prej një procesi blegtor-bujqësor në bujqësor-blegtor, kaluen në bujq të thjeshtë. Këta përbanë një kategori të dytë të popullsisë së këtij grupi krahinash etnografike. Prejardhjen thjesht blegto-re të këtyne e dëshmojnë, përveç kujtimeve familjare, edhe shumë tradita në jetën e popullit, edhe toponimet e ndryshme, si: fshati *Stan i Bubullimës*, fshati *Stan i Libofshit*, fshati *Stan i Bobos* (sot i braktisun), lagja *Stan* në Lushnjë, lagja *Stan* në Karbunarë, lagja *Stan* në Pojan etj. që dëshmojnë se qenë stanet e dimnit të blegto-reve të njehershëm.

Kjo kategori e dytë popullsie blegto-re nga pikëpamja e prejardhjes ka përbanje të ndryshme: në mes tyne kemi labë, toskë, gegë dhe një numër të madh vlllehësh e kosturlish.

Labët ikemi në pjesën më të madhe të përhapun në Myzeqenë e Vogël, në mes të Semanit e Vjosës. Këta ndahen në dy kategori: labë të vjetër dhe labë të rinj. Labët e vjetër ngulën banim këtu gjatë gjysmës së parë të shekullit të kaluem dhe, veç kujtimit të prejardhjes së tyne nga Kurveleshi i sipërm, nuk riejnë asnjë traditë, por u shkrinë krejtësisht në vendasit e vjetër; labët e rinj zbritën nga fillimi i shekullit tonë në pragun e çlirimit dhe riejnë të forta e të gjalla traditat e prejardhjes së tyne.

Toskët i kemi të përhapun në të gjithë Myzeqenë: sa në të madhen, aq në të voglën, por për myzeqarët e vjetër emni toskë ka një kuptim të ngushtë: ata si toskë të vërtetë njohin vetëm Skraparin e Oparin dhe vetëm banorët që zbritën prej tyne i quajnë “toskë” ose “toskallarë”, kurse të tjerët i quejnë me emna të veçantë, si: **“shpatarakë”**, **“verçenj, lubesharë, mallakastritë”** etj. Ata që zbritën nga rrethi i ngushtë i Beratit, i quajnë edhe **“Arbënesh”** ose **“Baltëzë e kuqe”**. Numri i toskëve që zbritën në Myzeqe asht ma i madh se i çdo kategorie tjetër që nguli banim këtu.

Gegët që quhen edhe “**malokë**”, i kemi me numër shumë të vogël në Myzeqe: vetëm në Myzeqenë e Madhe dhe rreth Lushnjës kemi nga **Krraba, Çermenika, Mati, Kruja, Kavaja, Peqini** etj., por me sasi më të vogël kundrejt toskëve dhe labëve.

Vllehët në Myzeqe ndahen në katër kategori: **grabovarë, ujanikë, frashërllinj** dhe **grebenarë**. Emnat e ndryshëm të këtyne kategorive i morën nga vendi ku kishin stanet e verës: grabovarët në malet e Verçës, Gorës, Oparit etj. Ujanikët në bjeshkë të Tomorrit, të Skraparit etj.; frashërllinj të kalojshin verën në male të Dangllisë, Kolonjës, rrethit të Korçës etj., **grebenarët** ose **krevenarët** kalojshin verën në malet e Pindit* në Greqi. Këto katër grupe vllehësh, me gjithë se kanë një bazë të përbashkët traditash, rruajnë ndryshime të ndritshme në mes të tyre në të folun, në veshje, në zakone etj. Grabovarët u vendosën në Myzeqe që nga gjysma e parë e shek. XIX dhe nga koha e gjatë e bashkëjetesës me vendas shkuan drejt shkrimjes me ta. Frashërllinj filluen të ngulin banim nga fundi i shek. XIX dhe vazhduen edhe në shekullin tonë. Këta i rruajnë më të forta traditat e veçanta të tyre. Ujanikët dhe grebenarët janë me numër më të vogël dhe të përhapun kudo në Myzeqe.

Kosturllinj formojnë një kategori tjetër të ardhunish. Njihen me këtë emën disa blegtorë shqiptarë që verën e kalojshin në bjeshkë, në Kostur dhe dimnin në Myzeqe. Mbas luftës ballkanike, me caktimin e kufirit shqiptaro-grek, kullotat verore ngelën në Greqi dhe kullotat dimnore në Myzeqe, një pjesë prej tyre mbet në stane të verës e një pjesë në stane të dimnit. Edhe kosturllinj, me gjithë se të vendosun ma vonë, shkuan drejt shkrimjes me vendasit.

Përveç këtyne blegtorëve që formuen këtë kategori të dytë të popullsisë së Myzeqesë, e cila filloi të ngulë banim nga fillimi i shek. XIX dhe vazhdoi deri në pragun e çlirimit, në Myzeqe erdh edhe një kategori tjetër popullsie, e cila u përbë nga emigrantë politikë. Në këtë kategori hyjnë: çamët, kosovarët e maqedonët.

Çamët në Myzeqe janë me numër mjaft të madh. Kjo fushë pat katër valë vërshimesh prej çamësh në vjetin 1913, kur kufini la jashtë tokës shqiptare Çamërinë; mbas Luftës së Parë Botnore 1918-20; gjatë luftës italo-greke, në vjetin 1941; dhe mbas Luftës së Dytë Botnore, në vj. 1944-1948. Çamët e vendosun kudo nëpër

* *Anasjelltas në viset e nalta malore disa vllëbë* që kishin ngulë banim aty quhen “myzeqarë” pse kalojshin dimnin në Myzeqe.

fushë të Myzeqesë i ruejtën mjaft besnikisht traditat e veçanta të tyre.

Kosovarët, që emigruen në kohën kur Kosova ngeli jashtë kufijve të Shqipnisë dhe mbas Luftës së Parë Botnore, u vendosën në mënyrë të organizueme nga qeveria në fushën e Myzeqesë gjatë viteve 1925-1930. Kosovarët u përhapën në të gjithë fushën e Myzeqesë, tue formue ku fshate të reja, ku lagje të reja e anekse fshatesh të vjetra. Elementi kosovar merret vetëm e vetëm me bujqësi. I ruejnë me fanatizëm traditat e tyne dhe zhvillojnë marrëdhanie të kufizueme me vendas. Krahas tyne kemi edhe një sasi kosovarësh që qeveria jugosllave, në marrëveshje me shtetin turk, i nisi në Turqi si me kombësi turke. Mbase ndejën disa vjet në Turqi, në vj. 1925 u kthyen në Shqipni dhe u vendosën nga qeveria shqiptare pranë kosovarëve të tjerë. Pranë kosovarëve kemi edhe një grup të tretë të ardhunish nga Sanxhaku i Novi-Pazarit, nga rrethet e Tutinit, Senicës, Peshterit etj. Këta, megjithëse prejardhja e tyne asht shqiptare, me fis nga Kelmendi, me veshje e zakone shqiptare, kishin humbun gjuhën amtare, por me vendosjen e tyne në Myzeqe, e rimorën gjuhën e tyne të vjetër.

Maqedonët thirren disa emigranta të tjerë shqiptarë të ardhun nga Maqedonia në kushtet e kosovarëve dhe ngulën banim pranë tyre. Përveç këtyne emigrantëve politikë, që përbajnë kategorinë e tretë të popullsisë në fushën e Myzeqesë, e cila i përket gjysmës së parë të shekullit tonë, në Myzeqe u vendosën edhe popullsi të tjera me numër më të vogël, si: ciganë, jevgë etj., të cilët nga numri i kufizuem i tyne nuk formuen një kategori më vete popullsie. Kështu nga përbanja e popullsisë ky grup i dytë krahinash etnografike paraqitet mjaft i ndërlikuem. Nga pikëpamja e kulturës tradicionale janë në fazën e shkrimjes së traditave në mes të kategorive të ndryshme të popullsisë të mbledhuna këtu. Si bazë e kulturës së re, që shkon tue u formue në këtë trevë, asht ajo e bujqve të vjetër autoktonë të fushës.

Me gjithë se përziemja e popullsisë asht e njëllajtë kudo në fushën e Myzeqesë, kujtimi i krahinave të vjetra që përban këtë grup krahinash etnografike, ruhet gjithnjë jo vetëm si shprehje gjeografike, por edhe etnografike. Mbi një krahinë zotnojnë elementët e ardhun më tepër nga një grup krahinash etnografike, kurse në një tjetër elementët nga një tjetër grup. Në një krahinë

elementi vendas qe m $\hat{a}$ i madh dhe m $\hat{a}$ i fuqish $\hat{e}$ m, kurse ndonji tjet $\hat{e}$ r m $\hat{a}$ i dob $\hat{e}$ t. Pra, me gjith $\hat{e}$ karakterin uniform q $\hat{e}$ ka Myzeqeja, n $\hat{e}$ mes t $\hat{e}$ saj dallojm $\hat{e}$ edhe krahina t $\hat{e}$ ve $\hat{c}$ anta n $\hat{e}$ kuptim etnografik.

N $\hat{e}$ k $\hat{e}$ t $\hat{e}$ grup populli dallon n $\hat{e}$ ndamje t $\hat{e}$ madhe: **“Myzeqeja e Madhe”** dhe **“Myzeqeja e Vog $\hat{e}$ l”**, ose : **“ Myzeqeja e Lushnj $\hat{e}$ s”** dhe **“ Myzeqeja e Fierit”**. K $\hat{e}$ to n $\hat{e}$ ndamje kan $\hat{e}$ si kufi lumin Seman. Kjo n $\hat{e}$ ndamje qe e vjet $\hat{e}$ r: t $\hat{e}$ pakt $\hat{e}$ n n $\hat{e}$ shek. XVI njihej, pse n $\hat{e}$ dokumenta historike p $\hat{e}$ rmendet **“Musachiti”** q $\hat{e}$ asht shum $\hat{e}$ si i Myzeqe 51)*. $\hat{C}$ donjena nga k $\hat{e}$ to dy pjes $\hat{e}$ ka krahinat e veta t $\hat{e}$ ve $\hat{c}$ anta, t $\hat{e}$ cilat kan $\hat{e}$ mjaft rand $\hat{e}$ si etnografike.

3. Lab $\hat{e}$ ria

Me emnat **“Lab $\hat{e}$ ri”** dhe **“lab $\hat{e}$ ”** kuptojm $\hat{e}$ vendin dhe banor $\hat{e}$ t e njenit nga grupet etnike-historike t $\hat{e}$ jugut t $\hat{e}$ Shqipnis $\hat{e}$, q $\hat{e}$ muer pjes $\hat{e}$ n $\hat{e}$ formimin e grupit t $\hat{e}$ madh t $\hat{e}$ p $\hat{e}$ rbashk $\hat{e}$ t t $\hat{e}$ quejtun Toskni.

Prejardhja e k $\hat{e}$ tyne dy emnave lidhet me emnin mesjetar q $\hat{e}$ pat populli e vendi yn $\hat{e}$ **“Albani”** ase **“Arbni”** me metatez $\hat{e}$ n **“al”** n $\hat{e}$ **“la”**, q $\hat{e}$ p $\hat{e}$ rfaq $\hat{e}$ son n $\hat{e}$ nga mbeturinat e shumta t $\hat{e}$ k $\hat{e}$ tij emni n $\hat{e}$ vendin ton $\hat{e}$.

P $\hat{e}$ rcaktimi i shtrimjes s $\hat{e}$ k $\hat{e}$ tyne dy emnave asht mjaft i v $\hat{e}$ shtir $\hat{e}$, pse emni Lab $\hat{e}$ ri si toponim nuk p $\hat{e}$ rputhet me emnin lab si etnonim.

Lab $\hat{e}$ ria shtrihet n $\hat{e}$ jug-per $\hat{e}$ ndim t $\hat{e}$ Shqipnis $\hat{e}$ dhe nga t $\hat{e}$ tri an $\hat{e}$ t kufizohet me kufij natyror $\hat{e}$ t $\hat{e}$ p $\hat{e}$ rcaktuem shum $\hat{e}$ mir $\hat{e}$, kurse n $\hat{e}$ t $\hat{e}$ kat $\hat{e}$ rt $\hat{e}$ n, ku mungon n $\hat{e}$ vij $\hat{e}$ kufini natyror, ajo kufizohet me n $\hat{e}$ vij $\hat{e}$ kufini mjaft t $\hat{e}$ l $\hat{e}$ kundshme. Nga veriu dhe nga verilindja kufinin e p $\hat{e}$ rban lumi i Vjos $\hat{e}$ s, kurse nga per $\hat{e}$ ndimi deti Jon dhe Adriatik; nga jugu pjes $\hat{e}$ risht lumi Pav $\hat{e}$ ll dhe pjes $\hat{e}$ risht vija e kufirit ton $\hat{e}$ me Greqin $\hat{e}$ 52**.

Emni lab shpreh n $\hat{e}$ grup popullsie q $\hat{e}$ gjendet brenda Lab $\hat{e}$ ris $\hat{e}$, por q $\hat{e}$ nuk g $\hat{e}$ zon t $\hat{e}$ gjith $\hat{e}$ shtrimjen e Lab $\hat{e}$ ris $\hat{e}$ s $\hat{e}$ p $\hat{e}$ rcaktuem ma sip $\hat{e}$ r. **“Lab $\hat{e}$ t, - thot $\hat{e}$ populli, - shtrihen n $\hat{e}$ mes t $\hat{e}$ tri urave: ur $\hat{e}$ s s $\hat{e}$ Drashovic $\hat{e}$ s, ur $\hat{e}$ s s $\hat{e}$ Tepelen $\hat{e}$ s dhe ur $\hat{e}$ s s $\hat{e}$ Kalas $\hat{e}$.”**

N $\hat{e}$ t $\hat{e}$ kaluemen baza e etnonimit lab qe edhe baza e toponimit

* *Shufflay, M. – Serb $\hat{e}$ t dhe Shqiptar $\hat{e}$ t, f. 197*

** *Patsch, K. Das Sandschak Berat in Albanien, Wien 1904, f.4 thotw Labwria shtrihet n $\hat{e}$ mes t $\hat{e}$ Vlor $\hat{e}$ s e Butrintit*

Labëri, por gjatë shekullit tonë, për arsye të ndryshme, emni Labëri muer një zhvillim ma të madh se emni lab dhe duel nga baza e vjetër, kurse emni lab ngeli gjithnjë mbi bazën e vjetër.

FIG.4. (Skicoteka Sektorit Nr.282).

Gjeografia për nevoja të saj e përdori emnin Labëri për me shprehë një unitet gjeografik më të madh se baza e vjetër etnografike e këtij emni, administratat e ndryshme gjithnjë u mbështetën në këtë zhvendosje që bani gjeografia dhe sot, në letërsi në tekste shkollore, në kartografi etj. emni Labëri u shtri nga Lindja mbi Rrëzën e Përmetit dhe mbi Pogonin deri në Vjosë në kufi me Toskninë, nga jugu mbi Dropullin e Vurkun deri në kufi me Çamërinë; megjithëse populli nuk i njeh këto krahina si pjesë të Labërisë, as nuk i quen banorët e tyre labë.

Na në përcaktimin e grupeve të krahinave etnografike po e marrim Labërinë në kuptimin e ri. Krahinat e vogla brenda saj, që nuk janë labe, po i quajmë si mbeturina nga grupet e tjera.

Nga ana gjeografike, ky territor i gjatë paraqitet mjaft uniform, me përjashtim të pak fushave të ulta në veri (Topalltia, fusha e Vllahinës, Mushas etj.), dhe pak të tjerave në jug (fusha e Rezomës, Vurkut etj.). Në përgjithësi asht një krahinë malore. Mbi malet e saj zotnon formacioni gëlqeror, me pllaja të nalta e të hapta, me lugina të ngushta e të thella që, me përjashtim të asaj të Drinit të Gjirokastrës, nuk janë të punueshme. Në përgjithësi kushtet natyrore për ekonomi janë shumë të përshtatshme për jetën blegto-re; pllajat e nalta, të pasuna me kullota verore, dhe fushoret e ulta në veri e në jug, të përshtatshme për kullota dimnore, u sigurojnë ushqime natyrore të vazhdueshme tufave të tyre.

Nga formacioni tokësor i Labërisë duem të kalojmë në për bamjen e popullit lab. Kjo popullsi nuk njihet në mes të saj vendas e të ardhun, por të gjithë e quejnë veten e tyre si banues të lashtë të këtij vendi dhe nuk kujtojnë as ndonjë prejardhje të përbashkët, as të veçantë të tyre, as ndonjë grup njerëzish si banorë ma të lashtë të këtij vendi.

Popullsia labe e këtij territori nuk ka gjasë të ketë formue që në kohë shumë të lashta një grup të përbashkët krahinash etnike, por qenë krahina të veçanta e të palidhuna në mes të tyre. Në këtë konkluzion dalim se në Mesjetë nuk gëzojnë një emën të përbashkët, por *Grisejtë*, *Kirilisejtë*, *Plesejtë* (Plesati i sotshëm), *Corvesejtë* (Kurveleshi i sotshëm) etj. përmenden si njësi të veçanta dhe të shkëputuna nga njena tjetra. Shufflay, tue u nisë nga këto të dhana që janë të para vitit 1481, mendon se që në këtë kohë kishte fillue ky përqëndrim dhe se emri Kirilisejtë ishte një emën i përbashkët për Plesejtë dhe Corvesejtë *.

Edhe sot popullsia e Labërisë nuk ruen ndonjë kujtim të prejardhjes së përbashkët fisnore, por tregojnë se u përbanë nga fise të ndryshme. Disa nga pleqtë e krahinës riejnë kujtimin shumë të dobët e të zbehtë se Labëria përbahej nga 33 fise.

Burimi ekonomik për të gjitha fiset e Labërisë qe blegto-ria. Ata kalonin një jetë tranzumance sezonale: dimnit mbi bjeshkët e nalta dhe verës mbi fushat e ulta në veri ose në jug, gjatë bregdetit, ose ndër luginat e lumejve. Kullotat e dimnit ose të verës, që gëzonte Labëria, ishin të ndame për çdo fis; çdonjeni nga fiset kishte jetën e veçantë të tijën. Bashkëjetesa e këtyne fiseve pranë njeni-tjetrit, nevojat reciproke për të mbrojtë jetën, pasunitë, kullotat etj. sollën

* *Shufflay.- M. Vep. e cit. f. 95*

nevojën e një lidhjeje në mes tyre, e cila u shpreh edhe me një drejtim politik e shoqnor të përbashkët. Për sa kujtojnë pleqtë e krahinës, për çdo nevojë mblidheshin në kuvend 33 pleq, nga një për çdo fis, dhe si vendosnin ata, ashtu veprohej. Me zhvillimin e marrëdhanieve ekonomike-shoqnore në mes të fiseve, u zhvillue edhe një kulturë e përbashkët, e cila çfaqet në çdo anë kundrimi. Jeta ekonomike e shoqnore e tyre mbështetej mbi një përmbledhje normash juridike tradicionale që quhej **“Kanuni i Papa Zhulit”**; kultura materiale shprehej me forma banesash, me mënyra veshjesh, me enë e orendi të përbashkëta; ashtu edhe nga ana shpirtnore dhe artistike u zhvillue një unifikim traditash. Kjo bashkësi jetese, që u çfaq edhe me një unifikim të folmeje, u shpreh edhe me një emën të përbashkët për të gjitha këto fise: “Labëri” për vendin dhe “lab” për popullin. Koha kur u zhvillue ky unifikim shoqnor e politik nuk dihet, por ka gjasë se i përket shekullit XVII.

Ky përqëndrim u fuqizue ma tepër për të përballue orvatjet e pushtuesit turk me e nënshtrure edhe këtë popullsi, e cila gëzonte liri brenda kufijve të saj.

Pushtuesi turk, tue mos arritë ta ndjekë ndër malet e nalta, në pozicionet e forta që gëzonte kjo popullsi, provoi t’i imponohej asaj tue i heqë dore kullotat e veta dimnore. Disa nga këto, ato të veriut, ia fali një beut (thonë i ardhun prej Konje), si shpërblim për shërbimet e mëdha që i kishte bâ pushtuesit turk, po ashtu fushoret jugore ua fali bejlerëve të tjerë që banonin në Delvinë; fushat e luginës së Drinit të Gjirokastrës i ndau ndër bejletët e Kardhiqit. Këta bejlerë, që të zotnonin feudet e tyre, ndërtauen fortesa të vogla, ku lanë njerëzit e tyre dhe me këto përforcime iu imponuen blegtorëve të Labërisë, që, po të dojshin me gëzue kullotat dimnore, do t’iu nënshtrroheshin detyrimeve. Që të mos kenë ngatërresa me çdo blegtor, i ndanë këto fusha në parcela të mëdha, p.sh., fushën e Vllahinës, të Rezomës etj. ia dhanë një njeriu, një blegtori nga Labëria kundrejt një shume vjetore që ai do të paguente dhe ai mandej ua shiste për së dyti blegtorëve të tjerë. Në këtë mënyrë blegtorë nga fise të ndryshme zbritshin në një kullotë dimnore dhe kjo u bâ shkak i prishjes së pronësisë së përbashkët që kishte çdo fis mbi kullotat e tia.

Blegtorët që blejshin nga beu këto kulllota, të cilat ua rishitshin blegtorëve të tjerë, fituan një pozitë ekonomiko-shoqnore në

krahinë dhe formuen klasën e agallarëve. Sa kohë kalonte, aq ma tepër fuqizohej kjo klasë që filloi të ndërhyjë edhe në kullota verore. Grupi i blegtorëve që dimnote në kullotën e një agai, filloi të dalë edhe në kullota verore në formë të përbashkët, në mënyrë që shpesh agallarët vunë dorë edhe mbi kullotat e verës, tue i ba të vetat.

Lindja e kësaj klase shfrytëzuese në Labëri suell ndryshime të mëdha edhe në jetën e popullit. Në vend që të mblidheshin të 33 pleqtë e fiseve në kuvend, filluen të mblidheshin pleqtë e vilajetit për të rregullue punët e krahinës që përfaqësohej nga këta agallarë. Për ma tepër, Idriz Sulli, i cili ishte edhe ai një aga, bani disa ndryshime edhe në kanunin e vjetër të Labërisë, që u quejtën **“shartet e Idriz Sullit”**, me të cilat mbronte të drejtat e klasës së tij.

Gjatë shekullit XVIII, kur baheshin përpjekje për përqëndrimin e Shqipnisë Jugore në një grup të përbashkët krahinash, lufta në mes të bejlerëve, si feudalë të mëdhenj që mundoheshin të gllabërojnë njeni tjetrin, u shfaq edhe në mes të agallarëve, çdonjeni prej të cilëve mbështeste beun e tij. Me triumfin e Ali Pashës dhe me shkatërrimin e bejlerëve të tjerë, disa nga agallarët, që kishin mbajtur anën kundërshtarë të Ali Pashës, emigruen së bashku me tarafet e tyre në Toskni, Myzeqe etj., kurse ata që mbrojtën anën e Ali Pashës u fuqizuen më tepër. Me shkatërrimin edhe të Ali Pashës, kullotat u kthyen më të shumtën e rasteve në prona private, në disa raste në prona të përbashkëta fshatare.

Me shtrimjen e emnit Labëri në një territor më të gjatë se baza e vjetër, mbi popullsinë e saj u krijuan dy grupe: **“popullsi labe”** dhe **“popullsi jo-labe”**. Popullsia labe ndahet në: lab kristian (Rreza e Tepelenës dhe Bregu i Detit) dhe në lab muhamedan (blloku qendror i popullsisë labe); ndërsa popullsia jo-labe brenda Labërisë nëndahet në: popullsi shqiptare (si Lunxheria, Malëshova, Zagoria, Rreza e Përmetit) dhe në popullsi jo-shqiptare (si Dropulli, Vurku).

Populli shqiptar, në të gjithë shtrimjen e tij teritoriale, arriti në një unitet kombëtar me një gjuhë, territor, jetë ekonomike dhe tradita kulturore të përbashkëta. Kjo shkallë zhvillimi u pergatit gjatë shekullit XIX. Megjithëse kaloi ma se gjysëm shekulli nga kjo shkallë zhvillimi, në gjuhën ndërgjegjen dhe në traditat e tij kulturore ngelën ende disa mbeturina nga grupet e krahinave dhe krahinat e ndryshme që u formuan historikisht në gjë të tij.

Grupet e mëdha të krahinave etnografike që morën pjesë në formimin kombëtar të popullit shqiptar, qenë dy: Gegnia dhe Tosknia. Këto dy grupe të mëdha krahinash etnografike u formuen mbi baza feudale, gjatë shekullit XVIII. Edhe këto dy grupe u formuen nga shkrimja në mes të tyre e grupeve të krahinave etnografike ma të vogla. Këto grupe qenë nandë: pesë për Gegninë: 1) Gegnia, 2) Leknia, 3) Malësia, 4) Fushat bregdetare, 5) Fushat lindore dhe për Toskninë: 1) Tosknia, 2) Myzeqeja, 3) Labëria, 4) Çamëria.

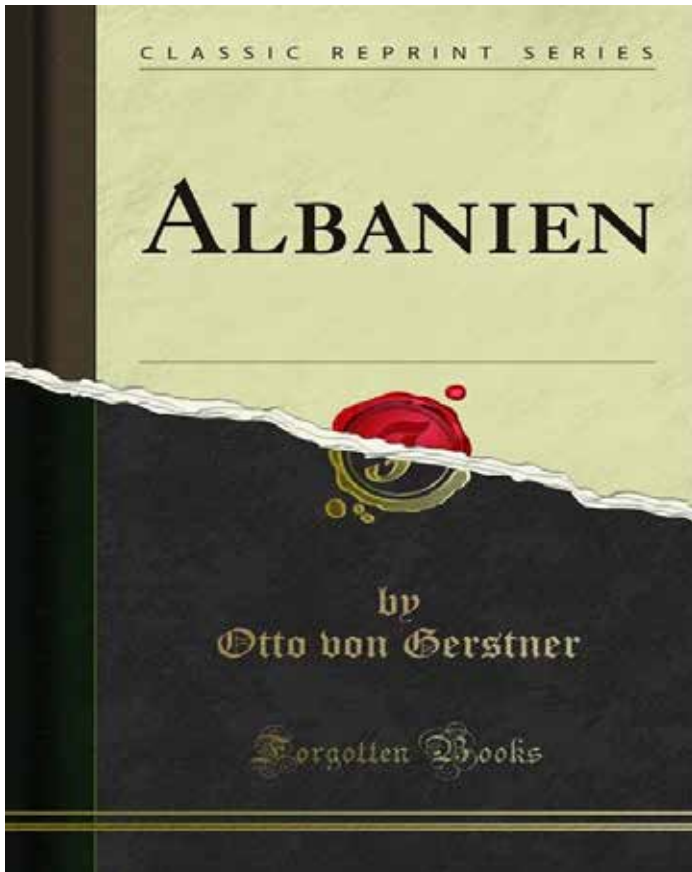
Por edhe këto grupe përmbledhshin në gji të tyre disa krahina ma të vogla etnografike, si, p.sh.: Leknia ose Dukagjini përmblihte: a) Lumën, b) Hasin, ç) Merturin e Gurit, d) Thaçin, e) Berishën, f) Mirditën. Gjithnjë këto krahina përmbledhshin në gji të tyre prapë disa krahina të tjera mâ të vogla si p.sh. Mirdita përmbledhte tre bajrakët e fisit, bajrakun e Fanit e të Dibrit, tre bajrakët e Ohrit, katër bajrakët e Zhupës (ose të Malësisë së Lezhës).

Në këtë shqyrtim që u bamë grupeve dhe krahinave etnografike të popullit shqiptar, nuk i ndoqëm këto në të gjitha ndamjet e nëndamjet e tyre, por vetëm në dy shkallë: grupet e mëdha e të vogla të krahinave etnografike të popullit shqiptar, tue lanë për një shqyrtim të dytë nëndamjet e imta në krahina të vogla etnografike.

Përcaktimi i drejtë i grupeve dhe krahinave etnografike, që u formuen historikisht në gji të popullit shqiptar, ka një randësi të madhe për studimet shkencore mbi popullin tonë si nga ana metodologjike e punës, ashtu edhe nga ana e rezultateve shkencore. Nga ana metodologjike ka randësi, pse ndihmon shumë në mbledhjen dhe në sistemimin e materialeve, qofshin gjuhësore, antropologjike ose kulturore të popullit; nga ana shkencore, pse ndihmon në zgjidhjen e shumë problemeve të jetës së tij që nga etnogjeneza e popullit tonë deri në formimin e tij kombëtar.

Tue e pa rëndësinë që ka kjo punë për shkencën shqiptare, e ndalëm shqyrtimin tonë ndër grupet e mëdha që të bëhen vërejtjet e duhuna, të rishqyrtohen dhe pastaj të përcaktohen në një mënyrë pak a shumë mâ përfundimtare këto grupe dhe mandej të vazhdohet me nëndamje mâ të imta. Për këtë arsye presim ndihmën nga të gjithë punonjësit shkencorë të vendit tonë që të na ndihmojnë me vërejtjet e tyre në lidhje me këtë problem.

OTTO VON GERNSTNER “ALBANIA”

Kapitulli 1

HISTORIA E SHQIPTARËVE

Mbi prejardhjen e shqiptarëve nuk ka mbetë kush pa shkruar. Dikush thotë se ata kanë ardhë nga Kaukazi në epokën e prehistorisë, kanë kaluar nëpër Maqedoni dhe janë përshtatë aty ku jetojnë sot. Nji afërsi me popujt malësorë të Gushinit mund ta përforcojë këtë ide.

Disa studjues të tjerë thojnë që shqiptarët janë një popull i lashtë, që rrjedh nga Pellazgët. Nji gjë është sigurtë: Ptolomeu shkruen mbi fise të lira që jetojnë në Albanopolis (përreth Elbasanit të

sotëm) dhe ata, shqiptarët, nuk janë të afërt as me sllavët dhe as me helenët, nga të cilët rrethohen. Shqiptarët nuk ndryshojnë nga popujt e tjerë të Ballkanit vetëm nga prejardhja, dhe kjo gjë duhet theksue fort, porse ata dallojnë edhe nga raca, gjuha dhe karakteri, i rrejtun aq mirë në këtë mish-mashin e popujve të tjerë ballkanikë. Njashtu siç duhet me mësue njeriu historinë me anë të hartës gjeografike, sepse linjat gjeografike janë të vetmet ligje të pandryshueshme gjatë lëvizjes së popujve për të tana kohët, njëashtu, mendoj unë duhet me e kqyrë ndërtesën gjeografike të gadishullit ballkanik, për arsyen e thjeshtë, se historia e Ballkanit asht e lidhun ngushtë me këtë lëvizje. Gadishulli i Ballkanit ishte që në kohën romake qëllimi final pushtues i popujve veriorë dhe aziatikë. Nëpër "Rrugën e popujve", të ndërtueme në kohën e perandorit Tiberius, që shtrihej nga Beogradi i sotëm e deri në Bizant, kaluen Gotët e Perëndimit dhe të Lindjes, Hunët dhe Avarët. Në përgjithësi nga kjo rrugë e vjetër romake u dyndën popujt në Ballkan, me përjashtim të Bullgarëve, të cilët erdhën nga "Dobruksa". Gjithnji e më shumë ishin pjesët qendrore dhe lindore të gadishullit që vuenin nga dyndjet shkatërrimtare të këtyne popujve. Vetë dyndjet sllave që u shtrinë më shumë në perëndim dhe në jug të Ballkanit, u stepën para vargmaleve të Adriatikut të mesëm. Serbët kërkuen vazhdimisht, porse pa rezultat të fusin kambët aty. Ndërsa nëpër fushat dhe malet ku dyndja ishte më e lehtë e u shtrinë popujt e ardhun, tue u përzie me racat e njeni-tjetrit ndër shekuj, ilirët autoktonë nën influencat latine, greke dhe sllave si dhe ndeshjet me popujt kalimtarë e humbën karakterin e tyne fillestar.

Vetëm falë Vargmaleve u rrejt mospërziemja me elementë të huej e racës shqiptare. Alpet Shqiptare dhe Malazeze me naltësinat e tyne prej Olimpi, na kallxojnë ne ende sot një tip popullit krejt origjinal, i cili nuk u asimilue as nga lëvizjet e ndryshme të kombeve nga shekulli i 7 deri në të 14 që mësyen Ballkanin, porse as ma vonë prej hordhive osmane. Nga ana historike na dijmë mbi shqiptarët shumë pak. Shënime, monumente kulturet apo historishkrues nuk ka pasë kurrë në këtë vend. Ato pak informacione që kena, na kanë mbriritë prej popujve kojshi, më të besueshmet janë ato të historianëve romakë, grekë dhe venecianë. Deri në vitin 395 mbas Krishtit, Shqipnia asht një provincë romake

e mâ vonë një provincë bizantine. Shqipnia e Veriut ishte nën provincën e Prevalisë, ndërsa Shqipnia e Jugut u quejt në atë kohë Epir. Aty nga fundi i shekullit IV ishin Gotët që vizituen shkurt e shpejt trojet e Shqiptarëve, se në fakt lufta e madhe nisi me dyndjen e sllavëve. Meqë asht kaq aktuale sot, na po shofim dyndjen serbe të vitit 545: kjo dyndje nisi prej Ëiddinit, kalon mbi Naissus (Nishi i sotëm), nëpër Shkup dhe shkon deri në Dyrrachium (Durrësin e sotëm). Ky qytet, Durrësi, merr gjatë historisë së Shqipnisë një rol mjaft të randsishëm, sepse në fund të fundit të gjitha betejat kanë vetëm një qëllim: pushtimin e bregdetit Adriatik. Të parët kundërshtarë të bizantinëve janë bullgarët. Mbreti Simon (914-927) pushton bregdetin përballë Korfuzit. Samueli (986-989) pushton Durrësin dhe Avlona-n (Vlona e sotme). Bizantinët nën drejtimin e Basileut sulmojnë në 1018 Shqipninë bregdetare. Normandët nën drejtimin e Gusicardit pushtojnë Durrësin (1082) dhe tanë Epirin. Prej edhe një herë e provojnë serbët me marrë Durrësin dhe bregdetin shqiptar, nën prijësin Bodin në vitin 1110, porse Perandori i Bizantit, Manuel Komnenos, ja arrin me i përzanë me luftë dhe serbët që nga ky moment historik qëndrojnë në Rashë (në Sanxhak të Novipazar-it të sotëm). Aty hidhen me 1189 themelet e mbretnisë serbe nga Stefan Nemanja. Nemanja II e shtrin mbretninë e tij deri në Amsfeld dhe në vitin 1221 në Prishtinë kunorëzohet si mbret i Rashës (Sanxhakut) dhe Serbisë. Dushani, i quejtun i fuqishmi, shpallet Perandor dhe pushton një mbas një Pejën, Gjakovën dhe Prizrenin. Me këtë mund të skicohet edhe harta e vjeter e të ashtuquejtunës mbretnisë serbe, e cila dyqind vjet më vonë, në vjetin 1389 në Amselfelde, (Fushë-Kosovë) do të thërmohej, për me u rinjitetë sot si bazë e Serbisë e si argument “i të drejtës historike”. Porse, askund në botë nuk ka ma pak të drejtë historike për territore se në Ballkan. Mbi të tana, historia e popujve të Ballkanit asht me shumë mungesa dhe pakjartësi. Me pushtimin osman të Ballkanit përhapet një rë e zezë mbi gadishull. Gjithçka që ishte ruejtë në histori, shkatërrohet në mënyrë sistematike nga pushtuesit aziatikë, kështu që edhe një shkencëtar sado i kujdeshëm dhe serioz e ka të vështirë me nda fantazinë popullore nga e vërteta historike. Shtoji kësaj se në Ballkan rrallë gjen një vend që të mos jetë pushtue disa herë gjatë shekujve nga popuj të ndryshëm. Le të kthehena edhe një herë te bregdeti shqiptar:

kështu na gjejmë aty, mbas bizantinëve, një farë Johann Angelo si prijës i Patras dhe i Durrësit, në vitin 1301 Durrësi kalon nën zotnim të Philipp von Tarent e mbas tij asht mbretëria boshnjake që shtrihet pjesërisht deri në Adriatik, e njëherësh janë edhe ushtarët e Ludovikut të Navarës që futen në Durrës dhe Epir. Në çfarë raporti ishin shqiptarët atëbotë me këto pushtues të njipasnjishëm asht sot e papërcaktueme. Me serbët duket se shqiptarët kanë pasë në fillim një farë Konfederate. Porse, kur serbët – tue pasë nevojën e Bizantit – kaluen në vitin 1288 nga besimi katolik që kishin në atë ortodoks, ndërsa shqiptarët mbetën në besimin e tyne të parë katolik dhe besnik ndaj Romës, nisi këtu edhe antipatia e madhe e këtyne dy popujve ndaj njëri-tjetrit, antipati e cila vazhdon ende sot e kësaj dite. Natyrisht që një rol luejtën këtu edhe interesat ekonomike, të cilat me kohën u banë edhe baza e një urrejtjes së papajtueshme. Një mbretëri shqiptare e ndeshim për herë të parë në histori në vitin 1356 nën familjen e Balshajve që zotnonte territoret e Malit të zi të sotëm dhe të Shkodrës. Në pasardhësat e Balshajve i shtohen edhe Beratit e Vlona në këtë mbretëri. Balsha II sulmon në 1385 Durrësin dhe merr titullin princ i tij. Ai, Gjergji i Shkodres asht rrugës me ndërtue një Shqipni të fuqishme në brigjet e Adriatikut, kur ja mësyen Shqipnisë Murati I me 40.000 (?) turq. Njashtu si serbët në Amsfeld, gjetën edhe shqiptarët në betejën e Savrës afër Beratit (1385?) fundin e mbretënisë së tyne, porse me një ndryshim themelor: populli shqiptar mbeti i lirë dhe i paprekun në malet e naltë, dhe falë kësaj ata arritën me u organizue nën heroin e tyne kombëtar Gjergj Kastrioti – Skanderbeg nga ana politike dhe ushtarake dhe ju thyen hundët osmanëve e aq më shumë që në këtë luftë kundra gjysëhanës ai u mbështet edhe nga malazezët. Epoka më e shkelqyeme e Shqipnisë ndodhet nën Gjergj Kastriotin – Skanderbeg, përreth të cilit natyrisht që janë mbledhë mite të panumërta. Pronat e familjes Kastrioti shtrihen në Mat (në jug të Mirditës) dhe në Dibër. Baba i Gjergjit u mund nga Nevruz Pasha në vitin 1410 dhe Gjergji i vogël u mor peng në Konstandinopël. Fakt asht që deri në moshën 40 vjeç Gjergj Kastrioti u rrit si muhamedan, mori pjesë në betejat e sulltanit kundra të krishtenve e deri më 1443 luftonte ende kundra Huniadit në Hungari, ku edhe u kthye në atdhe dhe u bën i krishtenë. Beteja e tij e parë në Shqipni ishte ajo e lirimimit të Krujës

nga garnizoni turk, të cilin ai e dërmoi me anë të Dibranëve të tij trima. Me ndihmën e nipit të tij Hamzait, i cili po ashtu si Gjergj Kastrioti u pagëzue në të krishtenë, ja arriti që në pak kohë të lironte edhe tanë Shqipninë e Jugut. Vitet që erdhën sollën betejat në mes të Muratit II dhe Skanderbegut, i cili në vitin 1444 u zgjodh prej princave shqiptarë si Komandant i përgjithshëm i ushtrisë. (Gjergj Kastrioti nuk e ka kërkuar titullin e Mbretit, gjë që është një shprehje e naltë demokracie për popullin shqiptar). Në vitin 1444 Skanderbegu u lidh me serbët dhe vllahët, të cilët nën Huniadin u nisën për në Varna kundra turqve, u kthye ama rrugës kur erdhi lajmi për humbjen e ushtrisë së krishtenë. Përveç turqve ishin pak a shumë edhe venecianët armiq të Skanderbegut, për arsyen e vetme, se të shtymë nga etja për pasuni, venecianët mbështenin ushtrinë osmane me ushqime e materjale. Mbështetësi kryesor i Skanderbegut ishte Papa Piu II i cili e mbështeti jo vetëm nga ana financiare porse i siguroi lidhjen me vendet e krishtena. Mbas vdekjes së Muratit II në vitin 1451, erdhi Mehmeti II në fuqi, i cili u mundue krejt kot me mujtë me pushtue kështjellat shqiptare. Rrethimi i Durrësit më 1466 dhe ai i Krujës ishin turpi i tij i fundit. Mbas vdekjes së Skanderbegut, më 17 Janar 1467 Kruja kaloi nën sundimin venecian, ndërsa bregdeti e portet u ndanë pjesërisht në mes të turqve dhe venecianëve. Kur në vjetin 1478 kështjella e Shkodrës ju dorëzue Mehmetit II, u shpërngulen shumë shqiptarë në Italinë e jugut, të cilët ende sot jetojnë në fshatrat e tyre. Mirditorët pranuen në vitin 1492 të qindrojnë nën mbrojtjen e Karl Emanuelit të Savojës. E tanë historia e mavonshme e shqiptarëve asht një luftë e pandërpreme kundra turqve dhe malazezëve, porse aty këtu edhe të bashkuem me malazezët kundra turqve. Rebelimet e shqiptarëve kundra pashallarëve të korruptuem nuk kanë pushue kurrë në këtë vend. Interesante asht në këto beteja, raporti i shqiptarëve me malazezët. Historia e Malit të Zi - Cërnegora - Montenegro, njashtu si ajo e Serbisë së vjetër, që lidhet e zgjidhet me atë të Shqipnisë asht kjo: Ushtarët serbë, të cilët kishin mbijetue betejës së Amsfeldit, gjetën strehë në shkrepat e thatë të Malit të Zi. Ata drejtoheshin nga Ivo Cërnoj (do me thanë, i zezi, rebeli). Pasardhësit e tij quhen sot malazezë, pra djem të maleve të zeza. Ivo Cërnoj u martue ma vonë me motrën e Skanderbegut, gjë që në fillim krijoi një

raport mjaft miqësor mes shqiptareve dhe malazezeve. Në librin e artë të kishës së Shën Markut në Venecia ku Ivoja i fuqishëm në vitin 1474 shkroi emnin e vet bashkë me doxhët e fuqishëm, u kunorëzue vite ma vonë djali i vetëm i Ivos me një zonjushë veneciane, e kur Ivoja mori vesht aty se Shkodra ishte rrethue nga Turqit u zemëruë pa masë. Historia e Malit të Zi asht ruejtë në kangë, pjesma. Një pjesma e asaj kohe na kallxon mbi grindjen e shqiptareve me malazetët, për Barin dhe Ulqinin, gjithashtu edhe më vonë dëshira e pandalshme e malazetëve me dalë në Adriatikun e shqiptarëve, gja që i zemëroi gjithnjë e më shumë shqiptarët. Porse aty ku vjen puna me luftue kundra armikut kryesor, osmanëve, shofim se si këto dy popuj rrinë afër njëri tjetrit dhe bahen bashkë. Lufta kundra gjysëhanës asht momenti ku na i shofim bashkë këto dy popuj, sepse asnjëri prej tyre nuk përkulet para pushtuesit turk. Kështu shqiptarët dhe malazetët i ruejtën tiparet e tyre më mirë se popujt e tjerë të Ballkanit (edhe Bullgarët deri diku), sepse të tjerët mbajnë ende sot shenjat e pushtimit shekullor turk. Vllaznimi i armëve në luftë kundra turkut në mes të malazetve me shqiptarët katolikë dhe ata muhamedanë nuk e ka largue asnjherë antipatinë e shqiptarëve ndaj ortodoksëve malazetë, përkundrazi na shofim në shekullin e 19^t shqiptarët të bashkuem me turqit kundra malazetve; kështu për shembull luftojnë fiset malësore shqiptare në vitin 1840 nën Hasan Agen në Zhabjak, me 1850 në Kuç kundra malazetve. Në vitet e fundit duhet me ju falë sjelljes së xhonturqve, të cilët banë që malësorët shqiptarë dhe malazetët të bashkoheshin kundra pushtuesit; porse diçka mbetet e sigurtë, se mbas fitores mbi anmikun e përbashkët turk, antagonizmat shqiptaro-malazeze do dalin prej në dritë të diellit. Mbas Serbit, Turkut, Malazetit asht edhe një komb tjetër që duhet permënde patjetër se shpesh ka luejtë një rol me randsi në historinë e Shqipnisë: Italia. Prezantuesat e parë të Italisë në Shqipni janë Venecianët. Motivi drejtues i politikës italiane për me u shtri në dy anët e Adriatikut drejtoi edhe interesat e venecianëve në brigjet shqiptare. Rreth vitit 1400 venecianët morën në zotnim nga Gjura II (i familjes Balshaj) për një pagesë prej 1000 Dukatësh në vjetë Shkodrën, Lezhën dhe Durrësin. Porse djali i Gjura II, Balsha III nuk ju besoj fort venecianëve dhe nisi luftën me to. Kështu ai arriti me marrë në zotnim në 1406 Budvën dhe Barin e më kot kërkon ma

vonë në vitin 1421 një lidhje me to kundra turqve. Të zhgënjyem prej venecianëve, të rrethuem prej turqve, humbin shqiptarët gjatë shkatërrimit të familjes Balshaj, pjesa veriore e mbretnisë nën Malin e Zi. Pjesët jugore të kësaj mbretnie ndahen me 1421 ndërmjet familjeve aristokrate të Dukagjinit, Muzakës, Spatës, Topijajve e këto troje ende sot e kësaj dite mbajnë emnat e tyre. Venecia mbetet në zotnim të brigjeve të Durrësit deri në Castelnuovo, derisa vijnë turqit dhe i japin fund zotnimit të tyre në Shqipëri. Elementi italian, megjithatë asht i pranishëm që nga ajo kohë në brigjet shqiptare dhe shkollat e hapuna prej tyre shërbyen në përhapjen e gjuhës italiane. E tash në fund duhet përmendë edhe Austria, e cila që nga vjeti 1640 ka të drejtën ndërkombtare të "Protektoratit të katolikëve shqiptarë". Porse më parë se na të flasim për këtë Protektorat, i cili për opinionin publik nuk asht aq i njoftun, duhet me folë më parë për raportin e besimeve fetare tek shqiptarët.

(vijon)

Përktheu Gjergj Jozef KOLA

Dr. Nail DRAGA*

ROLI I AUSTRO-HUNGARISË NË SHKOLLIMIN SHQIP NË MAL TË ZI (1916-1918)

1. Hyrje

Për opinionin e gjerë është e njohur se pas vendimeve të Kongresit të Berlinit (1878), vise dhe vendbanime shqiptare iu dhuruan Malit të Zi. Një veprim i tillë ngjau edhe pas vendimeve të Konferencës së Ambasadorëve në Londër (1912/13), sepse kufiri i Malit të Zi u zgjerua nga lindja duke aneksuar territore të reja, të cilat ishin të banuara me popullsi shqiptare. Me rastin e vendosjes së administrimit të ri, pushteti malazez çështje parësore kishte ndryshimin e strukturës etnike të popullsisë, duke marrë parasysh se shqiptarët ishin homogjenë në viset e tyre autoktone. Andaj për t'ia arritur qëllimit, pushteti aktivizoi dy metoda: kolonizimin e viseve dhe vendbanimeve shqiptare si dhe asimilimin përmes arsimimit në gjuhën sllave. Të vetëdijshëm për rrethanat e krijuara shqiptarët u përpoqën të rezistojnë sa kishin mundësi, por një numër i konsideruar i tyre u shpërngulën duke u vendosur në Shqipëri e kryesisht në Shkodër. Por, në rrethana të reja, gjatë Luftës së Parë Botërore në viset shqiptare në Mal të Zi, Monarkia Austro-Hungareze hapi shkollat e para në gjuhën shqipe. Ishte ky një veprim, që pati jehonë pozitive në aspektin arsimor, kulturor e kombëtar, sepse në shkollat e hapura nga Ulqini e deri në Rozhajë, tingëlloi gjuha shqipe si asnjëherë më parë. Një veprim i tillë për shqiptarët nuk ishte befasi, duke marrë parasysh rolin vendimtar të Monarkisë Austro-Hungareze në Pavarësinë e Shqipërisë.

Përoç literaturës së konsultuar po ashtu si burim të veçantë kemi edhe gazetën "Posta e Shqypnies" (1916-1918) e cila dilte në Shkodër,

---

* Qendra Kulturore-Ulqin, e-mail: n.draga@t-com.me

me kryeredaktor P.Gjergj Fishtën, që ka përcjellë me kujdes ngjarjet e ndryshme e në veçanti ato arsimore gjatë kësaj kohe tek shqiptarët në Mal të Zi.

2. Interesimi i Austrisë për shqiptarët

Ndikimi i austriak në Shqipëri ishte i lidhur edhe me të drejtën e mbrojtjes së kultit dhe të Kishës së Krishterë në Perandorinë Osmane, të siguruar me një sërë traktatesh ndërkombëtare. Duke filluar nga Paqja e vitit 1615, e nënshkruar mes Perandorit Matie e Sulltan Ahmetit II, duke vazhduar në ato të viteve 1681, 1699, 1718, 1739, 1791 mori përvijim ajo që njihet si politika e Kultus-protektoratit. Perandoria Austro-Hungareze kishte të drejtën e kontrollit të zbatimit të këtyre trakteve dhe më 1837, Papa ia kaloi Austrisë mbrojtjen e të drejtave të katolicizmit edhe në Shqipëri. Në kuadrin e kultus-protektoratit Vjena zhvilloi një veprimtari të gjerë kulturo-arsimore, shkencore, fetare dhe propogandistike. Politika arsimore austriake dhe rritja e ndikimit të saj në zhvillimet arsimore e kulturore ndër disa kombësi, është e lidhur dhe e ndihmuar edhe nga disa dispozita ligjore të Qeverisë së Vjenës. Në vitin 1848 ajo hartoi ligjin, sipas të cilit “...në shkollat fillore fëmijët duhet të mësohen në gjuhën e tyre amtare”. Një gjë e tillë u përforcua me dispozitat ligjore të vitit 1849.

Kurse neni 17 i ligjit shtetëror austriak i datës 21.12. 1867 për problemet e arsimit, theksonte se “... çdo kombësi ka të drejtë të ruajë dhe kultivojë individualitetin e vet kombëtar dhe gjuhën e vet popullore ...” dhe se “... në këto vise ku disa kombësi jetojnë së bashku, shkollat duhen rregulluar në atë mënyrë që në to të kultivohet edhe gjuha e kombësisë tjetër”.

Edhe pas krijimit të Perandorisë Austro-Hungareze, më 14 nëntor 1868, në disa dispozita ligjore, si ajo e vitit 1876, trajtohet çështja e arsimit dhe e të drejtave të pakicave kombëtare. Ndikimi kulturor austriak ndër shqiptarë dhe në Evropën lindore është i lidhur edhe me lëvizjen “Mbi autonominë kulturore kombëtare”, mjaft e përhapur para Luftës së Parë Botërore. Pas kësaj teorie, kombësitë e ndryshme në territorin e një shteti duhet të formojnë lidhjet e tyre kombëtare, të cilat duhet të përqëndroheshin në çështjet kulturore dhe zhvillimet arsimore e të kulturës austriake, por njëheri, ka ndihmuar edhe në zhvillimet e kulturës kombëtare

të kombësive të tjera.

Në kuadrin e kësaj politike dhe këtyre synimeve Austro-Hungaria e përqëndroi vëmendjen në ndërtimin, rindërtimin, mirëmbajtjen e kishave e në përgatitjen e klerit katolik, në hapjen e shkollave për shqiptarët. Deri në shpalljen e Pavarësisë, Austro-Hungaria vetëm në Vilajetin e Shkodrës subvenciononte 47 shkolla fillore, nga të cilat 10 femërore.

Por, rrethanat zhvillimit arsimor në periudhën 1916-1918, nuk duhet të shpjegohen vetëm me shkaqe fetare e kulturore, sepse rol primar kanë pasur faktorët ekonomikë, politikë e ushtarakë. Austro-Hungaria ishte e interesuar për të siguruar rrugën detare të Adriatikut, për të hedhur një këmbë të sigurtë për zgjerimin në Ballkan e drejt Lindjes. Zhvillimet luftarake ia kërkonin që të kishte siguri e qetësi në prapavijë dhe mundësisht të tërhiqte shqiptarët në luftë përkrah vetes.

Prandaj, zhvillimet arsimore në periudhën 1916-1918 janë nga njëra anë shprehje e synimeve politike, ushtarake, fetare e kulturore të monarkisë Austro-Hungareze dhe, nga ana tjetër, shprehje e dëshirave dhe e kërkesave të popullit shqiptar që të shkollohet në gjuhën e vet amtare.

3. Hapja e shkollave në gjuhën shqipe (1916-1918)

Në janar të vitit 1916 Austro-Hungaria e okupon Malin e Zi. Pas vendosjes së pushtetit të tyre administrativ, shqiptarët njohën disa liri që i kishin të mohura nga ana e Malit të Zi, si: përdorimin e flamurit kombëtar, pjesëmarrjen në administratën civile lokale, arsimimin në gjuhën shqipe etj.

Me kërkesat e popullatës shqiptare dhe me interesimin e komandave ushtarake austro-hungareze, filluan të hapen shkollat në gjuhën shqipe në viset shqiptare në Mal të Zi, nga Ulqini në jug e deri në veri, në Plavë (Ulqin, Salç, Ljare, Tuz, Dinoshë, Priftën, Triesh, Arzë, Plavë, Vuthaj, Martinaj dhe Rozhajë). Deri në fund të qershorit të vitit 1917, funksionuan 23 shkolla në gjuhën shqipe (Posta e Shqypnies, nr.67, 28.7.1917, f.4).

Komanda austro-hungareze urdhëroi që të mësohet gjuha shqipe në të gjitha ato vende ku gjenden shqiptarë, në mënyrë, siç shkruante shtypi, "*qi shqyptarët të mbesin shqyptarë e kurgja tjetër*" (Posta e Shqypnies, nr.57, 23.6.1917 f.4).

Nuk ka dilemë së për të hapur shkolla në gjuhën shqipe, përveç lokaleve, mjeteve shkollore e teksteve mësimore, mungonin edhe mësuesit. Këtu duhen shtuar edhe problemet ekonomike, por ishte dëshira për të sfiduar rrethanat e kohës, ku shkolla shqipe bëri hapat e para.

Në këto rrethana, për të siguruar mësues komanda austro-hungareze mobilizoi arbneshët e Zarës, të cilët i vuri para alternativës: "*O ushtar në front, o mësues në shkollat shqipe në Mal të Zi*". Shumë prej tyre pranuan detyrën e mësuesit, ku punuan më shumë pasion, duke lënë emër të mirë në kujtesën e nxënësve dhe të prindërve, si: Kristo Peroviqi (që njëherit kryente detyrën e inspektorit në shkollat shqipe), Josip Relat, Zef Duka, Nikollë Peroviqi, Stjepan Moroviqi, Mirash Kërstiqi, Vladimir Kërstiqi, motër Eleonora Moroviqi.

Në disa shkolla ka pasur edhe mësues vendi sikurse ishin: *Gjon Gjekë Lucaj* dhe *Kolë Prelokë Gegaj* nga Trieshi, të cilët kanë qenë të angazhuar në Malësi. Po ashtu duhet cekur edhe angazhimi i priftërve në procesin mësimor, sikurse ishin padër Jak Salçi në Ulqin e Salç, famullitari Pjetër Angelio Gaudio në Ljare, i lindur në Itali, por që e fliste mirë gjuhën shqipe, si dhe Luigj Bushati nga Shkodra, i cili ishte meshtari i kishës së Traboinit në Malësi të Madhe. Ndërsa në Rozhajë mësimin e ka zhvilluar një shqiptar që ishte në shërbimin ushtarak austriak, i lindur në Drenicë.

Në këtë kohë transferimi i mësuesve prej një shkolle në tjetrën ka qenë dukuri e zakonshme. Për shëmbull Josip V. Relat ka punuar në Arzë, Guci dhe në shkolla të tjera. Dukuri e ngjashme ka qenë edhe me mësuesit e tjerë.

Përmbajtja e mësimin ka qenë: leximi, shkrimi, gramatika (prej klasës së dytë), aritmetika, historia, dituri natyre, gjeografia, vizatimi, punëdore, kënga dhe besimi.

Nxënësit nuk kishin abetare, fletore, lapsa e libra të tjerë për kryerjen e detyrave shkollore dhe shtëpiake. Pajisja me mjete mësimore ka qenë punë e vështirë. Për furnizimin e shkollave dhe të nxënësve me mjete mësimore meritë të madhe kanë pasur mësuesit, por u kanë dhënë ndihmë të madhe edhe Luigj Gurakuqi, Ndre Mjeda, Shtjefën Gjeçovi e të tjerë.

Nxënësit ndiqnin rregullisht shkollën dhe e kishin të siguruar një shujtë* në ditë. Ndërsa, nxënësit e varfër kishin të siguruar

* *Vakt të ngrëni*

falas fletoret dhe lapsat.

Mësuesit e këtyre shkollave me angazhimin në procesin mësimor si dhe me sjellje ndaj nxënësve e prindërve të tyre gëzonin autoritet të madh.

Është më rëndësi të ceket me këtë rast kontributi i një mësuesi vendas, i cili i përkiste periudhës së Rilindjes Kombëtare Shqiptare. Fjala është për mësuesin e nderuar Gjon Gjeko Lucaj, i cili ka mbetur ekzemplar i përkushtimit arsimor dhe kombëtar në Malësi dhe më gjerë.

Bëhet fjalë pikërisht për vitin shkollor 1917/18 që është vit historik për banorët e Malësisë, përkatësisht të fshatit Dinoshë (Grudë), sepse atë vit Gjon Lucaj për herë të parë çel shkollën shqipe në Dinoshë dhe zhvillon mësimin një vit shkollor. Mësimin e zhvillonte në godinë private, në kushte tejet të vështira. Godina nuk kishte kushte elementare higjienike e pedagogjike për zhvillimin e mësimin. Por, me iniciativën e mësuesit të shkathët dhe të popullit të etshëm për shkollë, kushtet përmirësoheshin sadopak dhe mësimi zhvillohej rregullisht.

Meritë e posaçme e Gjonit është se pasuroi përmbajtjen e mësimin të gjuhës amtare, të historisë, të gjeografisë, muzikës me frymën patriotike në procesin mësimor dhe aktivitetet jashtëshkollore në periudhën 1916-1918. Duhet të theksohet se Gjoni çmonte të gjitha lëndët mësimore, por më përparësi ishin ato të cilat ofronin më shumë përmbajtje për rritjen e patriotizmit.

4. Gazeta "Posta e Shqypnies" për shkollën shqipe

Të dhëna në lidhje me procesin arsimor në gjuhën shqipe në viset shqiptare në Mal të Zi, siç kemi cekur më lart na ofron gazeta "Posta e Shqypnies" (1916-1918), e cila ka dalë në Shkodër nën drejtimin e kryeredaktorit P. Gjergj Fishta. Ne me këtë rast po paraqesim fragmente të cilat janë me interes për të kuptuar rrethanat e kohës, kur kanë vepruar këto shkolla në viset shqiptare.

Me mjaft interes është shkrimi me titull "Shkolla shqipe në Ulqin" ku në mes të tjerash shkruhet:

"Nji mik i joni na shkruen prej Ulqinit: Me 17 t' Frorit mrrina ktu në Ulqin, ku, por saa dola prejë karrocet, m' rrethuen nji tubë djelmnië bashkatdhetarë, prejë t' cillve u ndië brohoria: rroftë Austro-Hungaria!"

rrnoftë Shqypnia! njaq qi mue m'u lkund zemra prejë gzimit, kahë shifshe gazmendin e tyne per lirië e dashtnië per atdhee. N'e nesret dola neper gjytet, gjithkund m'raa me vuu n'oroë nji entuzjazzm t' vertetë per jetë t' ree qi kaa zanë fill per ket popull, i cili mjeroj per 40 vjet n' robniët Malitzii. Por gzimi i em maa i madhi kje m' atëherë, kur fati i bardhë m'qiti me u ndeshë m' Drejtorin e shkollës s' gjytetit, Z.Kristo Peroviq, qi asht nji Shqyptaar prejë Boro Erizzo nget Zadret. Mas dishirit t' em, z.Drejtori me nji herë m' prini e m' çoj me paa shkollen, e u gzova në shpiirt, tujë u vertetue me syy t' mii se msimi epej krejt n' gjuhë shkype. Kush e kishte mendue para ksajë vjete, se n' Ulqin mund do t' vehej kurr gjuha shqype per gjuhë msimi nder shkolla t' Ulqinit! Nuk ka dilemë se ky ishte një moment emocional, duke marrë parasysh se shkolla shqipe në Ulqin filloi punën me 1 shtator 1916. Ndërsa më pas shkruan se " punë qi m' raa me paa e ndië n' at shkollë, ndieva edhe kto vjerrsha prejë nji vajzet gjashtë vjeç, qujtun emnit Mahmude:

Zot i dashtun, qi per fmië,
 Kee dishmue gjithmonë dashtnië
 Epna die e mend të holla
 Qi t' jetojëm si na mson shkolla.

Dhe në fund shkruhet se: Tujë ndië kta vjerrsha, thashë me vedi: masi ky fmië lutka Perendiën, qi me i dhanë die e mend per me jetue si mson shkolla, paa dyshim se, tujë ken qi n' Ulqin shkolla bahet shqyp, edhe ajo do t' dalë shqyptare; pse n' shkollë trajtohet karakteri i nierit. Per ket arrsy, prap po tham se Shqyptarët e vertetë do t' ja u dijnë per nderë ket perparim t' shkollës të Ulqinit z.Majorit Kroboth e z. Dr. Kristo Pero, t' cilit aq mirë i kan kuptue nevojët e vendit, edhe po dijnë me i vte si e lypë arrsyja.

"(Posta e Shqypnies", nr.27, 10.3.1917)

Për hapjen e shkollës në Plavë kemi një letër në cilën thuhet:

"Qe se edhe per ne erdh çasti qi aq fort patem pritë e dishrue. Neper kujdes t' qeverisë s' përgjithtë ushtarake, na kje çue edhe neper msues shkollët nji shqyptaar i rii Z.S.Kristiq, i cili, me 30 t' prillit, na çili shkollen. Se saa i madh kje, per ket rasë t' bukur, gzimi i gjith katundit t' onë, mujt m' u paa, maa mirë se kurr, m' at nade n't' cillen u mush shkolla me njata fmi t' cillet e kishin me detyrë-detyrë aq shejte,- me ndjekë msimet. Gzimi i jonë, porsi prind qi jena, kjeedhe fort maa i madh, kur ndime msuesin se u nepte fnive t'onë msim m' t'amlen e t'

dashtunen gjuhen t' onë gjuhen shqype. Fmiet e vogjel, por nder ta janë disaa edhe t' rritun, shkojën në shkollë me gzim, si me gzim mundohena edhe na veë me i çue, sado qi n' kto kohë t' ngushta kishin me mujtë me i shtii n' punë, e me dobië t' madhe, edhe tu shpia.

Për shkollë, per ket bekim shejt na perket t' gjithve m' u munduederi ku t' mundena e m' u shkrii, masi gm maa t' madh nuk mujtem me ndie zemrat t' ona, se tujë paa qi fmiët t' onë po kan rasë m' u msue n' gjuhë t' parve t' onë."(*Posta e Shqypnies*", nr.52, 6.6.1917)

Në lidhje me funksionimin e shkollave në **Malësi të Madhe**, shtypi kohës ne mes tjerash jep edhe këtë informacion:

"Kto shkolla shqyptare t' Malciës s' Madhe, si gjithkund njeti, janë myllë per kta dy muej veer. Por para se me u myllë, Komandari i Becirkut, Dr. Bugo Peternell, desht me u gjetë vetë nder sprovime, per me paa perparimin qi kishin baa fmia e shkollës s' Tuzit e t' Traboinit, e cila kjo vetem, kaa 50 zansa. Prejë sprovimesh u duk se fmia kishin perparue mirë fort nder kndime, njaq qi Berci komandanti met fort i kondenuem, e u pergzue me Famullitar t' Traboinit, fort t' Ndertin A. Luigj Bushatin, msuesin e asajë shkolle, si edhe me t' Ndertin zotnië Msues t' shkollës s' Tuzit-nji Shqyptaar prejë Borgo Erizzo nget Zaret-per kujdes qi kishin pasë per msim t' fmivët. E na gzohëna n' nji mndyrë t' posaçme me z. Becir komandantin qi aq interesë t' madhe kaaa diftue er msim e gjytetnim t' bijvet t' komit t' onë; pse si e diim, ky zotnië, per me baa qi fmia t' ndjekin edhe maa me zell e cenë shkollen, per gjith ditë u kaa qitë buken e mjesditës tujë u diftue n' ket mndyrë dyy herë bamirsi i tyne: per msim e zhdrivillim t' mendes e per t' majtiun t' jetës".(*Posta e Shqypnies*", nr.57, 26.6.1917, f.4)

Gazeta "Posta e Shqypnies" njofton se më datën 8 qershor 1918, nxënësit e qytetit të Ulqinit dhanë provimet e fundit të vitit, ku morën pjesë shumë zotërinj, zyrtarë, ushtarë e civilë dhe shumë zonja të nderuara. Pas provimeve, "Një kangë shqipe këndue nji zanit prej xansavet shqiptar, gzoj zemrat e gjithë atyre që dishrojnë përparimin e kombit shqiptar"(Posta e Shqypnies, nr.53, 19.6.1918).

Bëhet më dije se në shumë raste në ceremonitë e mbylljes së vitit shkollor merrnin pjesë komandantët e zonave ku ishin shkollat. Komandatëti ushtarak i Malësisë së madhe, dr. Hugo Peternell pasi mori pjesë në provimet r zhvilluara në shkollat e Tuzit e Traboinit, mbet tepër i kënaqur se "kishin përparue mirë fort nëdr këndime"(Po aty, nr. 57, datë 23.6.1917).

5. Ndërprerja e punës së shkollave shqipe

Me kapitullimin e Austro-Hungarisë, ndërpritet puna e shkollave shqipe në trojet shqiptare të administruara nga Mali i Zi, si: në Dinoshë, Priftën, Tuz, Arzë, Triesh, Ulqin, Ljare, Plavë, Guci, Vuthaj, Martinaj e Rozhajë.

Nga të dhënat e publikuara në lidhje me këtë periudhë kohore del qartë se shqiptarët e kanë mbështetur shkollën shqipe, sepse ajo ishte risi, sepse për të parën herë mësohej në gjuhën amtare me përmbajtje e program mësimor, për historinë e gjeografinë dhe muzikën kombëtare. Pra, ishte e kundërta që mësohej në gjuhën sllave-serbe, sepse aty mësohej vetëm për sllavët, në një gjuhë që ishte e huaj dhe e imponuar për shqiptarët.

Në një stuatë të tillë mësuesit e këtyre shkollave gëzonin autoritet të madh, andaj kanë pasur mbështetje të madhe nga prindërit e nxënësve dhe popullata vendore.

Ndërsa pas vitit 1918 për shqiptarët e këtyre viseve vijnë kohëra të vështira, sepse vazhdon politika e pabarazisë ekonomike e shoqërore, ajo asimiluese e sllavizuese, duke mos lejuar arsimimin në gjuhën shqipe. Ishte kjo koha e hegjemonizmit të Mbretërisë serbo-kroate-sllavene, që më vonë quhet me emrin Jugosllavi, e cila zgjati deri në fillimin e Luftës së Dytë Botërore (1941-1944), kur përsëri okupatorët italianë i hapën shkollat me mësim në gjuhën shqipe, çështje që meriton trajtim të veçantë.

6. Përfundim

Ndonëse në kushte të vështira shoqërore-ekonomike, pa mjete mësimore e tekste shkollore, pa infrastrukturë adekuate, ishte pasioni i mësuesve të cilët nuk kursyen asgjë për të arritur qëllimin e misionit të tyre që ishte arsimimi i shqiptarëve, duke u mësuar për të parën herë lexim e shkrim në gjuhën shqipe.

Në rrethana të tilla nuk ka dilemë se ishte dashuria e madhe për gjuhën shqipe nga ana e prindërve dhe nxënësve shqiptarë që sfidoi rrethanat e kohës. Ndonëse këto shkolla punuan një kohë të shkurtër, kryen një kontribut më vlerë për arsimimin e shqiptarëve dhe zgjimin e dashurisë për gjuhën shqipe, kulturën dhe historinë e popullit shqiptar. Andaj koha e Austro-Hungarisë dhe e mësuesve të angazhuar në procesin mësimor në shkollat në gjuhën shqipe, do të kujtohen përherë me admirim, sepse ata

vunë gurthemelin e parë të mësimin në gjuhën e bukur shqipe, në viset shqiptare në Mal të Zi.

Literatura konsultuar:

- 1.Vehbi Hoti,Luigj Gurakuqi për shkollën shqipe dhe arsimin kombëtar, Botoi:"Camaj-Pipa", Shkodër 2002
- 2.Prof. dr. Vehbi Hoti, Aspekte të zhvillimit të arsimit shqip në Ulqin dhe në trevat e tjera në Mal të Zi në periudhën e Luftës së Parë Botërore, nëUlqini në rrjedhat e kohës, Botoi:ART CLUB, Ulqin 2000
3. Dr.Palokë Berishaj,Shkollat dhe arsimit i shqiptarëve në Mal të Zi deri në vitin 1918, KOHA 5-6/1985
4. Dr.Palokë Gj.Berishaj,Gjoni e Agroni në shërbim të arsimit dhe shkencës,Botoi:Shoqata Nikollë Ivanaj, Tuz 2003, f.62-62.
5. Dr.Palokë Berisha,Zhvillimi i shkollës dhe arsimit i shqiptarëve në Mal të Zi prej vitit 1878-1988, Botoi: ART CLUB, Ulqin, 1997
6. Gazeta"Posta e Shqypnies",Shkodër (1916-1918)
7. Elmas B.Plava, Plava e Gucia në Lëvizjen Kombëtare Shqiptare (Kujtime dhe dokumente historike),Botoi: Marin Barleti, Tiranë 2002
8. Hasan I. Gjonbalaj,Paria e Krahinës së Plavës dhe Gucisë (1878-1945), Botoi:Drenusha, Prishtinë, 2009
9. Nail Draga,Shqiptarët në Mal të Zi,Botoi: Art Club, Ulqin, 1994
10. M.Sirdani,Për historinë kombëtare,Hylli i Dritës, nr.5, Shkodër, 1936
11. Haxhi Lajçi,Shkolla në Dacaj dhe në Buxhov(Malësia e Rozhajës) 1943 - 2013, Rozhajë 2014
12. Eleni Kocaqi, Si e krijoi Austro-Hungaria shtetin shqiptar,Botoi"Emal", Tiranë, 2012

Farida RAMADANI

DIALEKTI GEGË SI PASURUES I STRUKTURËS LEKSIKORE TË GJUHËS SHQIPE

Gegnishtja ka mbijetuar falë vlerave të saj historike e bashkëkohore. Trashëgimia kulturore, materiale dhe shpirtërore përbën bazën e studimeve të çështjeve identitare e cila sjell kontributet e popujve të ndryshëm në zhvillimin e gjithanshëm të njerëzimit. Këto rrënjë gjenden në trashëgiminë kulturore, të krijuar nga njerëzit dhe për njerëzit. Gjuha dhe letërsia janë themeli mbi të cilën ndërtohet identiteti i një kombi.

Çështja e drejtshkrimit të gjuhës shqipe ka disa kohë që ka krijuar debate në qarqet tona kulturore. Një nga këto diskutime që ka krijuar pakënaqësi lidhet me heqjen e zanores “ë” të patheksuar. Kryesisht në ndryshimet e miratuara me drejtshkrimin e zanores “ë” të patheksuar, kur ajo del në kufi temash me prapashtesat. Kjo “ë”, në këto raste kur një fjalë formohet nga një temë me “ë” dhe një prapashtesë që nis me bashkëtingëllore, si për shembull fjala “anëtar”, të mos shkruhet. Pra fjala “anëtar” të shkruhet thjesht “antar” për të vazhduar me mosshkrimin e “ë”-së mbështetëse, për shembull “mjekësi” të shkruhet “mjeksi”. Mos shkrimi i “ë”-së në këto raste përfshin një numër shumë të madh fjalësh. Pra, preket një pjesë e mirë e korpusit të fjalorit të gjuhës shqipe. Kjo nismë lë të hapur shtegun e mosshkrimit të “ë”-së edhe në fjalët e përbëra që kanë tema me “ë” dhe tema e dytë fillon me bashkëtingëllore si fjala “armëpushim”. Për këto lloj fjalësh mendoj të shkruhen pa “ë”. Gjithashtu mund të shfaq të tjera mendime, përveç zanores “ë”, në lidhje me zanoren “i” të patheksuar në grupet “ia”, “ie”, “io”, “iu” në fjalët e huaja. Në vend të “i”-së të shkruhet “j”. Këto janë rreth 900 fjalë sipas fjalorit të gjuhës shqipe të vitit 2006, i cili ka rreth 48000 fjalë të analizuara.

Kjo tezë bazohet mbi faktin se në rregullat e drejtshkrimit të gjuhës shqipe, në rezolutën e Kongresit të Drejtshkrimit, thuhet se parimi themelor i drejtshkrimit të gjuhës shqipe është parimi fonetik, pra fjalët duhet të shkruhen ashtu siç shqiptohen. Mirëpo këtu kemi një ekzagjerim të këtij rregulli, sepse që në atë kohë është kundërshtuar një gjë e tillë. Pra, jo parimi fonetik, por ai fonologjik. Domethënë fjalët shkruhen me fonemat që kanë. Çdo grafemë përfaqëson një fonemë dhe kjo buron që nga alfabeti i gjuhës shqipes që është i tillë. Ndryshe nga shumë gjuhë të tjera, në gjuhën shqipe çdo fonemë jepet me një grafemë që mund të jetë njëshe ose mund të jetë dyshe si “sh”-ja, “zh”-ja etj. Pra, këtu i jepet një peshë më e madhe parimit fonetik.

Por, në të vërtetë ne duhet të synojmë të ruajmë format e fjalëve, sepse kështu ne ruajmë edhe lidhjen me traditën e shkruar të gjuhës shqipe. Pra, nëse ne do të ecim me këtë shpejtësi dhe do t'i referohemi shqiptimit, por pa pasur studime për shqiptimin, studime fonetike me verbëri, mund të çojë në një gërryerje të formave të fjalëve dhe mund të bëjë që pas 100 ose 200 vitesh të mos lexohen veprat që janë shkruar sot.

Gegnishtja kolona bazë e gjuhës shqipe

Reformimin e mundshëm të gjuhës shqipe mund ta përshkruaj si një hapje ndaj gegnishtes, e cila, sipas meje, do të jetë prishja e murit të madh ndarës ose segregativ të standardit me gegnishten. Në të kundërt, ato nuk do të jenë pozitive në rast se ndryshimet nuk do të motivoheshin në drejtimin e tyre të vërtetë duke marrë një shembull mbi tingullin e vogluem “ë”: Ë-ja mund të gjendet në mes ose në fund të fjalëve.

a) Në mes të fjalëve do të shkruhet aty ku e lypë etimologjia e ku shqyptohet në tosknishte; për shembull: shëndet, rrëfye, këndue etj.
b) Në fund të fjalëve ë-ja ka shërbim etimologjike e fonetik, si në shembujt: “Poema e mjerimit”, Migjeni mund të quhet «poeti i të mjervet» dhe vepra e tij një «poemë mjerimi» e vazhdueshme e ndërpreme prej hovesh të flakta për me i shpëtue ktij mjerimi fatal. Poezia e Migjenit asht gati me prekë zenitin e vet. Mbas endjes së shkurtë ndër kujtimet e lumnís dallimet konvencionale mes së vërtetash dhe së rrëshmesh janë false.

Së pari, gjatë gjithë historisë së gjuhësisë shqiptare, gjuhëtarët gegë janë përpjekur në mënyrë të ndërgjegjshme për njësimin e gjuhës shqipe. Dhe jo vetëm kaq, po ata edhe kanë punuar me këmbëngulje në këtë drejtim. Tjetër, pastaj, është rruga që kanë ndjekur për ta realizuar këtë njësim.

Po ndërkaq, duke gjykuar gjuhën e Buzukut, na intereson së tepërmi mesazhi që sjell ajo për kohën e sotme, përkatësisht për gjuhën e sotme shqipe. Dihet që ndërrimet në një trevë gjuhësore të përbashkët, zakonisht, nisin në qendër, ndërsa skajet ruajnë tipare më arkaike e për një kohë më të gjatë. Gjuha e Buzukut - tashmë dihet - paraqet dialektin e Veriut, një gegnishte që është mjaft pranë toskërishtes e që afrohet edhe me dialektet e arbëreshëve të Greqisë e të Italisë dhe që flet qartë

Puna që edhe sot e kësaj dite ruhen trajta të moçme në zonat anësore të truallit të shqipes e në të njëjtën kohë, disa novacione që ndajnë sistemin fonetik të gegnishtes nga toskërishtja, nuk kanë zënë vend ende në këto zona, duke përfshirë këtu edhe të folmet e trevës së Krajës e të Ulqinit me rrethe, na bëjnë të mendojmë se gegnishtja e Buzukut paraqet përafërsisht gjuhën shqipe të shek. XVI.

Përpjekjet e Buzukut, i cili - tashmë dihet - është mbështetur në një traditë të shkrimit të shqipes, detyrimisht duhen vështruar në kuadrin e kohës kur ky jetoi e punoi dhe potenciali trashëgimor. Kemi një gjuhë shqipe mendojmë të ndarë në dy kryedialekte, që janë pjesë e pandarë e pasurisë shpirtërore e kombëtare të popullit tone dhe ta flakësh poshtë do të thotë të dëmtosh veten. Në rrugën e gjatë e të vështirë të përsosjes së mëtejme të gjuhës shqipe, në radhë të parë u bie detyra gjuhëtarëve dhe studiuesve të gjuhës të mendojnë si duhet zgjeruar baza e shqipes së sotme letrare. Jo për të prishur, jo për të dëmtuar, po për ta pasuruar më tej gjuhën tonë, për ta bërë atë më të larmishme, më shprehëse e më të pranueshme nga të gjithë pavarësisht dialekteve tashmë. Përpjekje të frytshme për një gjuhë shkrimi mbidialektore janë bërë edhe nga shkrimtarët e tjerë të Veriut si Budi e Bardhi. Por është Pjetër Bogdania i që bëri përgjithësimin e gjitha këtyre përpjekjeve edhe në fushën e normëzimit të shqipes letrare. Kjo shihet qartë te shprehja «M'asht dashtunë me djersë të mëdha shumë fjalë me ndrequnë ndë dhe të Shkodrësë». Koineja «ndë dhë të Shkodrës», domethënë në përpunimin letrar që i është bërë shqipes në këtë

qendër të lashtë të kulturës shqiptare, i shërbeu autorit të «Çetës së profetëve» si model për të shkruar në pajtim me traditën. Rëndësia e autorëve të vjetër gegë e veçanërisht e Bogdanit për përpjekjet e afrimit të dialekteve maten me jehonën që patën veprat e tyre brenda e jashtë vendi në njërën anë dhe me dobinë që i sollën kulturës kombëtare, në anën tjetër tashmë kjo e konfirmuar nga gjuhëtarët dhe studiuesit e gjuhës.

Ndër shkrimtarët e Veriut, që shkruanin gegnisht, përpjekje për drejtshkrim të njëzuar i gjejmë te Z. Jubani e P. Vasa. Te këta autorë gjenden pika afrimi me gegnishten jugore e në ndonjë rast të veçantë edhe me toskërishten. Por, ai që ka luajtur një rol me rëndësi në këto përpjekje, ka qenë Ndre Mjeda. Nën ndikimin e K. Kristoforidhit, ai përpunoi një sistem për afrimin e tëdy dialekteve. Po kështu edhe L. Gurakuqi, i cili në një artikull botuar me 1905, titulluar “Themeli i gjuhës letrare”, bëri të qartë se hapi i parë për njësimin e gjuhës është njësimi i ortografisë.

Katër vjet pas Kongresit të Drejtshkrimit, më 1976, nën drejtimin e sociologut të njohur Xhoshua Fishman, u botua në Paris vepra e Xhenet Bajronit “Përzgjedhje ndërmjet alternativave në standartizimin e gjuhës: Rasti i shqipes”. Aty mësuam se “toskërishtja ka qenë bërthama fillestare e shqipes standard”. Në konferencën “Gjuha letrare kombëtare dhe bota shqiptare sot” (Tiranë 1992) u pohua haptas se baza e gjuhës shqipe na paska qenë toskërishtja letrare! Jemi, pra, para një kundërvënijeje: më 1972 “sui generis” e “mbidialektore”, më 1992 “toskërishtja letrare”! A ka vend për diskutim? Natyrisht po, sepse është prekur e lëkundur themeli i saj ndër vite dhe nga faktorë të tjerë. Në thelbin e politikës gjuhësore të E. Hoxhës, njësimi i gjuhës nuk qe aspak qëllim më vete. Përkundrazi, qe mjet “për krijimin e unitetit moralo-politik” sepse, sipas tij, “fryma e lokalizmit ... të çon në pikëpamje të rrezikshme antikomuniste”. E. Hoxha, pra kërkonte të mbante nën kontroll e në shërbim të ideologjisë së vet edhe gjuhën letrare kombëtare. Ky fakt nuk mund të kalohet lehtë e as rrëshqitas. Sepse ka një literaturë të tërë që vihet në shërbim të partisë-shtet për këtë qëllim. Mjafton të kujtojmë dy numra të revistës “Studime filologjike” (nr. 2, 1985 e nr. 4, 1988), organ i specializuar i Institutit të Gjuhësisë dhe të Letërsisë të Akademisë së Shkencave, ku gjuhëtarët më të nderuar të vendit janë përpjekur të vërtetojnë se E. Hoxha na paska qenë

filologu dhe albanologu më i madh i të gjitha kohëve. Ndër këto shkrime budallallëqet kanë arritur deri në superlativa, duke komprometuar jo vetëm dinjitetin dhe personalitetin e filologëve tanë, po duke vënë në provë edhe autoritetin shkencor të tyre. Prandaj e kanë të vështirë të pranojnë debatin. Pra, në këtë mes duhet thënë haptas se nuk është demagog E. Hoxha, po ata që i shërbyen me zell atij si ithtarë të politikës së atëherëshme.

Ndalimi i gegnishtes bëhej me dy qëllime të caktuara: Së pari, "letërsia e ndaluar", e shkruar në gegnishte jo vetëm nuk i shërbente regjimit në fuqi, po i sillte dëm atij. Kjo përbente edhe thelbin politik të "ndalimit" (përkat. mohimit) të gegnishtes letrare, që duke iu zënë fryma, do të vdiste ngadalë nga asfiksia. Së dyti, varroseshin përfundimisht autorë madhorë si Fishta etj., po edhe ata që vazhdonin të shkruanin gegnisht jashtë atdheut si Camaj e shumë të tjerë. Çështja e riafirmimit të gegnishtes letrare, pra, ka të bëjë me riafirmimin e një pjese mjaft cilësore të kulturës kombëtare. Prandaj mohimi i gegnishtes atëherë edhe sot mbetet antikombëtar. Në plan të parë tani dilnin dy çështje: Së pari, njohja e kësaj "pjese cilësore" të kulturës kombëtare të mohuar dhe, së dyti, mundësia e integritit të saj në kulturën e sotme kombëtare.

Konferenca shkencore "Gjuha letrare kombëtare dhe bota shqiptare sot" kishte një pikësynim të caktuar: të pranoheshin vendimet e Kongresit të Drejtshkrimit jo vetëm si një fakt i kryer, po edhe si e vetmja zgjidhje e drejtë shkencore. A qe apo jo zgjidhje e drejtë ajo që dha Kongresi i Drejtshkrimit? Kumtesat diskutonin çështje të dyta, të cilat rrihnin për ta perfeksionuar më tej këtë zgjidhje, duke e pranuar jo vetëm si të drejtë, po edhe të pakthyeshme mbase apo të reformuar gjuhën standarde. Me gjithë kujdesin paraprak të organizuesve të konferencës, ajo nuk u zhvillua sipas parashikimeve. "Të çarat" nisën që në seancën plenare dhe vazhduan deri në diskutimet e fundit. U përplasën haptas dy mendime, dy rryma: njëra që mbronte pa asnjë diskutim Kongresin e Drejtshkrimit; tjetra, ajo që me logjikën e fakteve, i kundërvihej së parës. Paradokset, si në tërë jetën shqiptare, qenë të pranishme edhe në konferencë. Pranohej p.sh. pa përjashtim që gjuha letrare e njësuar nuk qe ndërtuar "sui generis" (mbi bazën e të dy dialekteve, pra si gjuhë mbi-dialektore), por mbi toskërishten letrare. Ky fakt ishte i mjaftueshëm për të menduar

(e natyrisht edhe për të nisur diskutimin) se zgjidhjaqë i dha Kongresi i Drejtshkriminalit gjuhës “së njësuar” detyrimisht duhej rishikuar, sepse qe lëkundur themeli mbi të cilin mbështetej zgjidhja teorike e kësaj gjuhe “të njësuar” dhe sipas gjuhëtarëve. Në kontaktet e intensifikuara u bë themelor komunikimi. Kjo do të thotë se çështja e gjuhës mori peshë tjetër. Sikur të shtrohet çështja: a shërben gjuha vetëm për komunikim? Është e qartë se derisa flasim ne eksponojmë identitetin tonë, përkatësinë në një shtresë shoqërore, në një grup moshe, në një gjini, në një krahinë, në një shtet, etj. Elementet e mënyrës së shqiptimit të tingujve, theksi, shprehjet na klasifikojnë. Pra, gjuha shërbeka edhe për veçim, ndërsa veçimi mund të krijojë situata të drejta e të padrejta. Sido që të jetë, gjuhët bëkan variacione. Ndryshe flasim me një mik, ndryshe në polici apo në provim, ndryshe në familje e ndryshe në seancë parlamentare në Prishtinë, në Tiranë a në Shkup. Zakonisht pajtohemi se përtej këtyre ndryshimeve, ekzistojnë varietetet legjitime të gjuhës dhe të tjera që nuk janë legjitime. Sipas sociologut frëng Pierre Bourdieu, legjitimiteti prodhohet përmes lojës së mekanizmave shoqërorë. Legjitim është varieteti që çmohet i pranueshëm nga shoqëria dhe varieteti i tillë zakonisht përmban shprehje e fjalë teknike, të zgjedhura, elemente si lidhëzat derisa, ndërsa, sikundër që, etj. Ai përdoret në situata të caktuara dhe karakterizohet me synimin drejt rregullsisë sa më të madhe, në mos të plotë. Këtë variete nuk e zotërojnë të gjithë njësoj.

Gjithë duke i hapur sytë para dëshmimeve sociolinguistike për faktin se planifikimet gjuhësore janë pjesë e planifikimeve më të gjera, të modernizimit, të integrimeve kombëtare e ndërkombëtare, politike, ekonomike, mbi të gjitha kulturore, ashtu si para faktit se janë elitat ato që drejtojnë planifikimin gjuhësor, është e nevojshme të hetohen dhe reagimet ndaj procesit të standardizimit dhe situatës së trashëguar.

Dialektet janë trajtuar si një burim i elementit të ri që mund të përfshihet në variantin standard. Konkretisht duhet të argumentojmë përfshirjen në leksikun e gjuhës standarde të disa fjalëve të dialektit të gegnishtes me prapashtesat inë dhe an, (prapashtesa që njihen si prodhimtare edhe tek “Gramatika e gjuhës shqipe 1”, botim i Akademisë së Shkencave). Kjo përfshirje do të shërbente për rritjen e prodhueshmërisë së këtyre

dy prapashtesave në të ardhmen, e për rrjedhojë, do të ndikonte në zhvillimin jo thjesht të strukturës leksikore, por kryesisht të strukturës fjalëformuese të shqipes.

Kur flasim për gjuhën standarde shqipe, e kemi të qartë se ajo përbën një kategori historike dhe se norma letrare është e hapur. Norma dhe variacioni janë faktorë të gjallërisë së një gjuhe. Gjuha standarde shqipe është një rast sui generis, pasi rruga e formimit të saj nuk është një nga rastet klasike të modaliteteve të formimit të standardeve. Shqipja standarde përfshin të gjithë elementët e përbashkët të të dy dialekteve, elementët e veçantë me burim nga të dy dialektet, si dhe elementët e rinj që mund të vijnë nga të dy dialektet. Por është fakt i pamohueshëm që toskërishtja është dialekti me më shumë prurje. Pikërisht fakti që norma letrare nuk konceptohet si e pandryshueshme, por në zhvillim, është konstatuar vazhdimisht nga gjuhëtarët. P.sh. duke analizuar problemet e normës gramatikore në gramatikat e pasçlirimit, shkodrani Jup Kastrati bën një klasifikim të teksteve gramatikore, sipas kategorive të ndryshme të shkollave dhe vëren se gramatikat e kanë pasqyruar zhvillimin e normës dhe se gjuhëtarët kosovarë, duke ecur në rrugën e konvergjencës gjuhësore kanë dhënë një ndihmesë të dukshme për kristalizimin e saj. Po kështu, mund të përmend Prof. Shaban Demirajn, i cili thekson se struktura morfologjike e shqipes letrare, në vija të përgjithshme, pasqyron strukturën morfologjike të gjuhës popullore dhe se ka arritur një stad të tillë zhvillimi, që i jep mundësi asaj t'i përmbushë më së miri kërkesat e një gjuhe letrare me norma të përcaktuara drejt. Ky zhvillim shihet si një rezultat i një evolucioni të gjatë, të kushtëzuar, nga dy prirje disi të kundërta, që kanë pasur dhe kanë secila fushën e vet të veprimit: 1. Prirja për ruajtjen dhe konsolidimin e formave gramatikore.

Prirja për rrafshimin, thjeshtimin dhe rrafshimin e disa kundërvënieve dhe paradigmave. Sipas këtij studiuesi, këto dy prirje kanë vepruar, ku më shumë e ku më pak, edhe në gjuhë të tjera indoevropiane. Edhe gjatë periudhës para viteve '90, pasurimi i leksikut të shqipes ka qenë një prioritet i politikës gjuhësore në Shqipëri. Fjalët e burimit popullor janë përzgjedhur shpesh për vlerat e tyre leksiko-semantike dhe stilistikore. Duke qenë se ato shënojnë nocione të reja apo kanë dhe ngjyrimet e veçanta kuptimore, janë vlerësuar si një mundësi për pasurimin

dhe pastërtinë e gjuhës. Mbledhja sistemore dhe përpunimi leksikografik i tyre është bërë në mënyrë të organizuar. Ndoshta deri në tepri është punuar për pastrimin e terminologjisë tekniko-shkencore. Terma të veçantë dhe në mënyrë të konsiderueshme edhe sisteme terminologjike janë realizuar nga "brumi" i shqipes. Edhe sot, fondi i fjalorit vazhdon të pasurohet nga fjalë të krijuara rishtas ose nga rivlerësimi i fjalëve ekzistuese.

"Natyrisht, në këtë gjuhë letrare kombëtare të njësuar kanë hyrë dhe do të hyjnë vijimisht edhe jo pak elemente të gegnishtes dhe ky është një proces real i bashkëveprimit dhe shndërrimeve të bashkësisë shoqërore shqiptare, si pasojë e lëvizjeve dhe shndërrimeve të shumta demografike, shoqërore dhe kulturore, të cilat meritojnë të studiohen veçan në kërkimet e reja të dialektologjisë shqiptare dhe sociolinguistikës. Gjithë lënda që merr gjuha letrare prej dialekteve i nënshtrohet normës së saj, sidomos normës fonetike dhe normës gramatikore. Ky qëndrim, edhe sot duhet të vlejë si një parim, në mënyrë që çdo zhvillim të jetë mbi baza shkencore dhe jo spontan". "...sot ndodhemi në një etapë të re të historisë së kombit tonë, po edhe të shqipes standarde. Dhe si çdo etapë e re, edhe kjo na vë të gjithëve para përgjegjësi të reja, zgjidhja e të cilave nuk mund të bëhet më me teori e metoda të vjetra dhe duke u mbyllur, po duke u hapur, duke shtuar komunikimin dhe transparencën në të gjitha nivelet, pra, duhet ndryshim edhe në qëndrimin ndaj shqipes standarde, të kësaj pasurie kombëtare të krijuar e të trashëguar nga kontributi i brezave që meriton jo vetëm të ruhet, po edhe të zhvillohet e të çohet më tutje, po me një politikë gjuhësore gjithëpërfshirëse, që ka në thelbin e vet bashkëpunimin dhe mirëkuptimin. Duhet, pra, rishqyrtuar problemi në të gjithë kompleksitetin e tij, duke u përqendruar, sipas meje, në trajtimin e dy problematikave kryesore: 1. çështje teorike e praktike të zhvillimit të shqipes standarde; 2. çështje teorike e praktike të formimit gjuhësor të shqiptarëve"; shkruan Prof. Bari Beci, duke vlerësuar nga ky këndvështrim zhvillimin e standardit. Studiuesit kosovarë, si: Rexhep Qosja, Agim Vinca, Shefkije Islamaj, Begzad Baliu, Isa Bajçina etj., vlerësojnë përdorimin e gjuhës standarde, brenda trevave shqipfolëse, si një domosdoshmëri.

Konkretisht ngulmoj të argumentoj përfshirjen në leksikun e gjuhës standarde të disa fjalëve të dialektit të gegnishtes me

prapashtesat *inë* dhe *an*, (prapashtesa që njihen si prodhimtare edhe te “Gramatika e gjuhës shqipe, 1”, botim i Akademisë së Shkencave). Për këtë qëllim kam shfrytëzuar fjalorin e studiuesit Avdyll Sula “Fjalor fjalësh dhe shprehjesh popullore”. Në këtë fjalor, ai sjell 15 mijë fjalë dhe kuptime të reja fjalësh, njësi frazeologjike, tabu, eufemizma etj. Në parathënien e fjalorit, ky studiues shkruan: “Me kalimin e viteve, falë dhe çlirimit të Kosovës, hapjes së kufijve e thellimit të gjurmimeve në këtë fushë, vura re se shumica e tyre kishin një gjeografi përdorimi shumë më të gjerë.” Pra, ai vëren se shumica e fjalëve përdorshin dendur si në Kosovë, edhe në treva të tjera të veriut.

Duke u nisur nga fakti që struktura leksikore e gjuhës standarde shqipe përfshin dhjetëra e mijëra fjalë e njësi frazeologjike, të cilat konsiderohen si element i përbashkët i gjuhës, pavarësisht burimit dialektor, si dhe nga fakti se leksiku është një strukturë ku norma paraqitet me më shumë variante (sinonimike), duke e krahasuar me strukturat e tjera, menduam se ky fjalor mund të shërbejë si një material për studiuesit, në lidhje me pasurimin e standardit. Konkretisht, nga fjalori i sipërpërmendur kemi përzgjedhur një kategori emrash që mund të përbëjnë një pasuri jo vetëm në aspektin leksikor, por kryesisht në atë fjalëformues. Së pari, në qoftë se do t’i referoheshim strukturës fjalëformuese të shqipes standarde, prapashtesa *inë*, është pak e përdorshme. Ajo nuk mund të cilësohet si një prapashtesë prodhimtare. P.sh. Prof. Miço Samara, tek “Histori e gjuhës letrare shqipe”, në tipat e fjalëformimit prapashtesor nuk e përfshin tipin me këtë prapashtesë. Në botimin e Akademisë së Shkencave, “Gramatika e gjuhës shqipe, 1” prapashtesa *inë* njihet si një nga prapashtesat që shërben për të formuar emra të përgjithshëm të vendeve, krahas prapashtesave: *ishte*, (*ishtë*); *ore*, *tore*, *ajë*. P.sh: çmendinë, (çmend); *kodrinë* (kodër); *luginë* (lug-u); *rrafshinë* (rrafsh); *zallinë* (zall); *greminë* (gremis) etj. Po në këtë botim, kjo prapashtesë cilësohet si një prapashtesë dialektore që ka fituar njëfarë përhapjeje edhe në gjuhën letrare. Ajo që mund të theksonim në këtë rast është se prapashtesa *ishtë* duket sikur e zvogëlon mundësinë e përdorimit të prapashtesës *inë*. Por, pikërisht, pasi kemi analizuar të gjitha rastet e ndërtimeve me prapashtesën *inë*, të përfshira në fjalorin në fjalë, menduam se mund të përfshihen në gjuhën standarde disa emra të formuar nga kjo prapashtesë.

Këta emra janë: Vend a tokë që rrëshqet. (f. 489.) Duhet theksuar se: a. temat fjalëformuese dialektore nuk i kanë përgjegjëset e tyre në gjuhën standarde; b. kjo do të sillte edhe diferencim në përdorimin e prapashtesës *ishtë*, pasi edhe tek “Gramatika e gjuhës shqipe, 1” kjo prapashtesë shihet si një prapashtesë që shërben për të formuar emra që tregojnë vend, duke iu bashkuar një teme emërore e më rrallë foljore e mbiemërore, për ta karakterizuar për nga sendi që gjendet me shumicë aty, që njëkohësisht është edhe tema fjalëformuese p.sh.: *ferrishtë, ahishtë, ranishtë, lulishte, pemishtë* etj., ndërkohë që ne pretendojmë që prapashtesa *inë*, mund të shërbejë për të formuar emra vendesh që karakterizohen nga një tipar. Për tri rastet e mëposhtme, që janë të përfshira edhe në FGJSH, krahas trajtave me prapashtesën *ishtë*, mund të themi se krijohen dysorë normative, por që mund të diferencohen më kalimin e kohës, po qe se do të diferencohet përdorimi i këtyre prapashtesave, siç e parashtruam edhe më sipër. Krahas *rrahinë*, a rrah i lënë djerr dhe rrahishtë në kuptimin rrah-u tokë buke e hapur duke prerë drurët dhe shkurret. f. 359 Së dyti, po në kuadër të formimit prapashtesor do të sugjerohet përfshirjen në gjuhën standarde të disa fjalëve të formuara me prapashtesën *an*. Edhe kjo prapashtesë në botimin e Prof. Samarës nuk është përfshirë në prapashtesat prodhimtare, kurse në botimin e akademisë përfshihet në grupin e prapashtesave *ar, tar, atar, or, tor, (ator), ak, as, an, (jan), it, iot*, që shërbejnë për të formuar emra të përgjithshëm njerëzish të karakterizuar sipas veprimit që kryejnë, sipas tiparit të tyre, sipas mjeshtërisë që ushtrojnë, po ashtu edhe sipas vendit ku banojnë ose ku kanë lindur. Konkretisht, prapashtesës *an* dhe variantit të saj me *j (jan)* i njihet vlera si formant fjalëformues për emrat e vetave që tregojnë banorin e një vendi ose prejardhjen e tij nga një vend: *kuksian, matjan, shkodran, shaljan* etj. Kjo prapashtesë, gjithashtu, shihet me një përdorim të kufizuar në rastin e mbiemrave. Në trajtën e një shënimi po në këtë botim thuhet se kjo prapashtesë ka një ngjyrim keqësues tek mbiemrat me karakter dialektor që kanë tema fjalëformuese emërore: *bishtan, çudan, vetullan, zhelan*, por edhe nga tema mbiemërore, si: *keqan, kuqan, kaleshan* etj. Konkretisht, rastet e përzgjedhura nga ne janë: a. Mbiemra që mund të përdoren edhe si emra, të cilët zëvendësojnë togun: [njeri (objekt) + parafjala me + emrin a togun që bart tiparin]: LYERTHAN, - E mb. edhe si em. Me

lyertha. f. 243 PULLAN mb. dhe si em. Me pulla, pullali. f. 335 BALUSHAN, - E mb. edhe si em. Me balushë në ballë ose me bala në shtat. Njeri me damkë, Balushani i pacipë. f. 23 VRUGAN, E mb. edhe si em. Me vrug, i vrugar. f. 460 LAFSHAN, E mb. edhe si em. Me lafshë të madhe në kokë (për disa shpendë) f. 227 KËRLESHAN, E mb. edhe si em. Me flokë të kërlëshur. f. 195 PREHUCAN, E mb edhe si em. Me fytyrë të mprehtë, të hequr dhe thatime. f. 332, Dash bardhok. 2. Djalë me fytyrë e flokë të bardhë. f. 25 b. Mbiemra që mund të përdoren edhe si emra, të cilët shënojnë personin a objektin që karakterizohet nga një tipar i caktuar, që jepet me anën e një fjalie përcaktore lidhore (mjete lidhës është përemri lidhor që). DARDHAN, E mb. Që i ngjet dardhës. Mollë dardhane. f. 161 PULAN, I m.sh. A(T) 1. Vjedhës pulash 2. Djalë i urtë. f. 334 RRJEPAN, E mb. Edhe si em. 1. I rrjepur (lëkura e duarve a e fytyrës) 2. fig. Leckaman. 3. Që i ka rënë leshi (për kafshët) f. 365 c. Mbiemra që mund të përdoren edhe si emra, ku prapashtesa an bart një ngjyrim keqësues dhe zëvendëson prapashtesat aman, aluq, arraq, aç, aq, gjë që sjell thjeshtim të strukturës fjalëformuese. SHURDHAN, E mb. edhe si em. i shurdhër, shurdh. f. 409 SHTREMBAN, E mb. edhe si em. 1. i shtrembër. f. 407 RRUGAN, E mb. edhe si em. Keq. Bredharak, rrugaç f. 368 TRASHAN mb. edhe si em. i trashë. f. 420 SHKATËRRAN, E mb. edhe si em. Shkatarraq. f. 393 TUTËSAN, E mb. dhe si em. Frikacak, tutës. f. 429 SORRAN, I mb. edhe si em. i zi si sorra, sorrak. f. 376 ZVERDHAN, E mb. edhe si em. i verdhë, i zbehtë, verdhacak. f. 484 Në këtë rast duhet të theksojmë se përdorimi i këtyre fjalëve nuk na çon tek dysorët normativë, pasi prapashtesat aman, aluq, arraq, acak, aq, aç, ak, duket se bartin një ngjyrim keqësues tallës, përqeshës. d. Mbiemra që mund të përdoren si emra, të cilët e japin tiparin a ngjyrimin keqësues, përbuzës, në shkallën më të lartë: QORRAN, E mb. edhe si em. i verbër. f. 349 PËRLOSHAN, E mb. edhe si emër. Përdorimi i prapashtesës *an* p.sh. në fjalët *pullan*, *zorran*, do të mënjanonte përdorimin e prapashtesave *li*, *xhi*, që siç dihet janë prapashtesa të huazuara. Së fundi, mendoj se përfshirja e këtyre fjalëve në strukturën leksikore të shqipes se pasuron jo vetëm sistemin mbiemëror, por edhe atë emëror, por ajo çka është e rëndësishme është fakti se këto fjalë mund të shërbejnë jo vetëm si njësi leksikore, por edhe si modele fjalëformuese në vazhdim. Synimi im, përmes këtij punimi, është të jap një shembull të

---

punës konkrete me materialin gjuhësor dialektor. Një punë e tillë, në përmasa më të gjera, dhe mbi baza shkencore, mendoj se ngjall edhe një debat të mirëfilltë mes specialistësh, që duhet të jenë protagonistët e politikës gjuhësore në gjithë trevat shqipfolëse, për ta mbrojtur dhe pasuruar shqipen standard por duke u mbështetur në disa ndryshime marrë nga gegënishtja si dialekt mjaft i pasur dhe me një shtrirje të gjerë në shumë krahina shqipfolëse.

Arben PRENDI

RIVJEN NË SHQIP KRYEVEPRA E LETËRSISË FRANCEZE *ARTI POETIK* E N. BUALO *

Rivjen në shqip kryevepra e letërsisë franceze *Arti poetik* (*L'Art poétique*, 1674) i Nikola Bualo, me përkthimin e pedagogut të letërsisë së huaj në departamentin e letërsisë të Universitetit të Shkodrës “Luigj Gurakuqi” prof. as. dr Vinçens Marku. Vepra ka qenë pjesë e studimit të doktoraturës të tij, por tashmë e sjellë në një pamje tjetër edhe për publikun: e përkthyer në versionin në poezi dhe në atë në prozë.

Ai vjen pas një përvoje përkthimore me veprat “Estetika filozofike” Osëald Hanfligu-t, “E madhërishmja” e Pseudo Longinit (Ba) etj. Detyra e përkthyesit ka qenë e vështirë për shkak se është dashur të përkthehet një vepër teorike letrare e shkruar në frëngjishten e shek. XVI-XVII dhe së dyti, sepse ajo është përkthyer më parë, në gjuhën shqipe nga Prokop Gjergo. Siç shprehet autori në hyrjen e këtij botimi, me realizimin e tij ka synuar të kënaqë shijen që prodhon përkthimi me rimë që ngjan, nga ana formale me origjinalin, por edhe në shijimin e kësaj vepre në prozë, duke qenë më afër nga ana semantike me të**.

Botimi prihet nga një hyrje e saktë mbi autorin, veprën, burimet ku ai u mbështet dhe epokën në të cilën veproi Nikola Bualo. Sipas vlerësimit të përkthyesit vepra në fjalë përbën mbase arritjen më të madhe teorike letrare të shek XVII në Francë dhe në Evropë***. Ajo njohu admirimin e një radhe shkrimtarësh të njohur si Viktori Hygoi, i cili e vlerëson së bashku me Rasinin për kontributin

* Kumtesë e mbajtur në promovimin e botimeve të Departamenti të Letërsisë, Universiteti i Shkodrës “Luigj Gurakuqi”: “*Studime letrare 2016-2017*” më datë 13.12.2017.

** Marku, Vinçens. *Hyrje në Nikola Bualo, Arti poetik*, Florentia 2017, f. 7.

*** Po aty, f. 7.

e tyre në konsolidimin e gjuhës frënge. Volteri e çmon atë më shumë se “*Arti poetik*” të Horacit. Ajo është kryevepra e jetës së Bualosë, i cili përgjatë 40 viteve ai nuk pushoi së punuari mbi të. Kaq e rëndësishme ishte kjo vepër sa deri në vitin 1713 ishte ribotuar 125 herë dhe gjithashtu në të gjitha gjuhët evropiane.

Përkthyesi i veprës, prof.as.dr. Vinçens Marku, parimet estetike të kësaj vepre i vlerëson dhe i mbështet kryesisht te vetëdija letrare e kohës, te teknikat e krijimit të poezisë, e sidomos te traktatet klasike të njohura, si: “*Poetika*” e Aristotelit, “*E madhërishmja*” e Longinit e veçmas tek “*Arti poetik*” i Horacit*.

Pjesë e rëndësishme e përkthimit të veprës janë shënimet dhe komentet, pa të cilat lexuesi e ka të vështirë ta rrokë gjithë vlerën artistike dhe teorike të kësaj vepre e cila bashkë me “*Poetikën*” dhe “*Retorikën*” e Aristotelit, “*Arti poetik*” të Horacit, “*Stili*” i Demetrit, “*E madhërishja*” e Longinit, “*Mbi oratorinë*” dhe “*Bruti*” të Ciceronit, “*Edukimi i oratorit*” i Kuintilianit, përbëjnë traditën e mendimit teorik letrar evropian, gjithashtu vargun e veprave të domosdoshme për një formim të mirë teorik e letrar veçanërisht të atyre që merren me letërsinë dhe studimet letrare. Janë rreth 210 shënime e komente filologjike të dobishme për një thellim kulturor e teorik letrar dhe që pasqyrojnë formimin filologjik dhe enciklopedik të përkthyesit, i cili këtu nuk është më në rolin e përkthyesit por edhe të njohësit të thellë të mendimit estetik dhe teorik letrar francez dhe evropian. Është e qartë se, pa këtë njohje vepra nuk mund të përkthehej saktësisht.

Versioni i përkthyer me rimë shquhet për zhdërvjelltësinë dhe realizimin e plotë të rimës, duke synuar në rima të gjetura dhe të pakonsumuara, përvojë në të cilën patjetër e ka ndihmuar edhe hartimi i “*Fjalorit të rimave*”(2017) vepër tjetër e përkthyesit Vinçens Marku.

Ndërkaq konstatojmë edhe kujdesin e përkthyesit për të mos u rrëmbyer nga pasioni i rimave, por për të realizuar rimën dhe shprehjen e saktë kuptimore të vargut. Nga ana tjetër vjen po aq poetik versioni në një prozë ritmike, ku ruhet kadenca dhe zhdërvjelltësia e vargut, duke thelluar rrafshin kuptimor të veprës. Për studiuesit e fushës, por edhe për përkthyesit, me mjaft vlerë është edhe bibliografia e botimit të veprës së Nikola Bualosë, në

---

* Po aty, f. 16.

gjuhën frënge, por edhe në gjuhët anglisht, italisht, portugalisht dhe në gjuhën shqipe.

Për ilustrim po sjellim për krahasim dy fragmente nga versioni në varg me atë në prozë:

Kënga III.

Nuk gjendet jo as gjarpër, as përbindësh i urryer,
 Që, imituar nga arti, syve s' u ka pëlqyer;
 Mjeshtëria e këndëshme e një peneli të shkëlqyeshëm
 Objektin më të tmerrshëm e bën një objekt të pëlqyeshëm.
 Kështu, për të na magjepsur, në vaje tragjedia
 Krejt në gjak e Edipin të flasë për dhimbjet e tija,
 Dhe Orestin nënë-vrasës të shprehë ankthet, të qajë,
 Dhe, për të na dëfryer, na nxjerr lotët rrëkajë.
 O ju pra që pas teatrit jepeni me afshe të zjarra,
 E të haheni për çmimin vini me vargje të larta,
 A doni ju në skenë prej veprave shkëlqimin
 Ku i gjithë Parisi në masë të japë pëlqimin,
 Gjithnjë e më të bukura, aq më shumë të shikohen,
 E pas njëzetë vitesh përsëri të kërkojnë?
 Në ligjërimin tuaj pasioni të mallëngjejë,
 Le të kërkojë zemrën, ta ngrohë e ta ngashërejë.
 Nëse, frymëzim i këndshëm i një ngacmimi të fortë,
 Shpesh me një tmerr të ëmbël s' na mbush plot e përplot,
 Ose në shpirt nuk ngjallë një mëshirë të hijshme,
 Më kot ju nxirrni pra një skenë vërtet të dijshme;*

Kënga III

Nuk ka as gjarpër, as përbindësh të urryer, që, nga arti i imituar, të mos mund t' i pëlqejë syve: mjeshtëria e këndshme e një peneli delikat objektin më të tmerrshëm e bën një objekt të dashur. Kështu, për të na magjepsur, tragjedia në vaje [5] e bën Edipin, krejt të përgjakur, të flasë për dhimbjet dhe Orestin nënë-vrasës të shprehë ankthet, dhe, për të na dëfryer, na nxjerr lotët. Ju pra që, të dhënë me zjarr të madh pas teatrit, vini me vargje

* *Po aty, f. 45.*

---

të larta të haheni për çmimin, [10] a doni ju në skenë të shfaqni vepra, ku i gjithë Parisi në masë të japë pëlqimin, e që, përherë e më të bukura, aq më shumë ato të shihen, edhe në krye të njëzet viteve të kërkohen përsëri? Në të gjithë ligjërimin tuaj pasioni mallëngjyes [15] le të shkojë të kërkojë zemrën, ta ngrohë dhe ta ngashërejë. Nëse frymëzim i këndshëm i një ngacmimi të fortë shpesh nuk na mbush me një tmerr të ëmbël, ose nuk ngjall në shpirtin tonë një mëshirë të hirshme, më kot ju shfaqni një skenë të dijshme”.*

---

* *Po aty, f. 85.*

Zija VUKAJ

POEZI E MOTIVEVE DHE GJETJEVE TË LARMISHME POETIKE

-Lidhur me vëllimin poetik "Nën arkada të universit" të Nokë Sinishtajt-

Sado në dijëni të jetë njeriu me llojet, rrymat, zhanret letrare, sado të ketë eksploruar profilet e poetëve të vjetër e të rinj, por edhe prirjet e zhvillimit të artit poetik në kohën e sotme, poeti Nokë Sinishta mbetet një zë i veçantë. Dhe originaliteti i këtij autori ka pse-të e veta, që kërkojnë një lexim të përqendruar jo vetëm të poezive, por edhe të jetës dhe formimit të tij. Në kompleksitetin e formimit, krahas edukimit shkollor dhe kulturës, një vend të rëndësishëm zë origjina e tij, malësia, fshati i vogël Kshevë, i krahinës zulmëmadhe të Hotit e Grudës. Dhe teksa zhytesh në vargjet e këtij autori, që përcjellin ngjyrat, aromat dhe regëtimat më të ndërlikuara të natyrës dhe të shpirtit njerëzor, në sfond të rri pamja e poetit, që ngjan herë si një gur mali, krejt i paprekur nga asnjë dorë e qytetërimit, herë si një copë nga mermeri i Lunit, me të cilin skulptorët gjenialë të Rinascimentos gdhendën ato mrekulli që ne i njohim dhe i trashëgojmë sot dhe herë si artist i rafinuar, i stërvitur e virtuoz. Para njërive poetike të këtij autori duket sikur zbehen dy thënie, që gati janë bërë postulate të teoricienëve të strukturalizmit: 1) "Jeta e autorit nuk është çelësi për të kuptuar veprën" dhe 2) "Çdo tekst, sado i ri dhe origjinal qoftë, nuk është gjë tjetër, veçse riorganizim i teksteve të mëparshme". Citova këto thënie të studiuesit të shquar R. Barthes, jo për të vënë në dyshim vërtetësinë dhe mençurinë që transmetojnë, por për të theksuar, nga njëra anë rolin e mjedisit, të origjinës, të arketipeve të vendlindjes, të stampuara në botën e hollë ndijore të Sinishtajt dhe të epifanizuara në çaste magjike, transmetuar nga vargjet, strofat dhe sintagmat poetike. Nga

ana tjetër, në kompozimin e teksteve poetike, autori, si të gjithë paraardhësit dhe bashkëkohësit e tij, ka riorganizuar vetëm mjetin shprehës, fjalën, si çdo piktor që procedon mbi katër ngjyrat bazë apo si muzikanti mbi shtatë nota dhe vetëm kaq. Pjesa tjetër është ADN, është origjinalitet, është timbrika individuale e zërit poetik që nuk interferon me asnjë tjetër.

Opusi letrar i këtij poeti ngacmon çdo lexues, studiues, estet apo kritik për të bërë vëzhgime të thella e të shumanshme nga pika të pafundme shikimesh, duke filluar me motivet dhe tematikat, me kredon estetike e filozofike, me teknikat e shprehjes, me arketipet artistike etj. Duke parë pjesë nga fondi i gjerë poetik dhe pa mëtuar në vështrime shteruese, interesant paraqitet motivi i vdekjes. Dhe kjo është thujse e pashmangshme për një poet lirik me një substrat kulturor ekzistencialist, më shumë laik se sa fetar. Në mjaft poezi shfaqet fatalisht përkohësia e njeriut, ikja e frikshme e kohës: “Çdo ditë e më tepër/ të mjegullohet panorama/ e të ngushtohet kalimi. Deka e madhe të fton/ me u vëllamërue/ gjersa shpirti kaprroç/ rebelohet.../ Bie gongu i jetës/ asht koha! Lëshojua vendin të tjerëve.” (“Bie gongu i jetës”). Këtu na vjen ndër mend postulati i Bodlerit: “*Toutestnéant, excepté la Mort.*” Por si në mjaft perceptime të mëparshme të individit mbi vdekjen, autori e ndërton raportin me të jo si ikje, por si përballje, nganjëherë edhe në kërkim të pavdekësisë. I veçantë bëhet ky motiv tek vëllimi poetik “Rekuiem për fshatin tim”. Këtu, më shumë se vdekja, rri pezull hija e vdekjes. Nuk kemi thjesht “vajtimin” për vdekjen e një individi, por të diçkaje më të madhe: të një fshati, të një bote të tërë. Vdekje e vazhdimësisë së jetës tradicionale të një komuniteti, bashkë me kujtimet e brezave, me kultet, ritualet, idiomat, toponimet dhe të gjitha fosilet e kulturës shpirtërore të ndërtuar nga ekzistenca dhe kontributi i brezave qysh në lashtësi. Vdekja këtu ka ngritur flamurin. Dhe poeti që endet në fshatin e tij fantazmë si një somnambul thërret: “Ksheva ime,/ n’ua fillosha jeremiadave të mia/ me një- De profundis..., besoj se/ kurrën e kurrës nuk do të arrij/ në fund të fundit”. Në mungesë të njerëzve poeti dialogon me vegjetacionin, me klorofilin, me gjallesat, sendet, kujtimet: “E veç ciklaminat më përshëndesin:/ “Kush je ti këtu, o (s) i panjohun/ ka ardhë me na prishë qetësin’-a” E teksa endet në fshatin e boshatisur, shpirti i poetit tallazitet nga valët e pafundme të kujtimeve: “Unë kam në shpirt një polifoni/ ku festat dhe dasmat, drekët dhe fejesat/ janë regj’ në katafalk

të kujtimit.../ Vaj medet, o Ksheva ime n'Malësi!" Dhe gjëmimi i autorit sublimohet më tej deri në absurd. Duket sikur edhe vdekja ka vdekur: "Ehu! Ka ikur Vdekja nga Ksheva/ e vetëm këtu Dekanuk ka më vdekje." Poezia e Sinishtajt nuk është thjesht art për art. Ajo merr thujtazë vazhdimisht, përveç funksionit të spikatur estetik, edhe një rol tjetër. Atë të angazhimit; pra edhe funksion qëllimor, duke mbetur një vazhdues i denjë i traditës sonë poetike: "E un' ndoshta jam i vetmi/ që emnin ta shkruaj/ me ta ruejt..." Kësisoj, inkursioni poetik i veshur me petkun e përzishëm të rekuemimit, bëhet dora-dorës në hapësirat e këtij vëllimi, një enciklopedi etnokulturore, një regjistër poetik i etnogjenezës së popullit tonë në vendkohën e një fshati të vogël, që posedon të gjitha variacionet dhe koloritin e kulturës malësore shqiptare.

Në vëllimin "Nën arkada të universit", ku mozaiku poetik është vendosur në telajon mbresëlënëse të vendlindjes, krahas shumë bulëzave që kanë frymëzuar e sjellë në jetë poezitë, shfaqet motivi i ikjes nga vendlindja. Jepet artistikisht kjo ikje, si diçka tejet dramatike. Ky element autobiografik (një rrugëdalje e dhimbshme) kthehet në një fiksim artistik tronditës. Edhe më tronditëse se "Kënga e lamtumirës" e Çajld Haroldit dhe se lamtumirat e romantikëve tanë. Në poezinë "Lamtumirë o Ksheva ime", largimi i personazhit lirik nga vendlindja, është si largimi i një gjallesë nga habitat i vet jetik. Një largim total dhe kompleks. Largim nga njerëzit: "E një patër Vinçens Malaj tue pi duhan,/ qëndronte tutulec"; largim nga kujtimi i njerëzve: "...ku dikur banonte axhë Marka Toma ... e kujtova mësuesin tonë Beqir Bajramin... gratë me ujë ngarkueme me buljera... o gjurma të kambëve të të parëve"; largim nga vendet, paraqitur me një denduri toponimike: "kah Radeqi...; nëpër Skorraq te Bratilja e Deçiqit...; te Gurra e Lecit...; ulicës së Nikajve... ngjitemi konturave të Sukës/ fundave të Zhernit/ Pllanicës e Deçiqit/ ndalem te gropa e Kllaçnicës"; largim nga mitologjia: "...sepse aty banojnë Orët e s'guxohet me e pre kmesë"; ikje nga sendet, bimët, gjallesat dhe zhurmat e jetës, realizuar me një hipotipozë të pazakontë, herë të shpirtëzuara e herë të personifikuara për të dhënë spikamat e dhimbjes: "Fryn një erë ndasie e ulen majet e ograjës/ Si gratë me rubë të zezë para vigut,/ jehona nynykat melodinë: Pse po më qitni pas dore?" dhe si tek vajtimi epik i Ajkunës: "Anash fëllanxat e ndalojnë kangën/ s'ka ma këtu

dallëndyshe as dejka, borsa as zhapik." Atmosfera e rëndë e ikjes nga vendlindja, e kthyer tashmë në motiv, ndeshet në mjaft poezi edhe tek vëllimi "Motive malësore". Në poezinë "Para se me e lëshue Malësinë" kemi: "Terrina e muzgut u ngut/ tue i veshë edhe gurët në zi/ ashtu si vajtoret kur shkojnë në hatër". Një aspekt interesant i cili ka të bëjë me kredon filozofiko-estetike që pasqyrohet në impulse dhe shpërthime poetike është një lloj apostazie e poetit Nokë Sinishtaj. Duke u endur shtigjeve të këtij poeti dhe duke pasur parasysh edhe formimin e tij teologjik dhe përvojën e udhëheqësit shpirtëror, vërejmë hera-herës ndonjë lëkundje të vogël, që gradualisht intensifikohet dhe merr përmasat e rebelimit. Ose arti poetik është kthyer në një fe të re dhe ai është bërë një neofit i këtij konversioni! Sepse tek "Furor poeticus" kemi: "O krisht,/ kërbaci që ti e përdore në tempull/ kundër farisejve, levitëve e saducejve,/ duket se u ka ra në dorë poetëve..." Të jetë kjo një lloj apostazie?

Së pari, ka disa vargje poetike që marrin formën e një parashenje: "E di mirë evolucioni/ se s'jam kardinal puritan" Ose: "Shkyeja stofin ekzistencës/ me gërshërë të esencës." Këtu jemi në zgripin filozofik mes dy degëve të mëdha të ekzistencializmit: atij fetar dhe ekzistencializmit ateist, i cili na proklamohet nëpërmjet thënies: "Ekzistenca i paraprin esencës", që është edhe romani i Sartrit. Kjo lojë e hollë e këtyre vargjeve poetike, dëshmon së pari stofin e poetit filozof, por edhe dilemat dhe vramendjet e një mendimtari që nuk është zhytur në asnjërën degë të lumit filozofik që i ka ofruar shkollimi dhe përvoja. Madje, sido që të ketë luajtur me thënien e Sartrit, vihet re se nuk e ka përjashtuar nga kredoja e vet, anipse ateiste. Më pas hamendja sendërtohet në realitet në vargjet: "Celibati juej. Ojme... pupilla ecclesiae/ stup sramote (shtylla turpi) ojme... rasad pedofilie/ qypa mishi ju ojme proviani rezervë." Këtu shpërthimi është më se i dukshëm, një munxëvënie, një mallkim, që siç vihet re, nuk i drejtohet qiellit, por projeksionit të deformuar që tokësorët, të veshur me mision të shenjtë, i bëjnë atij. Në poezinë "Anarki" kemi vargjet: "E djersët e fukarasë shkojnë me ndërtue/ kisha e xhami/ pagoda, sinagoga, teqe e kapelica të reja." Këtu mund të hiqet një paralele me qëndrimin e Migjenit, i cili në lexime dhe interpretime të ngutura është konsideruar si ateizëm: "Kishat dhe xhamijat mbi shpijat tona përdhecke" - thotë Migjeni, i cili

del i rebeluar nga një lavazh arsyetimesh radikale për teatrin fetar, me gjithë aktorët dhe rekuizitat e veta dhe lidhjen me Hyjin që përpiqet ta ndërtojë vetë. Në mënyrë figurative, më shumë se apostazi, këtu kemi të bëjmë me një lloj protestanizmi modern. Dhe autori Nokë Sinishta është i vetëdijshëm për këtë qëndrim dhe për ngjashmërinë që ka me sivëllain e vet Migjenin: “O i biri i Gjergj Nikollës/ më prit pak se edhe unë/ po vij t’i djas të kalojmë rrathëve të Dantes krah për krah/ Nëpër leta le të lundrojmë/ pash më pash le të gjurmojmë/ në squfur të Hadit le të këndojmë”; ashtu si Migjeni deklaron me dëshirën e tij skandaloze prej Zarathustre: *“Mos u lut për mue se due pash më pash t’i bij ferrit”*

•Muzikologji•**Qamil GJYREZI****EPISTEMOLOGJIA DHE SEMIOTIKA E ARTIT TË
TONIN HARAPIT**

Tonin Harapi: “Kompozitor nuk është ai që shkruan muzikë, por ai që nuk mund të qëndrojë pa shkruar muzikë”*.

1. Pak fjalë për jetën dhe veprën

Tonin Harapi fëmijërinë dhe vitet e para të rinisë i kaloi në një mjedis traditash muzikore, siç ishte qyteti i Shkodrës me muzikantë të tillë si Palokë Kurti, Frano Ndoja, Martin Gjoka, Mikel Koliqi, Zef Shestani, Prenkë Jakova etj.

Këta të fundit ishin edhe mësuesit e tij të muzikës dhe drejtuesit e formacioneve orkestrale ku ushtrohej si instrumentist kompozitori i ardhshëm gjatë kohës që studionte në Seminarin Papnor të Jezuitëve në Shkodër. Por, meqenëse pas Luftës së Dytë Botërore klerit iu ndalua veprimtaria shkollore e artistike,

---

* *Citim nga A.Koci. Përmasat e personalitetit të Tonin Harapit. (Artikull). Faqja elektronike Euro Emigrant*

iu desh të ushtrohej në pianon e tij si autodidakt deri në vitin 1947, kur rifilloi studimet në Liceun Artistik në Tiranë me pedagogë të tjerë të njohur të asaj kohe, si Lola Gjoka, Tonin Guraziu, Kostantin Trako etj. Si autodidakt do të vazhdojë të studiojë e të shkruajë edhe në Shkodër e Gjirokastrë (gjatë shërbimit ushtarak) derisa të lejohet më në fund të shkonte për studime të larta në Konservatorin Çajkovski të Moskës (1959) ku mundi të qëndronte vetëm për dy vite. Harapi me artin e tij krijoi një paradigmë të re, një model të ri muzikor duke e konceptuar dhe shprehur muzikën si poezi, paradigmë që kundërshton edhe teoritë filozofike për artin e muzikës. Kjo u arrit si rezultat i raporteve komunikative të mrekullueshme që pati krijuar Harapi me muzikën e tij, e cila është ai vetë, i kthyer tashma në muzikë. Tonin Harapi lindi në vitin 1926 dhe vdiq në vitin 1992.

2. Natyra epistemike (kuptimore) e artit të Tonin Harapit. A tingëllon muzika si poezi?

Pasi lexova një punë me të vërtetë me vlera shkencore, një punim nga Prof.dr.sc. Akil Mark Kocit: "*Përmasat e personalitetit të Harapit*", vendosa të shkruaj diçka mbi veprën dhe natyrën epistemike (kuptimore), teorike të artit të Tonin Harapit. Në punën time kam për qëllim gjithashtu të studioj gjuhën muzikore të Harapit, "simbolikën e poezisë muzikore" të tij, të cilën e studion semiotika e muzikës. Në fakt një studjues i filozofisë së muzikës shkruan se: "Dikush mund të thotë se muzika është arti i tingullit të organizuar, por edhe ky koncept është mjaft i gjerë duke patur parasysh poezinë, që mbetet një tingull i organizuar, por nuk është muzikë".

Po a tingëllon me të vërtetë muzika e Harapit si poezi? Mendoj se studimet e semiotikës së muzikës na japin një përgjigje për këtë hipotezë.

Semiotika, semiologjia e muzikës është studimi i shenjave ose kuptimi dhe komunikimi i *shenjave* dhe *simboleve* përsa ato lidhen me muzikën në shumëllojshmërinë ose larminë e fushës. "Alquid stat pro aliquo". "Shenja qëndron në vendin e diçkaje tjetër". Shenja është diçka që të çon tek diçka tjetër". Në shekullin e 20-të studiues të kësaj fushe po e studiojnë muzikën gjuhësisht. Semiotika studion zhvillimin dhe larminë e debatit të ri e përreth muzikës si shenjë dhe sistem komunikativ.

Semiotika ka lindur në vitet '70-të mbi llojet e tjera të semiotikës së aplikuar, nga kontributet e Roland Barthes për imagjinatën dhe Christian Metz për kinemanë dhe propozon për ta studiuar muzikën si gjuhë jo-verbale duke aplikuar principet e semiotikës së përgjithshme, të filluar nga Ferdinand de Saussure për studimin e gjuhës. Semiotika e muzikës, në kundërshtim me muzikologjinë e shekullit 19-të, e shikon muzikën si mbartëse të përmbajtjeve dhe domethëniet muzikore i krahason me gjuhët natyrale. Eero Tarasti e përcakton muzikën si një sistem ikonik jo të reduktuar (jo e rikthyer në kategoritë abstrakte jashtë muzikore); Jean Jacques Nattiez pranon përfundimin simbolik të veprimit muzikor në tre nivelet e saj poetike, (kompozitori), estetik (dëgjuesi) dhe neutral (vepra në materialitetin e saj, autori preferon këtë nivel); Gino Stefani adopton prespektivën pragmatike, bazuar në rolin që në domethënie luajnë disa kompetenca të ndryshme të aktorve në lojë.

Në fakt kompozitori Tonin Harapi gjatë procesit krijues në muzikë u bë një me shpirtin e poezisë, me dëgjuesit dhe me anën "materiale" të muzikës. Për Harapin muzika kishte natyrën e poezisë, pse jo edhe të pikturës. Siç duket ai kur krijonte, kompozonte, i mendonte tingujt si fjalë dhe ngjyra. Vepra e tij në përgjithësi ka shijen e poezisë në planin *estetik*-si përceptim shqisor, në planin *artistik*-si artikulum, në planin *gjuhësor*-ka shumë domethënie dhe lidhje fjalish me togfjalësha muzikorë dhe fjalitë ndërmjet tyre.

Akil Koci, studiuesi nga Kosova ka shkruar te "*Përmasat e personalitetit të Harapit*" se: "*Tonini theksonte, – mund të hasësh edhe ndonjë shprehje me kuptim të figurshëm, si tingëllimë harmonike, çka nis t'i afrohet më shumë konceptit tim*". Pastaj e hidhte fjalën tek një përkufizim, i cili, sipas tij, në vështrim të parë dukej sikur nuk kishte ndonjë lidhje me muzikën e, megjithatë, "*ka diçka që bashkon mendimet dhe ndjenjat e mia: veçanti, sidomos e poezisë, rrjedhojë e përkëmbimeve (alternimeve), ritmit, kadencës dhe tingëllimës (intonacionit) të vargjeve*".

Igor Stravinskij, kompozitori ekspresionist i madh rus, me anë të përceptimit shqisor dhe imagjinatës, u përshtati tingujve muzikorë edhe ngjyrën përkatëse. Megjithse në rastin e Harapit kemi të bëjmë me një kompozitor realist, me bazë përceptimin shqisorë, në punët e tija ka edhe elemente ekspresioniste, lidhjen

* Citim nga A.Koci. *Përmasat e personalitetit të Tonin Harapit. (Artikull). Faqja elektronike EuroEmigrant.*

tingull-ngjyrë-fjalë, një ekspresionizëm ndoshta i pashpallur, introvert, latent. Shprehja, ekspresioni është personal por dhe edukohet dhe formohet si pjesë e psikologjisë kulturore. Formimi në shkollën ruse i dha shansin Harapit që të kishte një përceptim dhe shprehje të vecantë për muzikën si rezultat i edukimit dhe formimit të tij.

E gjitha vepra e tij për piano, orkestër dhe ajo vokale tingëllojnë si poezi të mirëfillta. Ai i vinte gjuhës muzikore, tingujve, ritmin e poezisë. Ai bashkonte vargun me notën, fjalën me melodinë.

Teknika pianistike, pavarësisht ritmit të shpejtë ose të ngadaltë, realiste apo ekspresioniste, jep gjithmonë mesazhe poetike, biles gjuhësore. Muzika e Harapit flet, komunikon me dëgjuesit. Prandaj Harapi është konsideruar si një prej kompozitorëve më të dashur shqiptarë. Prandaj mund të quhet "poeti liriko-epik i muzikës", sepse komunikoi me dëgjuesit e tij nëpërmjet artit, lirikës dhe epikës së tij si me fjalë, duke i dhënë kuptim artit të tij. "Po përpiqem, u thoshte me modesti të pranishmëve, kolegë, studentë, apo edhe thjesht amatorë të muzikës, të shfaq ndonjë mendim se si e shoh unë muzikalitetin".*

3. Semiotika e artit: muzika-fjalë-fjali

Një semiotikë muzike do të ishte një semiotikë e komunikuesve muzikorë, në të njëjtën mënyrë në të cilën linguistika është një semiotikë e komunikuesve verbal.

Umberto Ecco propozon në debatin e tij për semiotikën dhe imagjinaren e artit muzikor, një model sintaksor në dëgjimin dhe leximin e muzikës.

Semiotika e muzikës studion natyrën simbolike, komunikative të muzikës, shijen e saj. Harapi në të gjithë artin e tij shquhet edhe si një kompozitor, poet semiotik, shenjor. Para se të studioja semiotikën, shpesh e kam pyetur veten, se si ka mundësi që arti i tij është aq i thjeshtë, komunikativ por edhe shumë i thellë dhe mistik. Mos kemi të bëjmë me "një kontraditë kuptimore"?! Prandaj do të përpiqem të shtjelloj domethëniet e lirikës dhe epikës së Harapit. Qëllimi im është që muzikës së Harapit t'i gjejme dhe *shijojmë* kuptimin, i cili do na çojë drejt mendjes dhe shpirtit të tij, ikonës së tij. Pavarësisht se muzika shprehet në

* *Po ai, po aty.*

formë sintaksore, që është mënyra e lidhjes së fjalëve muzikore në fjali po muzikore, muzika e Harapit mund të konsiderohet edhe si “pikturë”, peizazh, prandaj është i domosdoshëm edhe kuptimi i saj. Harapi arrin me artin e tij të përshkruajë edhe dimensione semantike. Koloriti i tingujve dhe perspektiva e melodisë, harmonia e tingujve-fjalë- ngjyrë, të japin përshtypjen e një peisazhi, personazhi ose grup personazhesh piktorik. *“Mbresa që na lë muzika e Tonin Harapit nuk ka të bëjë vetëm me përmasat e gjinisë në të cilën kompozon, por ajo mund të përftojë, qoftë edhe brenda disa çasteve, një imazh aq të veçantë, “të vizatuar” me aq elegancë”**

Nëqoftëse muzika e Jakovës është shumë terapeutike, muzika e Harapit është gjuhësore, vizatuese, përceptuese, ka tekst, domethënie në kontekste të caktuara.

Para dy vitesh kam takuar një kritik arti të madh italian dhe pasi biseduam për artin në përgjithësi dhe atë në veçanti muzikore më tha: “Është shumë e rëndësishme që të promovoni gjithmonë arritjet lokale, pavarësisht se ato kanë marrë vlera kombëtare e ndërkombëtare”. Pavarësisht se Tonin Harapi aktivitetin e tij e zhvilloi në Tiranë dhe studioi në Moskë, ai i takon të gjithë Shqipërisë, por në veçanti qytetit të lindjes Shkodrës, që është vetëdija dhe prejardhja e tij.

Në këtë kontekst dua që të rikujtoj disa personalitete të shquara të artit të cilët fillimet e tyre i kanë marrë tek arketipi i tyre lokal, pikërisht Shkodra, mes të cilëve siç e nënvizova në fillim, është edhe një ndër muzikantët e vërtetë shkodranë dhe shqiptarë, pikërisht Tonin Harapi që qëndron në Olimpian e kompozitorëve shqiptarë dhe vepra e tij dallohet për një frymëmarrje të gjerë, me cilësi të veçanta artistike. Mesazhi i muzikës së Harapit është mjaft tërheqës, është mesazh i një arti muzikor i menduar si poezi i artikuluar në formë të përkryer. Muzika e Harapit është tipike artikulative. Për Tonin Harapin, tingulli ka vlerën e fjalës.

Ai kishte një frymëzim të mirëfilltë të cilin e përcolli në gjini nga më të larmishmet. Tonin Harapi është muzikanti tipik liriko-epik. Po rikujtoj vlerat e tij të mëdha në kryesisht planin lirik, pa anashkaluar ato të planit epik. Më ka impresionuar gjithmonë lirika e punëve të Harapit. Tonin Harapi ishte kompozitori tipik lirik. Lirizmi si rrymë muzikore, filozofi e mënyrë e të

* Citim nga A.Koci. Përmasat e personalitetit të Tonin Harapit. (Artikull). Faqja elektronike EuroEmigrant.

përceptuarit të realitetit ka domethënie të veçantë në punët e Harapit. Harapi e përjeton, mendon, artikulon dhe e shkruan lirizmin në muzikën e tij, duke i dhënë kuptim këtij fenomeni dhe procesi të ndërlikuar. *“Këngëtarët, sipas Tonin Harapit kur luanin ariet dhe këngët, duhej të fitonin edhe tiparet e aftësitë e një aktori lirik, për të cilin mishërimi i personazhit gjithmonë i paraprinte bukurisë së këngës apo të aries. Lidhur me këtë të fundit, Tonin Harapi mendonte se i vetmi dallim midis aktorit dramatik dhe atij lirik është se i pari shprehet duke folur, ndërsa i dyti duke kënduar, por të dy e kanë për detyrë të luajnë në skenë”*. *

Tonin Harapi tregonte të njëjtin seriozitet, si në kompozimin e temave lirike, ashtu edhe të atyre epike. Poezia lirike është formë e poezisë me skema rimike që shpreh emocione personale dhe ndjenja. Në kohët antike, poezitë lirike këndoheshin të shoqëruara nga lira. Epikë, prej Greqisë së lashtë, (*epos*) do të thotë “fjalë, histori, poemë”. Këto përcaktime nga historia e letërsisë dhe dijes botërore dhe lirika dhe epika kombëtare, janë udhërrëfyeset e muzikës së Harapit, e krijimit të “poezisë lirike muzikore”. Është pikërisht kjo filozofi, që krijoi idenë e muzikës liriko-epike tek “mjeshtri i muzikës-fjalë”, duke e bërë poet të muzikës. Tonin Harapi e imagjinonte dhe përceptonte poezinë lirike kombëtare e cila është mjaft e pasur artistikisht dhe shpirtërisht.

Ja se çfarë shkruan Nasho Jorgaqi për poezinë lirike shqiptare, për lidhjen fjalë-muzikë, domethënie domethënës: *“Në përfytyrimin tim, poezia lirike shqipe gjithnjë i ka përngjarë një orkestre, e cila ka përftuar muzikë të shpirtit e të botës shqiptare. Një muzikë të fuqishme dhe delikate, që më ka tingëlluar e ekzekutuar sa nga instrumentet kombëtare si fyelli e zurnaja, lahuta e çiftelia, aq dhe nga instrumente universale si violina e flauti, kitara e lira e deri te buria e trumbeta”*. ** E solla këtë shembull për të kuptuar, përceptimin e shkrimtarit për termin lirikë të fjalës, të cilën e kupton si muzikë.

Dihet se në arsenalin e çdo letërsie, lirika përbën shkallën më të lartë të ndjeshmërisë poetike. Ajo është poezia e poezisë, rinia e saj e përjetshme. Poetët që e frymëzuan Harapin për artin e tij lirik padyshim ishin Buzuku, De Rada G. Dara, N. Frashëri, P. Vasa, të N. Mjeda Gj. Fishta, Çajupi, Asdreni dhe epikët si Fishta, Naim Frashëri etj.

* *Po ai: Po aty.*

** *Jorgaqi, Nasho. “Meditime për poezinë lirike shqipe”. Botimet Shqiptare, 2010.*

Forma letrare si *soneti, balada, pastoralja* dhe *kanzoni* por edhe metrika e tyre, ndikuan gjithashtu tek “poezia muzikore” e Harapit duke i dhënë shpesh muzikës së tij nëpërmjet thekseve të caktuar ritëm strofash.

Pra, lirika, gjinia e letërsisë artistike e cila përfshin veprat që shprehin në vargje ndjenjat, shqetësimet, dëshirat e përjetimet e tjera të poetit, muzikantit, të kompozitorit është prezente në punët e Harapit. Ajo përbën shkallën më të lartë të ndjeshmërisë muzikore. Lirika poetike është baza e krijimit të muzikës poetike të Harapit. Në kundërshtim me Jorgaqin, tingulli për Harapin ishte fjalë, muzika ishte poezi.

Pa dashur të bëj analizën, historikun dhe kritikën e veprave për piano dhe orkestër të Harapit dhe veprës së tij në përgjithësi, qëllimi im është jo vetëm të analizoj elementët lirikë dhe epikë të Toninit të kthyer në muzikë si poezi, por edhe cilët ishin ata elementë psikologjikë që ndikuan tek ky lirisëm tipik shqiptar, pse jo universal. Në të gjithë artin e tij ai përshkruan me një lirisëm të thellë, tipik natyrën, psikologjinë, virtytet njerëzore, filozofinë e qytetit të tij dhe atë kombëtare.

Vepra e tij i është e përkushtuar totalisht artit e Atdheut, pjesë e lirikës patriotike qytetare e pse jo dashurore. Harapi krijoi një muzikë, të cilën, sa herë e dëgjojmë, bindemi se është mbështetur në tabanin kombëtar, në motive popullore. Poeti i tingujve nuk la motiv, imazh, peisazh, të Shkodrës dhe të Shqipërisë pa muzikuar, poetizuar, gjuhësuar. Ai i dha këtyre fenomeneve lirinë, shansin për t’i kuptuar, prandaj lirisëm i tij është shumë domethënës e komunikativ.

Ai i frymëzuar nga letërsia, lirika, klasike, romantike europiane dhe shqiptare, historia dhe legendat tipike kombëtare; arrin të trasmetojë nëpërmjet tingujve të instrumenteve dhe orkestrës atë pjesë të shpirtit të tij shumë të brishtë dhe mjaft lirik, të lirë, jo të ndërlikuar. Muzika e tij është qartësisht lirike. Në këtë lirisëm natyrisht dëgjohet qartë dhe kuptohen edhe shqetësimet e tij, për njerëzit, kombin, qytetin e tij. Tonini shquhej për inteligjencën e tij artistike. Kjo “inteligjencë lirike” dallohet qartë në punët e tij. Arti ka në strukturën e tij edhe inteligjencën njerëzore. Punët e Harapit shquhen për frymëzim, fantazi dhe inteligjencë muzikore që është inteligjencë poetike. “*Tonin Harapi, me gjuhën e pasur artistike, na sjell shpirtin melodioz duke krijuar imazhe të qarta*

e të kuptueshme, që frymëzojnë dhe, sipas rastit, shqetësojnë.*

Harapi ka qenë i pranishëm, në të gjithë gamën e zhanreve të muzikës, duke filluar nga kënga në frymën e muzikës popullore, argëtuese, klasike e deri në ato më të sofistikuarat, në muzikën e dhomës simfonike. Ai ka qenë një artist i lindur, me një muzikalitet të pashoq e me një zgjuarsiri të madhe.

Lirizmi i tij vjen si pasojë e shpirtit të tij mendjes së tij dhe formimit dhe edukimit të tij. Ai formimin muzikor e mori nga muzika serioze, por është interesant fakti që lirizmi i tij i ka rrënjët maksimalisht tek arketipi shqiptar dhe shkodran.

Tonin Harapi i *gjuhëson* pjesët e tija. Muzika e Tonin Harapit shoqërohet nga një *sintaksë* e mirëfilltë. Në të gjithë veprat e tij, fjalitë muzikore i ngjajnë fjalive kryesore dhe nënrenditëse, të fjalisë së gjuhës së shkruar. Në punët e Harapit, gjithmonë me një gjuhë simbolike, siç shprehet muzika, dallohen qartë veçoritë e përdorimit të pjesëve të ndryshme të ligjëratës muzikore në fjali.

Nëpërmjet liriko-epikës, në një *Requiem* ai i këndoi lirisë dhe optimizmit, por autori për të përshkruar vuajtjet njerëzore iu drejtua muzikës *sacra*, tek e cila përpiqet që të shprehë vuajtjet, dhe përsëri lirizmin dhe epizmin njerëzor si p.sh. tek pjesa "*Libera me*", thirje, balladë për liri e demokraci.... Requiemin përbëhet nga 24 pjesë "*Introitus*"-i, "*Dies irae*" dhe "*Rex tremendae*", pastaj "*Kyrie*", "*Sanctus*", "*Qui Marionabsouti*", "*Lacrimosa*", "*Tuba mirum*", "*Sanctus*", më tej : "*Benedictus*", "*AgnusDi*", "*Lux-aeterna*" dhe "*Libera-me*".

Muzika e Tonin Harapit është muzikë realiste, e bazuar në kodet e estetikës si përceptime shqisore. Prandaj ajo ka natyrë liriko-epike, përceptuese, fantazuese dhe komunikative, gjuhësore dhe mbi të gjitha i ngjan një poezie lirike-epike, që sipas Jean Jacques Nattiez, i cili pranon përfundimin simbolik të veprimit muzikor në tre nivelet poetikë: (kompozitori), estetik (dëgjuesi) dhe neutral (vepra në materialitetin e saj, autori preferon këtë nivel) dhe shprehet në **formë sintaksore, biles ka edhe elementë të semantikës.**

---

* *Po ai: Po aty*

4. Semiotika e muzikës, “përtëritja e kuptimit muzikor”

- Kirsten Johnson, amerikania që e “përtëriu” kuptimin e muzikës të Tonin Harapit

Semiotika e muzikës është duke e dëshmuar veten me shpejtësi në shekullin e 21-të si një disiplinë e pavarur me muzikologjinë historike. Rritja e rëndësisë së saj, ka të bëjë me teorinë dhe analizën, ndaj mund të shpjegohet në dritën e dy zhvillimeve:

1. Ndryshimi i kuptimit tonë muzikor luan një rol të madh.
2. Që kur muzika u bë produkt i riprodhimit teknik, pjesët e periudhave të ndryshme historike janë më lehtë të kuptueshme tek ne si dëgjues, ndërsa përvoja muzikore e të kaluarës është duke u rikrijuar vazhdimisht nga interpretimet e reja, të cilat e përtërijnë kuptimin e punëve individuale dhe stileve muzikore.

4.1. “Përtëritja e kuptimit”

Është diçka shumë interesante dhe e veçantë të dëgjosh muzikën e kombit tënd të interpretuar nga të huajt. Arti ka vlera universale dhe në planin teknik nuk ka ndonjë vështirësi të madhe për interpretimin e artit të një kulture tjetër. I gjithë “sekreti” qëndron në planin emocional, atë mendor dhe shpirtëror. Natyrisht për një të huaj nuk është e lehtë të zbulosh shpirtin e një kulture të tjetër, por si fenomen psikologjik gjithashtu nuk ndonjë pengesë

të madhe pasi “shpirti human” është pothuajse i njëjtë dhe muzika është gjuhë universale.

Pra, gjatë viteve 90-të kemi dëgjuar p.sh. këngëtarin grek, Janos Parios, duke luajtur dhe kënduar shkëlqyer me një frymë të re një këngë të njohur si: “Ti më je si një gonxhe”. Kuarteti francez që shoqëroi Inva Mulën i solli muzikës sonë një shije të re, shijen franceze. Kënga shkodrane “Ti më je si një gonxhe” është kënduar në gjuhën kineze, me shije kineze dhe përsëri ngel shkodrane, si shije e muzikore. Në këtë kontekst shija e një kulture tjetër krijon një shije dhe mënyrë të luajturi të re tek arti dhe muzika jonë.

Edhe shembulli i Kirsten Johnson ishte tipik dhe shumë i rëndësishëm për promovimin e artit dhe kulturës sonë duke i dhënë asaj edhe shijen anglo-saksone. Ky eveniment, pavarësisht se kanë kaluar kohë, ka edhe vlera aktuale. Johnson me lojën e saj të shkëlqyer dhe plot dritë e ringjalli Tonin Harapin. Muzika e Tonin Harapit, u ringjall, rinovua shpirtërisht, artistikisht dhe gjuhësisht nga Kirsten Johnson me lojën e saj pianistike!

4.2. Kush është Kirsten Johnson?

Duke studiuar veprën e shkruar dhe të incizuar të kompozitorit Tonin Harapi gjeta albumin me “Pjesë pianistike shqiptare” të incizuar nga Kirsten Johnson në vitin 1993, që më la një përshtypje të këndshme. Loja brilante e Johnson, të krijon një gjendje emocionale të një natyre të veçantë. Pavarësisht se vjen nga një formim dhe edukim anglo-sakson, ajo kupton shumë mirë gjuhën e muzikës së Tonin Harapit, duke u bërë një me gjuhën e tij muzikore, me mendjen e tij.

Shumë muzikantë, intrumentistë dhe kompozitorë, studiues të huaj, veçanërisht mbas viteve '90 kanë luajtur dhe studiuar muzikën shqiptare. Tek muzika shqiptare në veçanti dhe ajo ballkanike në përgjithësi këta muzikantë dhe studiues të huaj kanë gjetur ato elementë të cilët kanë lënë gjurmë në mendjen dhe shpirtin e tyre. Nëpërmjet muzikës, ato arrijnë në konkluzione antropologjike, shoqërore, etnografike dhe kulturore. Një rast i veçantë ka qenë edhe albumi i pianistes amerikane Kirsten Johnson i titulluar “Albanian Piano Music”, i publikuar në 1993. Kjo muzikante e shkëlqyer u frymëzua, dhe u dashurua me muzikën e kompozitorëve shqiptarë të pianos si Zadeja, Ibrahim, Vorpsi, Lara dhe veçanërisht Harapi. Johnson i luan

pjesët e kompozitorëve shqiptarë me një frymëzim të madh dhe me një teknikë të përsosur, si në planin teknik ashtu edhe muzikor. E edukuar në shkollat amerikane dhe angleze të artit të muzikës, ajo përpiket që me talentin e saj të madh të realizojë një album i cili përfaqëson vlerat e muzikës pianistike shqiptare, me gishtërinjtë e saj që përfaqësojnë shpirtin dhe mendjen e saj. Nëpërmjet shpirtit dhe formimit të saj, pianistja dhe muzikantja e shquar ka luajtur një rol shumë të madh në promovimin e artit muzikor shqiptar. Gjatë procesit të saj krijues, krahas studimit dhe promovimit të muzikës sonë ajo ka futur në këtë album edhe artin e saj anglo-sankson, arketipin e saj. Në planin politik, albumi ka patur rëndësi të veçantë në promovimin e një arti të panjohur nga auditorët dhe publiku perëndimor dhe me gjerë, të ndaluar për më shumë se 50 vite censurë dhe diktaturë totale.

Interesi i Johnson për muzikën pianistike shqiptare rrjedh prej një vizite në Shqipëri në korrik 1993, pak kohë pasi ishte rrëzuar komunizmi.

Ajo gjatë qëndrimit të saj në Tiranë, vizitoi Liceun artistik "Jordan Misja" dhe Fakultetin e Muzikës në Akademinë e Arteve. Ajo luajti në piano dhe bëri master klase dhe takoi shumë kompozitorë, pianistë dhe muzikologë duke u njohur me idetë e tyre për artin.

Pas vizitës së saj ajo u përkushtua për ta bërë muzikën shqiptare për piano subjekt disertacioni të doktoraturës së saj në art muzikor, të marrë prej universitetit të Missouri-Kansas City në 1997.

Një përmbledhje e literaturës pianistike shqiptare është botuar edhe nga Ann Arbour, Michigan. Në studimet e saja për muzikën pianistike shqiptare Johnson ka intervistuar autorët shqiptarë Kozma Lara, Ramadan Sokoli, Çesk Zadeja, Feim Ibrahimi dhe Albert Papparisto. Ajo e ka luajtur këtë repertor në recital nëpër U.S.A dhe Britaninë e Madhe.

Botimi i këngëve "Muzika pianistike shqiptare" u ndoq në vitin 2003, nga turi i katërt i Johnson në Shqipëri, me koncertin e saj në Tiranë, një aktivitet Gala transmetuar nga TV publik.

Johnson lindi në Virginia, U.S.A, por jeton në Oxford, Angli. Si koncertiste ajo ka një interes të nivelit botëror dhe një repertor të madh pjesësh prej para-barokut deri tek bashkëkohorët, prej qyteteve në të gjithë botën.

Ajo është diplomuar me *Summacumlaude* prej Universitetit të Missouri, USA. Në moshën 19 vjeç ka fituar Bachelor në lojën në piano. Pasi ka marrë Masterin prej univerisitetit të Teksasit të Veriut, ajo ka studiuar në Vjenë në “Hochschule für Musik”. Kirsten Johnson është anëtare e seksionit të instrumentistëve dhe kompozitorëve të Shoqërisë së Muzikantëve të Londrës.

Kirsten Johnson e ripërtëriu kuptimin e muzikës së “poetit të muzikës” duke na dhënë një shije të re të muzikës së autorit “poet i muzikës”. Incizimet dhe loja e Kirsten Johnson, kanë kënaqur dëgjuesit përreth botës. Ajo ka luajtur në Austri, Republikën Çeke, Itali, Japoni dhe nëpër SHBA dhe Britaninë e madhe. CD e saja janë transmetuar në Radio BBC 3, në radiot publike në SH.B.A. në stacionet e radios në shumë vende të Europës. Në Britani ajo ka luajtur në Ëgmore Hall, Purcell Room, në Akademinë Mbretërore të Muzikës në Holyëell Music Room, Oxford, dhe në Istitutin Austriak, në Londër. Duke korrur suksesin e “Këngë: Muzikë pianistike shqiptare”, Johnson ka përpiluar albumin e dytë me pjesë të titulluara “Rapsodi: Muzikë pianistike shqiptare”, Volumi 2. Në realizimin e Këngë kritikët u mahnitën me bukurinë e këtij repertori të panjohur. “Johnson luan me nuance dhe ngjyra, incizimi është i pasur dhe resonant” (*American Record Guide*, 1 Mars 2004); ‘Kirsten Johnsone luan të gjithë këtë repertor me një dhe aftësi dhe simpati të dukshme. Një kënaqësi e papërshkruar’.*

4.3. Veprat pianistike

Veprat pianistike të Harapit luhen nga gishtërinjtë dhe mendja e Johnson me një teknikë të shkëlqyer pianistike, muzikalitet të lartë, ndjeshmëri të veçantë. Johnson ka realizuar pjesët e albumit dhe pjesët e Harapit me një stil shumë elegant dhe qëllimi i saj ishte që vepra e tij të tingëllojë shqiptare, pse jo universale. Natyrisht në lojën e këtyre pjesëve ajo fut edhe formimin dhe edukimin e saj artistik dhe shijet e saj personale për artin muzikor.

Në albumin e saj “*Albanian Piano Music*”, Johnson ka luajtur nga Harapi “Romance në Lab major”, “Valle: andante con moto”, “Nji dhimbje e vogël (A Little Pain)”, “Valle: allegro vivo”, “Romance në La minor”, “Moll ‘e kuqe top sheqere (A Candied Apple)”, “Valz mbi tema popullore”.

* *BBC Music Magazine*, 1 Korrik 2003

Tonin Harapi është një prej kompozitorëve më të adhuruar shqiptarë. Ai ishte kompozitor tipik lirik-epik. Harapi ka shkruar pjesë me shumë vlera artistike për instrumentin e pianos. Ai e dashuronte këtë instrument të cilin kompozitori lirik e ka bërë të flasë me forcën e talentit të tij.

Romanca në Lab major (1987) e luajtur nga Johnson, krijon një gjendje qetësie në perëndimin e diellit, bëhet më pasionante ndërsa melodia zhvillohet dhe lëviz në pjesën e gjallë *Allegro* para se të kthehet përsëri në fillim. Johnsoni i ka dhënë “qetësisë muzikore të Harapit” kuptim, duke e *gjuhësuar* dhe bërë më të prekshme.

Valle: andante con moto (1966) bazohet në ritmet folk, duke evokuar të dyja valzin dhe mazurkën në plane të ndryshme. Harapi në këtë valle ka gërshetuar shkëlqyer formën me përmbajtjen. Forma klasike me muzikën shqiptare qëndrojnë shkëlqyer. Johnson bashkon folkun me stilin e valzit dhe mazurkës me teknikën e saj.

Nji dhimbje e vogël (1966) brengosje pas një humbje, por bëhet harmonike me dhimbjen ndërsa pjesa lëviz drejt harmonisë lëvizëse. Johnson e lëviz dhimbjen, e artikulon i jep kuptim, e përtërin kuptimin e saj.

Valle: allegro vivo (1966) harlisje dëfruese, në stilin folk. Në këtë pjesë Johnson, pikturon dëfrimin e shqiptarit, ripërtërin kuptimin e saj.

Romanze në la minor (1966) vjen shumë qetë prej paqartësisë së trajtimit të një melodie jo të komplikuar e cila zhvillohet shpejt.

Moll e kuqe top sheqere (A Candied Apple, 1966) një pjesë me sharm në ritmin 7/8, që reflekton thjeshtësinë e fëmijërisë trajton në konstruktin e saj një melodi të patheksuar në kundërshtim me ritmin hipnotik të shoqërimit të dorës së majtë. Pjesa është një komunikim muzikor ndërmjet dorës së majtë dhe asaj të djathtë. Kjo natyrë komunikuese, është edhe komunikimi i autorit dhe interpretuesit me veten.

Dy këngë folklorike të Veriut, janë bazat e Harapit tek *Valzi mbi tema popullore* (1987) një pjesë e preferuar nga pianistët. Muzika pianistike shqiptare është pasuruar me melodi të pasura folklorike, ritëm dhe harmoni.

Futja e pianos në muzikën shqiptare është një fenomen i kohëve moderne, ndërsa para shekullit të 20-të mbizotëronte tradita folk

shqiptare, më pas me prezencën e muzikës klasike që vjen prej shekullit të 19-të përmes repertorit të ansambleve korale dhe instrumentale, pianoja zuri gradualisht vendin e saj.

Nën regjimin komunist (1944-1985), muzika klasike është rritur dhe ka avancuar në një kuptim, pavarësisht censurës dhe diktaturës së lirisë së shprehjes. Studentët më të talentuar janë dërguar për studime në Moskë (gjer në prishjen me Rusinë në vitin 1961), instrumentistët e tjerë kanë studiuar në Çekosllovakia, Poloni, Hungari, Itali dhe Francë, gjithnjë nën kontrollin e rreptë nga shteti. Në këtë periudhë janë hapur shumë shkollat e artit dhe muzikës dhe Akademia e muzikës.

Rregjimi i kohës ndaloi studimin e të gjithë muzikës së shkruar mbas 5 Mars 1953 (dita kur vdiq Stalini dhe Prokofiev), të gjithë punët e Shestakoviç dhe Stravinskij, të gjitha pjesët dodekafonike dhe impresioniste. Çdo kompozim aprovohej nga Lidhja e Shkrimtarëve dhe Artistëve para se të luhej në publik. Çdo pjesë duhej të ishte për popullin dhe e kuptueshme. Megjithatë kompozitorët u mbështetën në pasurinë e muzikës folklorike shqiptare, duke përdorur meloditë, vallet, ritmin dhe imitimimin e instrumentave folklorikë në pjesët e tyre.

Muzika pianistike shqiptare është influencuar shumë prej traditës folklorike, dhe duhet të dëgjohet dhe vlerësohet në kontekstin e një ambienti të ndaluar mbi të cilin është kompozuar.

5. Post scriptum/ Dom Mikel Koliqi dhe Harapi

Tonin Harapi i ri në moshë ka pasë marrëdhënie shumë të mira me dom Mikel Koliqin. Ai e ndihmonte atë duke luajtur në harmonium. Krahas muzikës Harapi mësonte edhe teologji dhe filozofi. Në momentin e arrestimit të Dom Mikelit nga forcat e Sigurimit, ai ishte i pranishëm dhe me inteligjencën e tij shpëton një vepër të Dom Mikelit të titulluar "Rozafa". Ja si e përshkruan Gjon Simoni këtë ngjarje: "Ne janar të vitit 1946, një i ri 20 vjeçar hyri si zakonisht në qelën e famullisë së Shkodrës. Ai vazhdonte të mësonte nga Dom Mikeli filozofi-teologji, pra po përgatitej për të hyrë në rrugën e meshtarisë. Gjatë kësaj periudhe, si muzikant i talentuar që ishte, ai ndihmonte Dom Mikelin, duke e zëvendësuar në drejtimin e korit të Katedrales

dhe duke bërë shoqërimin me harmonium. Atë ditë, sapo hyri në ndërtesë, e kuptoi menjëherë se po ngjante diçka e pazakontë: po kontrollonin forcat e Sigurimit të Shtetit. Megjithatë ai hyri në studion e Dom Mikelit. Që andej pa Dom Mikelin të arrestuar në dhomën pranë, ku agjentët e sigurimit vazhdonin të rrëmonin, në mes të britmave të egra: “Mor ti! Ç’do ti këtu? Ik tutje! Pse e keni lënë këtë njeri të hyjë?”

Tonin Harapi mori të dilte, kur mbi piano i zuri syri një dosje, mbi të cilën ishte shkruar me germa të mëdha “Rozafa”. Pa ngurruar fare, mori shpejt dosjen me vete, i vetëdijshëm se po shpëtonte nga humbja e sigurtë një copëz të kulturës sonë kombëtare, dhe doli menjëherë nga qela. Në atë dosje kishte disa numra muzikorë nga tri melodramat. Ai i ruajti këto dorëshkrime muzikore pothuajse një gjysëm shekulli me shumë guxim, sepse po t’i zbulonte sigurimi dhe po të keqësohej më shumë pozicioni i tij politik, që dhe ashtu ishte shumë i dobët gjatë diktaturës, pasojat mund të ishin shumë të rrezikshme. Pas disa vitesh, kur u lirua për së dyti nga burgu Dom Mikeli, T. Harapi shkoi për ta parë dhe deshi t’ia kthente dorëshkrimet e ruajtura, por ky i fundit i tha: “Këto të përkasin ty, sepse ti u kujdese për to gjatë gjithë këtyre viteve».

Pas Dom Mikelit, vendin e dirigjentit (ose kapelmeister-it) dhe të organistit e zuri për pak kohë Tonin Harapi. Tek ky i ri Dom Mikeli kishte varur shpresa të mëdha, madje ishte i sigurtë se kishte gjetur pasardhësin e shkëlqyer, jo vetëm për t’i dorëzuar shkopin e dirigjentit dhe vendin, por edhe për t’i besuar drejtimin e Veprimit Katolik të të gjitha moshave.

Jeta u kthye në drejtim të kundërt, por edhe pse nuk mundi të vazhdonte rrugën e zgjedhur, Tonin Harapi vazhdoi aktivitetin artistik, duke u bërë një nga figurat më të shquara të muzikës sonë. Gjithashtu, me sjelljen e tij, ai u bë shembull i etikës artistike, dhe jo vetëm artistike. Që shembull i edukatës shoqërore, i mirësjelljes dhe i kulturës, tipare të rrënjësura nga edukata që mori nga mjedisi shoqëror dhe shkollor ku u formua. Kështu Dom Mikeli, sido që në një mënyrë krejt tjetër, pa të realizuar tek nxënësi i vet shpresat dhe parashikimet e veta”.

▪Letërsi▪

Skender TEMALI**SHKODRËS SIME**

- Cikël poetik-

*Sa të jem gjallë do të shkruaj për Shkodrën, shtëpinë, rrugicën e lagjen
ku kam lindë e jetoj dhe për njerëzit e shquar të tyre*

SHKODRËS SIME

Kam dalë buzë liqenit pa zbardhë
Tek agu nga malet po zbret,
Varg më shndrrohet çdo pulbardhë
Dhe në shpirt e ndjej vehten poet.

Liqeni i Shkodrës është djepi im,
Jastek kam Taraboshin, Ruminë,
Për ninull jaret, kto arie n' shkëlqim
Dhe nanëloken, Rozafen, mëmsinë!

A ka kund në botë më t' pasur se unë,
Me liqe, me lumenj e me detë,
Me flamur t' shpalosur në luftra-furtunë,
Me fusha e male me kokën tek retë!?

O Shkodër, të falem, në gjuhë të bie,
Kaq pak kam bërë për ty në dekada,
Qytet hijërandë, me nur perendie,
Në jetë të jetës mbi ty mos raftë nata!

LAGJA IME

Dërguti është një lagje aq e qetë
Sa në shekuj s'ka patur asnjë dramë,
Nënat me degërmia qenë zonjat vetë
Dhe patën për zot ca burra hijerandë.

S'pat shtëpi pa kopësht, pa pus e pa oborr,
E s'pat një konak pa hysmeqar,
Burrat në kushtrime e nxirrnin një taborr,
Po qenë kryelartë se s'nxorrën një tradhtar!

Ec në ato rrugë ku m'rrodhi fëminia,
Pas një rreth teli a një kafaz bylbyli,
N'xhami ku jepte vasë Hafiz Sabria
A n'bibliotekë ku m'priste Teufik Gjyli!

Sa hyja në shkollë, thonin shihni njishin,
Se pesat me yje sa s'më dilnin nga çanta,
Se kisha mësuese Meliha Dervishin,
Nga gjithë ç'kam pasur, ajo më e veçanta!

Tani shkolla fillore është shtëpi banimi,
Dhe shumë rrugë në lagje kanë ndryshuar,
Po nën çdo strehë më zgjohet kujtimi
I një kohe që kurrë s'ka për t'prenduar!

Dërgut, djepi im, me flatra kujtimesh,
E Shkodrës së lashtë ti lagja parajsë,
Petale pranvere e vatër agimesh,
Një det dashurie i thellë, i pamasë...!

RRUGICA IME

Rrugica ime është brenda vehtes time,
Nga ajo shkoj në shtëpinë e shpirtit,
Aty janë strehët që pikojnë herë gëzim,
Herë trishtim
Herë dhe lotë burri,
Aty janë portat e mëdha me qemer guri,
Kalldremi ku shekujt kanë ecur,
Portat e lulevileve,
Oborret e trendafilave,
Gurët ku kam vrarë gjunjët sa herë në to kam ngecur.

Nga kjo rrugicë, më e hershmja që ka qyteti
Kam përcjellë nanalocet e katragjyshët tek Zoti,
këtu ka hyrë edhe Krishti edhe Muhameti
se i buronte shpirti margaritarë loti.

Te kjo rrugicë i vogël putha një vajzë për të parën herë,
Kjo rrugicë s'ka emër heroi
Që ndrron sa herë ndrrojnë pushtetet,
Dikush e quan dimër,
Dikush pranverë
Se më shumë se princër e mbretër ka pritur poetët.

ROZAFÄ

Pikon qumështi yt i bardhë nga gjinjtë e bardhë të legjendave
Dhe mbushen bedenat e kullat nga thirrjet e fëmijëve
Kur ti ngjit kaq lart, Rozafë, dashurinë e nënave.
...Pikon qumështi yt i bardhë nga gjinjtë e bardhë të legjendave...

NANË

Unë,
Biri i Sadetes dhe i Mustafës,
E kam pirë qumështin e legjendës së Rozafës,
Ku kam ndjerë fuqinë e emrit „Nanë“,
Se kush s’ e ka pirë këtë tamël
Nuk ka si të quhet shkodran!

PAK BIOGRAFI

Katragjyshi im ka qënë i sërës, beg,
Si kundërshtar sulltani e ndoqi shteg më shteg.
Dhe që t’i shpëtonte dhëmbëve të ujkut
Bëri strehë në Temal ku s’ shkeli këmbë e turkut.

Po shkoi ai sulltan, shkoi dhe një tjetër
E zemërimi sulltanor siç duket u fashit,
Zbritën në qytet e stërgjyshi, burrë dy metër,
Në betejë me shkjetë mbeti shehit.

Një tjetër gjysh qe djalë dishirit,
Vendosën t’i mësonin e jepnin zanat,
Thonë se u bë terzibash i vezirit
Gërshërë e gjëlpërë pat pushkë e shpatë.

Babai e xhaxhai më të mirët në klasë...
S’ arritën dot të ngjisinin të përpjetën,
I futën shegertë, nën thundër t’ parasë,
Dhe pse dinin përmendësh plot sure e Mjedën!

Për vete s’ do flas, natyrisht asnjë fjalë,
Se për poetët flet vetë poezia,
Nëse eca në këmbë a mbi kalë,
Në më njohu lagja, Shkodra, Shqipëria...!

NË QOFTË SE U RASTIS NË SHKODËR TË VINI...

Nëqoftëse u rastis në Shkodër të vini,
Në bedena të kalasë a bregut në Bunë,
Nëqoftëse kush është më i pasuri këtu doni të dini,
O miq, mos u lodhni, Ai jam unë!

Se zotëroj me tapi mijëra mëngeje
E si margaritarë, miliarda pikla vese,
Dhe ndjehem i trishtuar, si një murg,
Kur më humb një perëndim, kur më humb një muzg.

Atje ku të tjerët kanë plantacione të tëra hardhishë
Dhe biznes bëjnë me raki e verë Kallmeti,
Unë kam mbjellë plantacione dashurishë
Dhe kam miq e shokë sa rërë ka deti.
Nëqoftëse u rastis në Shkodër të vini...

BALADË EMBRETIT TË RIMËS

-Mbi motive të Ndre Mjedës-

Mbi tryezë, n'letra përpushë,
Mbi mbulesën reda-reda,
N'odë tue ndejë me një arushë,
Nji andërr po gdhend Ndre Mjeda.

Jashtë kadalë nata zbret,
Yjet ulen mbi parvaz,
Cicrojnë zogjt në pyllin mbret
Sa pa ra rob në kafaz.

Bashkë me yjet paska zbritë
Edhe Tringa, bujt' tu Zoja,
Mbase Zogen për ta pritë
Me fjal' t'ambla që qet goja.

Si agimi seç shprazë shendi,
Kur kërthini lot në djep,
Kur pingron mes rrezesh shpendi,
Tek natyra qesh cep m'cep.

Sillen n'odë micat e dacat,
I fërkohen nepër kambë,
Lokja n' votër përpushë gacat,
Tue lutë morden nepër dhambë.

Luej o Ndre, thotë vetmevedi,
Bota ka kso andrrash plot,
Ka katundi e qyteti,
Jeta asht gaz e lot.

Ka që flenë e ka që s'flenë,
Shko dhe ti se erdh mesnata,
Hidhe tej atë dreq penë,
Boll na tjerre kso makllata.

Mirë e di, ora ka ngelë,
Mërdhin pak, s'ka mbetë një gacë,
Por n'tryezë ka mbetë një perlë,
Perla mbetet në guackë.

Asht një andërr, o Ndre Mjeda,
Që veç Ti jetë i ke dhanë,
Asht një hymn ç'asht e vërteta,
"Dy qershija lidh m'një rrfanë".

Lidh n'një rrfanë, në t'shkretën nanë,
Ku n'një bulë kërthini qeshet,
Po shpraz dita për matanë
Me pranverë Ndre Mjeda veshet.

Derdhen prrenjtë, shkëlqejnë currila,
Një qen larg leh në katund,
Çdo pranverë ka shumë bilbila,
Po si Mjeda s'ka askund!

Përmbi Kukël rrezja bjen,
 Tue i dhanë jetë bimës,
                     Por një rreze aty gjen,
 Ndre Mjedën, Mbretin e Rimës!

SHKODRA TË MOS VDESË!

-baladë-

Kushtuar Sheh Shamisë^[1]

Nepër rrugë të Shkodrës
 Si qen rend uria,
 Tamel s'ka n'gji nëna,
 Qan' e s'pranë fëmija.

Furrat nuk u ndezën,
 Tavat u lanë bosh,
 Fërkoheh tregtari,
 Lëpihet si kodosh.

Dinga i ka depot
 Me misër dhe grurë,
 Do e mbush' kuletën
 Siç s'e mbushi kurrë!

Bien fort këmbanat,
 Tej shkon një tabut,
 Kndej qahet një Kolë,
 Andej një Maksut.

Para sofrës n'shpi,
 Mendon Sheh Shamia,
 Ç'i bashkon të gjithë?
 I bashkon Shqipnia.

Porsi gji i nanës,
 Shterri Drini, Buna,
 Ha, i thotë, i ati
 Simate, samuna.

Ha e pi, Hasan,
Ndrro e shtro sahan,
Zoti kshtu ka nda,
Zot e fukara.
Sofrën e përmbys,
Rrugve del me turr,
Vdekjen ndesh n'çdo hap,
Djelli djeg si furrë.

Nepër rrug' të Shkodrës
Kos' e vdekjes pret,
Shehu majë kodrës
Vikat: "O milet!".

Tundet bezisteni,
Kallfë edhe çirakë,
Kovaçë, terzi,
Qënkan shpuz' e flakë.

Ngrihuni, vllazën,
Thërret Sheh Shamia,
Turruni të parët
Mbi depot e mia!

T'më mallkojë babai,
Shkodra të mos vdesë,
Djali n'gji të nanës
T'ndjejë një rreze shpresë.

Bini me vare,
Bini me qysqia,
Mbi kal' të urrejtjes
Rend ky Sheh Shamia!

Depot bëhen trokë,
Trokë nga vegjëlia,
Tregtarët vistër
I zuri zjarmia.

I luten pashait,
Dreqit e të birit,
T'i bëj' zap qafirët,
Deri dhe Vezirit!

Tamli iu kthy gjirit,
Gazi iu kthy votrës,
Sheh Shamia ecë
Rrugëve të Shkodrës.

Ato rrugë e deshën
Dhe e bënë burrë,
Shekuj lëmë pas
Dhe s'e harrojnë kurrë.

PLANETI I LODHUR

Kushtuar shokut tim, Skender Drini në 3 vjetorin e ndarjes nga jeta

Planeti i lodhur ra të flerë
Me kokën mbështetë në një vegim,
Ylli i mëngjesit ende s>kish lerë
Tek ai planet që s>pat kurrë gëzim.

Qe i lodhur nga pesha e jetës
Edhe pse qe gjysmë perendi,
Barti gurin e Sifizit të së vërtetës
Se e vërteta rron në përjetësi!

Thonë kështu, ashtu, çfarë s>thonë
Liliputët e dashakeqësisë,
Sa të dojë le të bjerë kjo kumonë
Se planeti flë në shtrat të pavdeksisë!

Në kozmosin letrar ka vendin e tij,
Njerëzor, i sertë, luftëtar antivlere,
I rrëmbyeshëm si Drini përshkon një shqiptari
Skender Drini i jetës pa ylbere!

GASTORËT E QYTETIT TIM

Shkodra ka patur gastorë përjetë,
Më pijetarët e pijetarëve,
Për meze kishin një barcoletë
Me spec djegës ndaj pushtetarëve.

Në Serreq e në mejhane ndër magjypë,
N'Kiras e në Han të Salo Kalit,
N'vend të sheqerit të jepnin një grusht krypë,
E shpesh të vinin dhe veshët e gomarit...

GJURMË

Burrë i nderuar qe Ragip pinuci
Me shtat sa një nxënës i klasës klasës së parë,
As kërkoi, as i dha kush nuse,
As shteti e mori ushtar!

Sa dilte në rrugë të gjithë e nderonin
Burrin me frak e këpucët me majuc,
Kur Shkodra kish gjashtëdhjetë mijë banorë,
Kish vetëm një Ragip pinuc!

Moshatar me të qe Lem katallani,
Që në një vakt rrufiste një kosh me fiq,
Po ku ai e ku Ragip pinuci
Që në çdo familje kish shokë e miq!

KJO S'ËSHTË PËRRALLË

Në Muzeun Ateist
Bëri kryq një turist.

Vdiq në këmbë ciceroni
Dhe përdhe i ra bibroni.

“Mos, zotëri, i tha n’anglisht,
Ne të dinim për marksist!”

Nën mustak qeshet turisti,
Plazh më plazh bridhte «marksisti»,
Nepër Lindje shtegëtonte,
Porse Zotin nuk e lshonte!

S’është përrallë,
Kështu ka ngjarë,
Plot tridhjet vjet më parë...

PRAG DIMRI...

Ja tani dhe vjeshta ikën shtegut
Me një krah gjethe përmbi shpinë,
Pishat krrusin shtatin përtej bregut,
Zogjtë e vonë po marrin arratinë.

Thonë se vjen një dimër borë e brymë,
Prrenj e pyje i mbush gjithë kristale,
Troftat hedhin valle nepër rrymë,
Të pastrehët i ngrin rrugë e madhe.

Unë lë hapur portën e shtëpisë,
Le të vijë kushdo dhe pa trokitur,
Kam bërë gati shishen e rakisë,
Një mezë të ngrohtë për ta gostitur...

Donart REXHBOGAJ*

RRUGËT T'MË BAHEN UDHË

-Cikël poetik-

RRUGËT T'MË BAHEN UDHË

Mot'motet hakërrohen
 Stinët kam lidh nyje,
 N'sirtarin e lutjeve
 Qejfet shumohen me
 Pluhurin e kohës...
 Ylberët më vjedhin pikën e fundit t'lotit
 L'shue trajtë përhumbun n'andrra
 N'statujën e epshve t'përgjakuna,
 Qyqja ngjyen kafshatën!
 Si pëlhura n'vek endem shpirtit
 M'ndizen ashkla t'përhana
 Më përcëllohet çdo filiz
 Më përcëllohet çdo filiz që frymon,
 Fytyra t'barueme më shqyejnë
 Shytuem prej fatit t'zgjebosun
 Pres shpresën me krahë t'thyem,
 Rrugët t'më bahen udhë
 Veç një herë
 Veç një herë,
 T'thithë tãmbel gjini...

---

* U lind më 1996, në Pejë. Është student i Letërsisë Shqipe, pranë Universitetit të Prishtinës.

Merret me krijimtari letrare që nga fëmijëria, këtë vit ka botuar përmbledhjen e parë me poezi "Një zã"- Prishtinë.

SOFRËN LEJE SHTRUEM

Nanë
 Kish' ardh' Brumi i Bukës
 Ta ngjeshesh mirë Nanë!
 Hambaret i kam mbush' sâ t'hjekmet tua...
 Shkokloje drithin Nanë!
 Se bahet hibrid!
 'Mos m'prit' mua' Nanë!
 Kam shkue me vjedh kryp' detnave
 Kryp' me kullue prej lot've t'mi..
 Ndoshta, vanohem Nanë!
 Bregut rrufeja m'bâni hî
 E hînin era, mâ fryu val've,
 Me detin Nanë u mîshnova
 Rr'shinë e pishës që djegë
 Larg'sitë..
 Po, ti pîqe Bukën Nanë!?
 N'tym t'oxhakat do t'më shaloj hija
 Do dukem, po s'do shihem Nanë!
 Sofrën leje shtruem...

BRIGJEVE

T'kam pa diku
 Diku
 Brigjeve t'synit
 Vrimave ku takohen
 Epshtet dhe vajet
 Tuj qendisë kunora
 Mallkimi..
 T'kam pa diku
 Diku'
 Skutave t'harresës

Tuj flladitë prushin
 E heshtjes..
 E pres
 Pres
 Afshin e venitun
 Qî e mbuloj pluhuni
 E mbi pluhun bahem hî
 Hî i kujtesës
 Prush i zjarrit tand..

ME KËNË GEGË

Me kenë gegë
 âsht
 si me notue qiellit
 diellit m'i përzanë retë,
 me t'shejtue hyjet
 e tani
 mu kthye zbathun
 lugjeve t'verdha
 me u mbshtjell me myshkun e ahut
 harlisun me gërmue vorrin e Omerit
 n'rrasën e gurit me shkrue një emën t'humbun..
 N'dy g'juj kam me râ
 tuj fshâ e gjëmue
 dashunisht me t'thanë
 hînin tând o gegë
 do e zhdjerg' rrafshit!
 Se me kenë gegë
 duhet rilind edhe një herë
 n'djepin e arit
 n'zhgun t'zi me t'përkundë nana
 prâjshëm me t'këndue
 nina-nana...

HAKU JEM, KA ME T'VRA

Kam me jetue me t'harru
Po me harrue s' domethanë
Mos mu ç'mallë me egërsinë tande

Dikur,
Dikur
Kur morra rrugën e harrimit
Mallkova udhët e pendimit
Por, m'bani me kenë vetja!

A thue a do m'vshket pritja
A do m'çelë sytha lutjesh
Lutje me harrue
Egërsinë tande!

Bâ, naj herë me m'kujtue
Emnin tem me përmend
'Ruaju'
Se lemza m'kaplon,
Fjalë kam me t'que
'Për herë të fundit kam me t'thanë'
'Ruaju moj'
Haku jem, ka me t'vra!

▪Portrete▪

Njazi KAZAZI

PJETËR GJINI, ARTISTI SHUMËDIMENSIONAL

Në radhët e humoristëve shkodranë Pjetër Gjini zë një vend të nderuar. U lind në qytetin e Shkodrës, më 18 nëntor 1910, në një familje të thjeshtë qytetare. Shkollën fillore dhe Kolegjin Saverian të Jezuitëve e kreu në Shkodër. Sipas Rrok Vujit, njohës i mirë i jetës dhe i krijimtarisë së tij, Pjetri “zotëronte anglishten, gjermanishten, frëngjishten, italishten, dhe latinishten”.*

Që në rininë e hershme u vendos në Tiranë, ku filloi punën si redaktor në shtypshkronjën “Nikaj”. Me krijimin nga italianët të Radio-Tiranës më 29 nëntor 1938, e gjejmë midis pak intelektualëve që hapën këtë institucion të rëndësishëm për kulturën e popullit tonë.

Gjatë punës në Radio si redaktor në këtë institucion, çdo javë ditën e dielë nën pseudonimin “Terini” ose “Terini me shokë”, organizoi “Orën gazmore” emision që bëhet shpejt shumë i dashur dhe shumë i dëgjuar nga të gjithë, falë kulturës dhe humorit të hollë të shkodranit Pjetër Gjini.

Me vendosjen e regjimit komunist, pushohet menjëherë nga

* Rrok Vuji. *Art. i cituar “Shkodra djep kulture dhe “çerdhe reaksioni”*. R.D., dt.07.07.1995, f. 5

puna dhe më 1946 arrestohet dhe dënohet për agitacion e propogandë me 12 vite burg. Pas lirimit nga skëterra e burgut më 1958, kthehet në qytetin e lindjes, por nuk i gjendet një punë e lehtë për moshën dhe shëndetin e tij të lig. Mbahet nga të afërmit dhe miqtë e tij .

"Një ndër ato është edhe mbesa e tij, Antonjeta tek e cila jetoi për 20 vite. Ajo tregonte që daja ishte aq fort i sigurtë se një ditë do të rikthehej ....demokracia. Kështu ja ndiente zemra dhe ja rrokte mendja.... se daja ishte patriot e demokrat, po aq sa ishte edhe artist"*

Vështirësitë trupore, shpirtërore dhe materiale nuk e mposhtën, përkundrazi duke tejkuluar vetveten përpiquej që më humorin e tij të hollë t'u jepte gëzim të tjerëve në dasma e festa familjare. Axha Pjetër- siç thërrisnin shpesh - i ngjeshur pas kitarrës së tij, që nuk iu nda dorës gjithë jetën, i jepte gjallëri sofrave me këngët shkodrane, të huaja, me bejzat e këngët e krijuara nga ai vetë, si: "Plak me merak", "Galina", "Napoloni" etj. të cilat tanimë kanë hyrë në repertorin e këngëtarëve të shquar, si: Sidrit Bejleri, Frederik Ndoci etj.

Gëzimi dhe mirësia që sillte ai, bashkohej me mendimin që shokët e miqtë e tij e shqiptonin: " Pjetër Gjini nuk paguhet me paré...." Ndërroi jetë, beqar, i nderuar dhe i respektuar nga ata që e njohën, më 30 mars 1988. As lekët për varrimin e tij nuk i dha shteti komunist.

Unë personalisht e kam njohur "zotni" Pjetrin, kur punoja në Kabinetin Pedagogjik (Shtëpia e Dan Hasanit), dhe përshëndeteshim. Gjithnjë me biçikletë të vjetër. Respekti ndaj kësaj figure mjaft të nderuar dhe të dashur të të gjithë qytetarëve të Shkodrës, më kanë bërë të dal jashtë sferave të mia të studimit dhe të krijimit, pasi e "kisha peng" për të shkruar për një humorist, siç ishte "zotni" Pjetri.

Ai qe poet, prozator, publicist, muzikant, përkthyes, por në mënyrë të veçantë shkëlqeu si humorist. Fatkeqsisht, krijimtaria e tij për shkak të rrethanave politike të njohura, u la në heshtje, por për të mos u harruar nga bashkëqytetarët e tij dhe më gjerë. Natyrisht që në kuadrin e një shkrimi të shkurtë nuk mund të përmbledhet krijimtaria e tij e gjerë në fushën e humorit, botimi i të cilit qe herët.

Kështu, nën titullin e përbashkët "Biblioteka argëtuese"

---

* *Po ai: po aty*

(Kallxime popullore) boton librat: “Malcori në Paris”, “Besniku”, “Goja Keqe” “Darkë Madhështore”, “Vasa n’Vjenë”, “Burri ban voe”, si dhe një polemike në vargje titulluar “Tridhjetë e dyshin ose z. Ndoc Vasis”, gjatë viteve 1932-1933 etj., që përbëjnë rreth 183 faqe.

Por një krijimtari më të gjërë të Pjetër Gjinit si nga pikëpamja e tematikës, por edhe të formës artistike e gjejmë në shtypin e kohës. Ato zakonisht botoheshin në “Shtylla satirike” nën titullin “Hallet tona”. Këto janë shumë të bukura dhe plot humor...

Në mbyllje po citoj pak vargje nga vjersha “Sihariqi”, që mendoj se është aktuale edhe sot:

Sihariq, nënpunësa shokë,

Sihariq

Fati n’zemër na ka rrokë

Pori miq

Po na puthë e po na ruan

Kriza vdiq

Rrogat tona sot u shtuan

Sihariq.

Xhahid BUSHATI

POET I DRITHËRIMËS E I ZEMRËS SË DRITHËRUAR...

Ndue Pal Shllaku përmes një arkive...

1.

Emrin e Ndue Pal Shllakut për herë të parë si aktor amator në Shoqërinë Antoniane, e “takova” në librin me kujtime “100 vjet teatër në Shkodër” (1879 - 1979) i regjisorit Andrea Skanjeti, Artist i Popullit. Më vonë mësova se aktori Shllaku kishte edhe disa interpretime të tjera në skenat teatrore të kësaj shoqërie, ku kishte realizuar mjaft personazhe. Këtë plotësim të mëtejshëm të biografisë artistike të Ndue Pal Shllakut i gjeta edhe në shkrimet e studimet e aktorit Gjon Karma, Artist i Merituar, në gazetat “Tomori” dhe “Tomori i vogël”, si dhe në arkivën e pabotuar (e mbetur në dorëshkrim) të njohësit të historisë së teatrit të Shkodrës, Gjush Sheldia. Dhe ky ishte profili i parë artistik, tashmë i njohur por jo në thellësi i Ndue Pal Shllakut.

Nga studiuesit mësojmë se Ndue Pal Shllaku hyri në Shoqërinë Antoniane rreth viteve 1935 - 1936. Si interpretues në fushën e aktrimit lë shenjë në komedinë “Shjor Puci” (komedi në tre akte) me autor Zef Gianini, përkthyer nga Dom Lazër Shantoja. Është për t’u përmendur se në këtë shfaqje ishte i pranishëm dhe poeti Gjergj Fishta. Më vonë, dhe është qershori i vitit 1941, kur Ndue Pal Shllaku mban një fjalim në përkujtim të këtij poeti të shquar. Gjithashtu, Nduen e kujtojmë edhe në dramën me tre akte “Kur orët lajmojnë” të Ernest Koliqit, (të cilën vetë e përpunoi dhe vetë luajti personazhin e Gegë Markut); në farsën “Loja e mijvet, gazmendi i dacave” (komedi, përpunuar nga Çesk Vuksani). Jo vetëm kaq, po Ndueja luajti rolin e Sulejmanit; te “Sekretari esnafë” (komedi me një akt), luajti rolin e Palushit. Në muajin prill

të vitit 1941 luan personazhin kryesor në tragjedinë me pesë akte "Thomas Moore" të Silvio Peliçës (dramë e përkthyer nga padër Agustin Ashiku). Si premierë u dha në vitin 1941. U shfaq katër herë me 1200 spektatorë. Ndërsa në tragjedinë me një akt "Një natë tragjike" (dramatizim nga Ndue Pal Shllaku) mbështetur në kapitullin "Gjak Romanjolas", shkëputur nga libri "Zemra" i E. De Amiçis; vetë Ndueja luajti rolin e plakut (gjyshit). Po në këtë muaj me rastin e festës së kësaj shoqërie, interpreton në komedinë me një akt "Mnistari" (përkthyer nga italishtja e përshtatur në shqip nga At Silvestër Hila). Këtu luan rolin e doktorit. Më pas interpretoi në komedinë me një akt "Gjyqi" me autor padër Frano Kiri. Premiera u dha me, 16.04.1936 me këto interpretues: Lin Gjonej, Gjon Karma, Ndoc Harapi, Pjetër Gjoka, Gaspër Bicej, Shan Zadrime, **Ndue Pal Shllaku** (në rolin e gjykatësit dhe ishte 14 vjeç). Ndërsa interpretimi i fundit është në tetor të vitit 1941, në dramën me pesë akte të titulluar "Ferdinandi i Agrigjentit", dramë që u shfaq pesë herë, dhe Ndue Pal Shllaku interpretoi rolin e Ferdinantit. Duke parë afirmimin e personalitetit të tij si aktor e si krijues, interesat e tij artistike erdhën gjithnjë në rritje. Saqë Ndueja rreth viteve 1940 - 1941 u zgjodh sekretar i Shoqërisë Antoniane.

2.

Nuk më kishte shkuar kurrë në mend se, krahas rrugës aktorese e asaj fillestare në rrugën e dramaturgjisë (nëpërmjet dramatizimit), djali nga Shllaku fshihte thellë në shpirtin e tij tragjik dashurinë për letërsinë. E dashuroi atë si vetë ëndrrën për të ëndërruar, e dashuroi atë si vetë jetën për të jetuar. E kishte kredo të viteve që i kishin mbetur për të jetuar. Me zërin e viteve të vonuara, me dëshirën për ta njohur e ndriçuar më mirë portretin e tij artistik, e pyes: "*Kush je ti?*" Ai më përgjigjet me zërin e shpirtit përmes një bisede me të, ku vargu si një ikonë artistike shpalos sintezën e jetës së tij: "*Me kangë të shpirtit tim këndon edhe jeta*" dhe më tej vazhdon: "*... shpirtin... qi vujejt përherë në heshtje*". E ky njeri, mori një dimension të ri e befasues në hulumtimet e studimet e mia. Dhe shkas u bë, një ditë vjeshte, një bisedë krejt e zakonshme me ish aktoren e talentuar të teatrit "Migjeni" Antoneta Fishta (e ndarë nga jeta 8 vjet më parë), në shtëpinë e saj. Teksa unë interesohesha për jetën e saj artistike në fushën e

aktrimit (pasi në projektet e mia është vëllimi i dytë për aktorët e teatrit “Migjeni” të Shkodrës), ajo më përmendi si padashur emrin e Ndue Pal Shllakut, ashtu, krejt rastësisht, ngaqë biseda me ish aktoren e mirënjohur, tashmë, kishte hyrë në hullinë e vlerave të panjohura që ende i ruan qyteti ynë..., e që duhet të njihen e të studiohen. Unë mbeta për një çast i habitur. Fjalët e aktore (që 50 vjet më parë kishte interpretuar *Monologun e Çelësit*, ku shfaqti dukshëm talentin e mjeshtërinë e saj në realizimin e figurës së Katerinës së Ostrovskit) nuk i ngjanin më një ëndrre, që era e vjeshtës mund ta trembte, ta largonte apo ta degdiste diku larg... Ato fjalë... sikur... donin të thoshin diçka më tepër, sikur... kishin një bazë reale, sikur më ftonin drejt një thesari... Për momentin pranova heshtjen dhe në heshtje gërmova në kujtesën time. I tregova se çfarë dija për personazhin që përmendi pak më parë. Ajo qeshi, me atë të qeshurën e saj karakteristike e paksa burrërore dhe njëkohësisht më befasoi, kur me bujarinë, dashamirësinë e fisnikërinë e saj më vuri në dispozicion arkivën e tij letrare. Domosdo një arkivë e tillë e zgjeron dimensionin e veprimtarisë së Ndue Pal Shllakut. Tani “do të bisedoja” me faqe të shkruara e të panjohura, ku shpaloseshin konceptet estetike dhe botëkuptimi i tij, qëndrimet dhe shtysat, motivet, ëndrrat, figurat letrare, imazhet dhe realiteti i krijuar prej tij...

T’falem o diell vezllimesh!
 E ju rreze të shkëlqyeshme.
 Që n’hare puthni malet
 N’largim për i dit’ dëfrimesh
 Që agon me ngjyra t’ndryshme!
 Plot zemër e gjith i botë u falet!

... ..

(Diellit..., autori: Ndue P. Shllaku, botuar: Tomori, 05.06.1942)
 Zj. Fishta më përmendi edhe një amanet: “*Im shoq, Lec Fishta e ka ruajtë me kujdes e dhembshuri për 50 vjet me radhë. Me shpresën për ditë më të bukura, me besimin se një ditë do t’ia jap lexuesit të gjitha këto*”. Dhe unë pas një pauze të shkurtër e i menduar shqiptova ngadalë fjalët: - Shpresoj se, do të vijë një ditë që zërin poetik të Ndue Pal Shllakut do ta njohin të gjithë..! Zakonisht amanetet i kanë ruajtur zërat fisnikë, që të mos shuhen vlerat në mugëtirën e harresës, ndonëse qyteti im ende vuan nga humbja apo ikja,

trishtimi apo përlotja, korrozioni apo mosnjohja e thesareve... Ky amanet i mbajtur për shumë vite, është edhe amanet për mua për të zbuluar e evidentuar vlerat e një krijimtarie të panjohur, e cila ka pritur prej kohësh një dorë t'i zgjojë... Pas këtij amaneti si një amanet: portreti i Ndue Pal Shllakut nis udhën e një shprese të mirë se një ditë do të bëhet më i plotë, më i njohur.

3.

Materiali i shfletuar me kujdes, më ofron ndjesinë e kohës së humbur e njëkohësisht kohës së fituar, paçka se ky dimension përfshin një hapësirë të madhe vitesh, pa harruar fshehjen edhe të mjaft të panjohurave, që kërkojnë një studim të gjatë, të vëmendshëm, të thelluar dhe dobiprurës.

Nocioni i kohës, i raportit të saj me autorin, me sensibilitetin e fluiditetin moshor, shpirtëror, që ruan e kondenson herë një romantizëm engjëllor e herë një romantizëm shpresëvakët e shpesh pesimist, mbeten dukuri të veçanta e interesante që vijëzojnë individualitetin e tij krijues si fllad ngjashmërie kah Gaspër Pali e si revoltë ndaj padrejtësive kah Migjeni, të cilin mendojmë që shpesh e ka udhërrëfyes; pa përjashtuar të përbashkëtën me krijues të bashkëkohësisë së tij. I themi këto se si poezia ashtu edhe proza (përshirë edhe temat hartimore, esetë, etj.) janë reflekse të dalë prej shpirtit të tij, dhimbjes burimore të tij, të përceptimit e karakterit të tij; si të thuash, kjo mënyrë këndvështrimore e shumëplanëshe e "padsin" menjëherë atë. Dhe nuk e ke të vështirë të kuptosh se kemi të bëjmë me një shpirt të ndryem brenda shpirtit të vet përherë ndër vuajtje, si një shembull i durimit në heshtje, apo siç thotë vetë poeti: "*Kje diçka, nji i luftës kundër valëve të jetës*". Dhe kësaj të vërtetë të dhimbshme janë dëshmitarë të heshtjes shumë vite të jetës së tij, që e vunë në prova e rrethana shumë të vështira, por Ndueja me kurajo, me vullnet pse jo nganjëherë edhe me nota dëshpëruese, por me guxim moshe u mundua t'i kapërcejë. Ndonëse viti 1942 nuk ishte i mbarë, i jetës (ishte caku i fundit i të jetuarit) për Ndue. Ky vit nuk i ofroi fatbardhësi. Një ndrydhje këmbë e detyron të qëndrojë për disa kohë i shtrirë. Odiseja e vuajtjeve nuk mbaron me kaq. Në muajin mars merr një bronkopneumoni të rëndë, aq sa mjekët nuk e lejojnë më të ngrihej nga shtrati. Në këtë gjendje të vështirë shëndetësore, ku shpirti i tij ende ruante si margaritar dashurinë për jetën, Ndueja me forcën e sublinitetit të shpirtit

shkruan pa pushim... Shkruante dhe shkruante... Dhe muajin e fundit e kuptoi se lulet dhe diellin e qershorit nuk do të arrinte t'i shihte më. Jeta për të çdo ditë vakej, tashmë ishte një shpresë e kotë... Megjithatë ai vazhdonte të shkruante... ashtu i shtrirë në copa letrash e në faqe të plota. Edhe pse dora dridhej e fjalët ishin të pasigurta, e shpesh ishin pranë njëra-tjetrës, e shpesh hynin në hisen e njëra-tjetrës (sepse ishte pamundësi vetëkontrolli), poeti ende shkruante nën trysninë e kacafytjes së jetës me vdekjen mizore që i afrohej e i afrohej... Poeti shkruante, paçka se nuk kishte mundësi as t'i rilexonte ato çfarë kishte shkruar...

'VORFNIJA asht një grue e shkretë
Me zemër plot mjerime;
Gjithmonë udhton n' deshprime,
Shpesh t'mson me e gzue këtë jetë.

PAS'NIJ' a'j zojush' e terbueme;
Të knaq' njat-her' kur e ke,
Me t'ikë, at-her' i mjer'je
Vishtir'm'e ba ma t'hatrueme.

(VORFNIJA e PASUNIJA, autori: Ndue P. Shllaku, poezi në dorëshkrim)

E ndarja nga jeta e Ndues, në at' vjeshtë me "qiell të vrasuemun",
lë gjurmë frymëzimi, dashurie dhe përjetësie te një autor me pseudonimin 'Lodja', ku i kushton Ndues, këtë poezi mortore:

... ..

Krahasoj prendveren t'ime:
Me vjeshtën që don me ardhë
Me jeten që Ty t'a mardhë,
Me naten që s'ka m'u zbardhë
Kurr ma.

E lott m'rrjedhin heshtueshem
N'per zemren e gandueme
N'per mollxat e zverdhueme
N'per vargjet e vorfnueme

O vlla.

(Vjeshtë!.. -kushtue Ndue P. Shllakut-, autori: Lodja, gaz. Tomori,
24.11.1942)

Teksa shfletoj arkivën e krijuesit në fjalë, ndiej se koha e ka humbur nocionin abstrakt të saj dhe tani është konkrete e reale, mirënjohëse dhe fatlume. Shumë fletëve të dorëshkrimeve u bie pluhuri, por nuk u ikën ngjyrat e verdha dhe të vjetërsisë së tyre, paçka se vende-vende detyrohesh të punosh edhe me lupë, falë një dhurate të çmueshme nga ana e mikes sime, Dirës, e cila i kuptoi menjëherë vështirësitë e mia dhe hallin se si punoja... Por nuk e kishe të vështirë të vështirë para krijimeve të autorit Ndue Pal Shllakut, se ajo vlerë që tani ndodhej para meje, që në "komunikimin" e parë të impononte respekt, sepse ishte shkruar me një shkrim të bukur e të admirueshëm (që vërtetë kishe zili), se ishte shkrim i tipit bukurshkrim (tashmë i harruar në shkollat tona), grafi që ta japin vetëm shkollat serioze, siç ishte ajo e Kolegjit të Françeskanëve dhe ajo e Gjimnazit të Shtetit, ku krijuesi nisi udhën e dijës me plot ëndrra, e udhën fisnike të letrave shqipe me plot talent e dëshira, por që nuk u realizuan dot, se vdekja e mori atëherë kur nuk duhej ta merrte: në moshë rinore, 20 vjeç. Krahas botimeve në gazetat "Tomori" e "Tomori i vogël", në revistën "Zani i Shna Ndout" e në fletoren "Sporti shqiptar", Ndue Pal Shllaku la mjaft dorëshkrime të botuara, si: 30 poezi, 10 novela e novelëza, një ditar, një përrallë dhe shumë përkthime, ku mund të veçojmë dramën "Mbas njimdhet vjet'sh" të autorit italian Camilo Federiçi. Është për t'u përmendur edhe puna që nisi me një dramë origjinale të titulluar "Omeri i ri" që arriti deri te akti i parë, pasi sëmundja nuk e la që të vazhdonte më tej. (Poezia, proza dhe dramaturgjia do të jenë shqyrtime të studimeve të mia të ardhshme.)

Duke iu rikthyer botimeve, vërejmë se shkrimi i parë mban datën 7 janar 1939 dhe titullohet: "Kujtime" (botuar në fletoren "Sporti shqiptar"), ndërsa vjersha e fundit mban titullin "Jeh i vetmuar" (botuar në gazetën "Tomori", në vitin 1924). Në këtë gazetë ka botuar poezitë: "Muzg vjeshte", "Ushtima", "Mramja", "Hanës" dhe novelën "Kulla e çekiçi". Kurse në revistën "Zani i Shna Ndout" boton novelën "Streha dëshmuese".

5.

Ndoja lindi më 25.02.1922 në Shllak. Ishte biri i Pal Vuksanit dhe i Katrinës së Kolë Ndout, e cila ishte bijë prej Dushmanit (Shllak). Babai i vdiq shumë herët dhe nuk e njohu atë. Ndoja

ishite një vjeç. Më vonë poeti i ardhshëm do të shkruante në ditarin e tij: “... që në fëmëni dishroj babën. Trupi i tij përkundej në shpinën e ngarkuese të s'amës. Kjante e veç lotët e syeve tue rige mbi mollza ia lmojshin faqet Ndout ferishte. Strehë pushimi dituer për Ndoun, ishte ndo' i hije peme nder ara të zharituna ku e ama punonte për t'ushqye vedin e të voglin e sajë. Atë nuk e lmuen kurr duer delikate; por dy duer të vrazhda pune po shum të dashura nane. Kangë gjumi ishte për të zani i natyrës”.

Rreth viteve 1924 - 1925 së bashku me nënën i dhanë “lamtumirën” Shllakut, (ku e ëma përpiquej të siguronte kafshatën e bukës) dhe zbritën për të jetuar në Shkodër, (ku e ëma punonte aty-këtu dyerve të panjohura për të siguruar minimumin e jetesës.) Ndueja, tashmë, ishte tre vjeç.

Strehohet për mëshirë në një dhomë përdhese të një familjeje bamirëse shkodrane. Dhe për Nduen e vogël strehë ditore bëhen Motrat Servite, ku ai merr edukatën e parë. Shkollën fillore e kryen pranë Kolegjit të Françeskanëve (1929 - 1930, 1933 - 1934). Pas mbylljes së saj, klasën e pestë e kreu në shkollën pranë Dugajve të Reja. Në vitet 1934 - 1935 regjistrohet në Liceun shtetëror (është fjala për Gjinnazin e Shkodrës), ku vazhdoi deri në klasën e katërt të kursit të lartë. Nga fundi i vitit shkollor, pra, në mars të vitit 1942 u sëmure rëndë. Matura për të, tani, është vetëm një ëndërr e parealizuar. Vdiq më 28.05.1942.

Kur mosha duhej t'i fliste pranverës, Ndueja përjeton tragjizmin e jetës e tragjizmin e sëmurdjes së tij... (Në vetvete poeti dhe prozatori i panjohur, tashmë i njohur, është personazh tragjik. Ky lloj përkimi gjen terren edhe në shënimet e tij, ku lexojmë: “Migjeni, ah, po, te shkrimet e tij shikoj aty këtu vetvehten e jetës teme”. (Lindi 11 vjet më vonë se Migjeni dhe vdiq 4 vjet më vonë se ai. Ndueja vdiq 20 vjeç, kurse Migjeni 27 vjeç. Të gjitha këto shënime flasin se midis tyre ka pasur vite bashkëkohësie, njohjeje, leximi e studimi.)

Pasioni dhe interesat për letërsinë kanë një fushë të gjerë. Ka lexuar me dëshirë dhe vëmendje Migjenin, Gj. Fishtën, Nd. Mjedjen, F. Nolin, N. Frashërin, D. Aligerin, V. Hygonë dhe Leopardin. Dhe ky spektër kulturor reflekton në krijimet e tij, si: në lexime origjinale (italisht e gjermanisht që i di shumë mirë) në përjetimet e rrëfimeve të personazheve, të shkrirjes së unit lirik, apo të skenave të ndryshme: epike a lirike qofshin

ato, në zbërthimin e ideve e argumentimin e tyre, ndriçime e këndvështrime të shkrimtarëve në raport me veprat dhe kohën e tyre, citime nga krijimet e autorëve, përqasja dhe elementet krahasuese, etj., etj.

6.

Kodi poetik i krijuesit Ndue Pal Shllaku në marrëdhënie me kohën e realitetin shoqëror në të cilin jetoi, mendoj, që duhet vendosur në këto rrafshe: **1. Realiteti dhe problemet e tij. 2. Realiteti dhe shpirti i tij.** (Këto poezi e copëza të saj janë faza e fundit e krijimtarisë së poetit. Raportet me vdekjen bëhen më të ngushta. Rrëfimi gjithashtu. Jeta ka trajtën e të jashtëzakonshmes e të tragjikes. Kënga e poetit, tashmë, më shumë është për vete, ka më shumë karakter autobiografik që konturohet, me një rrëfim të dëshpëruar për një çast të çaktuar të jetës. E vërteta e poezisë, vullli dhe fuqia e poetit kanë gjendje dhe ritëm të shqetësuar. Dashuria është aq e zjarrtë, vullkanike sa edhe e dëshpëruar, në kacafytje, kësaj radhe, të poetit me vetveten. E parë dhe e përjetuar, do të thosha, në plan të errët të jetës, ku figurojnë, si ikona: tragjikja dhe vdekja, dhe të dyja përbëjnë autentiken e poetit Ndue Pal Shllaku. Ai i kërkoi jetës t'i marrë sa më shumë jetë. Për të **Koha** është **Jetë**. Aq sa nuk gaboj po të them se, edhe vdekjes donte t'i merrte jetë.)

7.

Në hapësirat e poezisë së krijuesit Ndue Pal Shllaku lëviz *hija*. Poeti thotë: "*Mërzija / dhe hija / me kangët e shpirtit t'im / Ushtojnë në mjerim*". ("*Ushtima*", 14.07.1941.) Lëviz *hana*. Poeti thotë: "*N'qetsin' qiellore, o han', shtrihesh / plot hire / n'mjerime t'njerzvet s'ngihesh e dëshire / Me t'pa, dikush sa s'ka mbarue*." (Hanës..., 11.11.1941.) Lëvizin: *muzgu, mbramja, zemra, shpirti, retë që falen me diell, kujtimi, vetmia, andrra plot uzdajë, heshtja, dashuria e pafat*, etj., në qerthullin e mjerimit. Në qoftë se te Migjeni trajtimi i kësaj teme lidhet edhe me qëndrimin e dukshëm të poetit, te Ndue Pal Shllaku trajtimi i kësaj teme e ka pikënisjen te shpirti i tij dhe hapësira poetike është sa vetë shpirti i tij. Këtu duhet ta kërkojmë realitetin shoqëror, i cili kornizohet dhe merr karakterin e intimitetit. Mbi bazën e kësaj metafore përcepton edhe motivin, ndërton strukturën e poezisë e sistemin figurativ të saj. Kjo vërehet: në imazhet e vendlindjes, në lirikën e peizazhit, si edhe në atë të dashurisë. Tek poezia "*Mbramja*", dukuritë 'arkaike' nuk

e çenajnë aspak poetikën a frymëmarrjen e krijimit. E mbështetur në leksikun autentik të trevës së vet me të cilin operon përmes detajeve poetike, poeti idealizon fshatin, botën e tij, natyrën dhe njerëzit..., një pamje gjithë ngjyra romantike, realitet që është pjesë e fëmijërisë së tij. Dhe poeti e përcjell këtë poezi me këto fjalë: *“Asht vështirë me e përshkrue bukurinë e mbrëmjes së fshatit t’im. Duhet me i ngjye shpesh herë gishtat në shllinë; duhet me fjetë në fierë me trup nënë krye në një zdatk me vathin e berrevet; duhet me i ndie e me u deshprue nga grahmat e fuqishme të malsorëvet punëtorë; për me mbujtë me e paraqitë mbrëmjen e jetën e hareshme të fshatit tim”*. (gusht, 1941).

Ndue Pal Shllaku!.. Ishte një krijues jo shumë i përmendur, ndonëse botoi herë pas here poezi e proza në shtypin e kohës. Vdekja i shoi rininë e moshës. Arkivi me krijimtarinë letrare që la pas i ndrit rininë e moshës dhe i fal pavdekësinë e krijimit dhe të krijuesit.

Nga arkivi që kemi në dorë dhe nga fotografitë (të cilat janë të pakta) që e shoqërojnë atë; e përcaktojnë Nduen, intelektualin tipik të viteve '30. Teksa e vështron në fotografitë e mbetura dhe të trashëguara, menjëherë të kujton aktorin Zherar Filip te filmi *“E kuqja dhe e zeza”*. Një tip sportiv, i veshur bukur, hollak, inteligjent, sy shprehës, depërtues, njomështues e plot ëndrra. Paraqitja e bukur përkon me periudhën kur një pjesë e intelektualëve të asaj kohe, veshjen dhe paraqitjen e kishin edukatë, opinion; si virtyt kishin: hijeshinë, pastërtinë dhe krenarinë kombëtare.

Ndue Pal Shllaku është poet i drithërimës e i zemrës së drithëruar. Shpirtin ia fali poezisë. Poezia iu bë shpirt, jetë dhe dhimbje. Kështu foli në heshtje me *“re dëshiri”*. Dhe m’u kujtuan vargje e poetit polak Adam Asnyk, që këndoi: *“Se çdo ëndërr, gëzim, gjithçka tretet, / edhe ëndjet, pasionet në botë ‘ perëndojnë... por dhimbja veç mbetet”*. (poezia: *“Dëborë”*) Bashkë me dhimbjen edhe magjia e një poeti të talentuar, që quhet: Ndue Pal Shllaku.

Shënime të reja

Ndue Pal Shllaku ishte një letrar jo shumë i përmendur. La pas një arkivë të pasur letrare që kërkon daljen e saj në dritë.

Nga arkivi që kemi në dorë dhe nga fotografitë që, siç e thashë nuk janë të shumta që e shoqërojnë atë; e përcaktojnë Nduen, intelektualin tipik të viteve '30.

Paraqitja e fisme, nazike plot shije përkon me periudhën kur një pjesë e intelektualëve të kësaj periudhe, e kishin opinion dhe virtyt: finesën në të veshur dhe krenarinë kombëtare.

Ndue P. Shllaku, nuk ishte më shumë se 19 vjeç, kur shkroi studimin “Koliqi në “Baladën e mandave”.

Gjatë hulumtimeve tona, vërejmë që, materiali në fjalë, si fillim, është nisur si temë hartimi dhënë nga mësuesi i letërsisë, që ende s’kemi arritur t’ia deshifrojmë firmën. Është i dukshëm vlerësimi i shkruar me laps të kuq: “Të lumt” dhe nota dhjetë.

Më pas, Ndue Pal Shllaku, si një letrar me kërkesa ndaj vetes, e përpunon, duke i dhënë fytyrën e një studimi. Kjo duket nga dallueshmëria e dy materialeve. Materiali i dytë, përveç emrit të autorit, mban dhe datën “Shkodër ‘40 - ‘41”. E gjejmë të botuar në gazetën “Tomorri” 20 qershor 1942, i shoqëruar edhe me një shënim të redaksisë, ku thuhet: “Në ditët e fundit na ra në dorë një dorëshkrim tjetër i të ndjerit letrarit të ri ndue P. Shllaku. Nuk është një studim i përsosur që kërkon thema, por me këtë tregohet talenti i tij poliedrik që aqë shpejtë u shua, pa aritur akoma në provat e pjekurisë. Sa të vlershëm janë vërtetë të rinj të tillë për letërsinë t’onë të varfër!”

Po i rikthehemi shkrim-studimit “Koliqi në “Baladën e mandave” të autorit Ndue P. Shllaku.

Në aspektin pedagogjik, si dhe në përgjigje të realizimit të programit e strukturës lëndore të Letërsisë, tema e dhënë nga Mësuesi i letërsisë na bën të mendojmë se krijimtaria e Koliqit është “pika e dobët” e shpirtit të tij. Duke u fokusuar më tej, akti i shkundjes së mandave si rit e shenjë në jetën e qytetarëve shkodranë, gjithashtu na bën të mendojmë se marrëdhënia e Koliqit me Shkodrën e tij është aq e ngushtë e njohëse sa përfshin edhe një rrafsh (krahas të tjerave) që ka të bëjë me traditën gazmuese, dalluese e mikpritëse të këtij qyteti. Për rrjedhojë, si njohës i mirë i jetës qytetare, plot ngjyra, shprehësi dhe imazhe poetike Koliqi na shfaqet edhe në poezinë “Balada e mandave”. Por nga ana tjetër, përsëri mendojmë se, edhe vetë mësuesi don të ripërtërijë këtë traditë të prindërve të tyre edhe tek bijtë e më larg, njëkohësisht ta kultivojë në zemrat e nxënësve si objekt frymëzues, si zakon, si festë, si mos-harresë me një qasje dashurie për Vendlindjen e njëkohësisht për krijimtarinë e Koliqit.

Ndueja, siç duket e njeh mirë poezinë e Koliqit, “shpirtin” e kësaj

gjinie që lëvron me aq ëndje autori. Pëlqen lirizmin e tij, që ofron me lirizmin e letrarit të ri.

Motivi që e nxit për të parë baladën e Koliqit që i kushtohet Z. Zef Prendushit, “jo se asht në ma të bukurën pasqyrë të lirikavet të veta, por ktu disi oshe mue më ngjallë mall për një kohë të kandshme, gadi gadi të harrueme” – shkruan Ndueja.

Më pas Ndueja e vështron poetin në disa shtigje, si:

përmes luhatjevet të knaqëshme,

të muzikalitetit,

të dashurisë ideale,

të mallit,

“Koliqin e andjevet të kujtimeve të dashtnisë!” (në formimin, më saktë të vizatimit koliqian, letrari i ri cilëson dhe shumë vargje të poezive (lirika) të ndryshme që e kornizojnë si poet lirik. Këto vargje janë në zemrën e Ndues si përftesa lirika.)

Artikullshkruesi e sheh Koliqin në marrëdhënie me natyrën, me poezinë e saj. (Në këtë peizazh, - thotë Ndueja “... në të kërkon me gjetë bukurin’ e kalueme”.)

Artikullshkruesi e sheh Koliqin në marrëdhënie me kohën. (Kalimi i Kohës, - thotë Ndueja, - e ka prekë randë zemrën e poetit, i cili e kërkon me gjetë bukurinë që s’ka dëshirë t’i humbasë.)

Artikullshkruesi e sheh Koliqin, - edhe si një përteris ose “dëshiri i zakonevet të kandshme”, siç është shkundja e mandave.

E në këtë vijimësi Ndueja konkludon poetikisht: “... kerkund ma bukur se në baladen e mandavet Koliqi, nuk na e çfaqë shpirtin e tijë kërkuës e veprues kujtimesh s’kalueme.” ... Ndaj... e fillon poeti “kangen e kujtimevet të harrueme”.

Çfarë vërejmë tjetër në hartim-studimin e Ndues?

Poetin e sheh të zemëruar dhe të mërzhitur. Sepse Koliqi për mes vargjeve të tij kërkon me ngjallë atë të dikurshmen, të largëtën dhe të harmonishmen.

Poetin e pikëzon në tretjen e kujtimeve, ku me mish e me shpirt jeton në kohën e harruar.

Poeti “gjallon” e “jeton” përmes përshkrimit të asaj pasdite maji në qytetin e tij se si bëhet shkundja e mandave.

Gjatë leximit të dy teksteve të Ndues gjejmë edhe këto elemente shumështrësore, të cilat të marrë së bashku përbëjnë “tharmin” psikologjik e ndijesor të Koliqit.

Poeti dhe ndryshimi i kohës me shpejtësi.

Dëshpërimi i poetit.

Dhimbja përballë atmosferës së dikurshme të lumnueshme.

Thirrja e lumnisë së kalueme.

Shuarja e zërit të të poetit përballë dashurisë së rinisë së ikur.

Mërzija e kohës së jetesës së tashme, ndjehet dëshpërimisht në lodhjen, demoralizimin (e figurave letrare që përmend, të cilat përmes ngjyrave kanë “prishë andjen e jetës”.) Dhe studiuesi Ndue P. Shllaku (kl.III k. In.) e përfundon kështu: “E më at amë agimi, Koliqi, rreket me shpresue se do t’a shofim edhe i herë kohen e lumnisë së kalueme. Por me rini soset gjithçkafja e, ket e din edhe poeti (i zemërs së lirikës s’onë zëvendësuar me shkodran lirik.)

Edhe dy dukuri të hartimi-studimit, që vërejmë:

Të bie në sy elementi lirik i poetit që përputhet me lirizmin e Koliqit, edhe si përceptim edhe si ngjyrë.

Ndueja, si ilustrim mendimi, përdor dendësisht vargje nga balada e Koliqit.

Varianti i dytë (studimi i botuar në gaz. “Tomorri” 20 qershor 1942. Titulli: Koliqi në “Balada e mandave” autori Nd. P. Shllaku (Shkodër ’40 - ’41))

Autori na njeh me pozicionin e Koliqit si krijues ndryshe nga bashkëkohësit e tij shkrimtarë. Ja, si shprehet: “... tue ba për vete letrat e huaja e tue i ngjeshë ambeltas me poezin popullore, nxjer një pelhurë të hieshme, që i rrin per bukuri shpirtit të popullit shqiptar.”

Koliqi është një poet që i ka rrënjët në popull.

Koliqi, fatin e vet e ka të lidhur me fatin e popullit të tij.

E evidenton si individualitet krijues.

SUBSTANCA E SHKRIMIT

Poezia fillon me një kujtim përmallimi të shqetësuar.

... e vron e kërkon me rizbulue në te andjet e bukurin e kalueme.

Kalimi i kohës e prekë randë poetin.

Malli i aytne buzëqeshjeve të ikura por “të shpirtzuese” e ndezë vazhdimisht, pafundësisht zemrën e tij.

Fjalët kyçe: mand-i, gëzimi i humbur, mbrëmja e fëmijërisë, kohë-a, pasdite maji, vapë, fllad, vapë-a, shkallë, zëra e hapa, vajza, sofravez, çinija (pjata), mjalti i verës, dielli i fundëm, lule vile, ëmbëlsi, shpirt, kohëra të reja, mërzia, trishtim, trëndafil-a, doke të vjetra, perëndim-i, bar, rreze të zverdhueme, kohë e

shkuar, amë agimi.

Në fund, letrari i ri jep disa karakteristika të poezisë, natyrë dhe të ndjeshmërisë së Koliqit.

Shkodër, korrik 2018.

Klodjana MARTICANAJ

DOM ALFONS TRACKI MISIONARI MARTIR I PËRKUSHTUAR NDAJ PËRPARIMIT TË SHQIPËRISË

“Unë edhe pse jam gjerman, atdhe të dytë kam pasë Shqipninë...”

Nganjëherë ndodh që disa figura të ndritura të së kaluarës t'i mbulojë pluhuri i harresës dhe i gjithë shkëlqimi i tyre zbehet e mjugullohet. Imazhi i misionarit martir Dom Alfons Trackit qëndronte diku i mjugullt në mendjen time, pa arritur të më flasë qartë. Në fakt, njerëzit e mëdhenj i kapërcejnë kufijtë e viteve dhe me një besnikëri të përherëshme na shoqërojnë gjatë rrugëtimit të jetës. Por, shpesh, që të takohemi me këta miq të veçantë, kemi nevojë për ndërmjetësinë e dikujt a diçkaje. I tillë ishte për mua libri “Çinarët” i Atë Konrrad Gjolaj O.F.M. (Tomë Marku), nga Velipoja, nxënës i dom Alfonsit, i cili e njohu nga afër këtë

edukator që do ta kishte shembull gjatë jetës e sidomos gjatë periudhës së persekutimit komunist.

Në fakt, ky libër më nxiti të mbledh edhe më shumë kujtime nga nxënës të tjerë të tij, të cilët, edhe pse të rënduar nga pesha e viteve, prapë, sillnin me nostalgji e admirim kujtimin për meshtarin misionar. Kështu, e kaluara e largët e aktualiteti i humbën kufijtë dhe imazhi i këtij misionari filloi të shpluhuroset e të gdhendet tek unë, duke më frymëzuar thellë. Ndihesha si fëmija i vogël që pasi ka gjetur një gur të çmuar, nuk mund të heshtë, por nxiton të bashkëndajë gëzimin. Me këto ndjenja po shkruaj edhe refleksionet e mia për Dom Alfonsin, si edukator, pasi duke jetuar në Velipojë, kam kuptuar e ndjerë peshën dhe efektin e veprimeve të tij.

Po kush ishte Dom Alfonsi?

Alfonsi lindi me 2 dhjetor 1896, në Bleischëitz / Bliszczyce, në komunën Leobschütz, sot Glubczyce, që i përkiste prefekturës së Oppeln-it. Ky vend në atë kohë ishte në territorin gjerman dhe i përkiste dioqezës së Breslavës.* Familja e tij kishte tradita shumë të mira ushtarake. Që në moshë të hershme vërehej tek ai prirja për edukim, prandaj, kur ishte 15 vjeç la familjen e tij dhe atdheun, për të shkuar në Vjenë, ku hyri në një urdhër fetar që ishte i kushtuar, veçanërisht, edukimit të rinisë dhe mësimdhënies.

Kontaktet e para me Shqipërinë, konkretisht me Shkodrën, Alfonsi i pati në vitin 1914, kur erdhi memisionarë të tjerë të Institutit të tij, si mësues i gjermanishtes në shkollat fillore të Kolegjit të Shën Françesk Saverit, drejtuar nga Etërit Jezuitë. Pastaj, ai vendosi të qëndronte, si misionar, në Shqipëri duke e mësuar gjuhën shqipe shumë shpejt e shumë mirë siç do ta dëshmojnë njëzëri nxënësit e tij: *Tue njoftë mirë gjuhën tonë, Ai njofti mirë edhe karakterin e shqiptarit, u njoft me historinë dhe kulturën e popullit ma mirë se e njëjshim na.***

Në Shkodër u shugurua meshtar më 1925 dhe zgjodhi ta asistonte nuni i tij, Dom NdreZadeja. Pikërisht në këtë qytet, ai u njoh me një tjetër figurë të shquar siç ishte Atë Vinçenc Prennushi O.F.M,

* Atë Leonardo Di Pinto O.F.M. "Imzot Vinçenc Prennushi me shokë martirë." Profil historik hagiografik. Vëllimi 1, Lezhë, 2016, f.115

Atë Leonardo Di Pinto O.F.M. "Imzot Vinçenc Prennushi me shokë martirë." Profil historik hagiografik. Vëllimi 1, Lezhë, 2016, f. 117

** At Konrad Gjolaj O.F.M. "Çinarët", Shkodër, 1996, f.22

që në atë kohë drejtonte Kongregatën Mariane të Shenjtes Kruzare, pjesë e të cilës u bë edhe dom Alfonsi. Sigurisht, ai do të ketë njohur nga afër edhe figura të tjera të ndritura, sepse erdhi dhe veproi në këtë vend në një periudhë kur kishte filluar të merrte formë shteti i ri shqiptar, pas një pavarësie të brishtë. Edhe në zemrën e tij, ashtu si në zemrat e klerikëve që i dhuruan shumë këtij trualli, do të gdhendej binomi i përjetshëm; “Fe e Atdhe”. Dom Alfonsi e deshi këtë tokë, si një bir i denjë i saj, me një dashuri të konkretizuar në vepra, duke i dhuruar, pa kursim, të gjithë zellin e tij misionar, siç do të shprehej edhe vetë: *Ky vend (Shqipëria), që unë vullnetarisht e kam zgjedhur si atdheun tim të dytë... Që prej ditës në të cilën kam pasur rastin të njoh popullin shqiptar, menjëherë kam ndier në zemër një simpati për këtëpopull bujar, por të shtypur e të shkelmuar nga dhuna e mjerimi dhekam vendosur, i ndriçuar prej këshillave të drejtuesit të shpirtit tim,t’ia kushtoj forcat e mia dhe jetën time në cilësinë e misionarit.*

Ai do ta shkrinte gjithë jetën e tij që njeriu shqiptar, të jetonte denjësisht në të gjitha dimensionet e veta: si qenie shpirtërore, mendore dhe fizike. Këtë gjë e dëshmojnë nxënësit e tij që e njohën më nga afër, po edhe ata që e kanë njohur përmes përshtypjeve të prindërve të vet. Si meshtar, Tracki nuk reshti së vendosuri theksin tek aspekti shpirtëror, pa të cilin qenia njerëzore do të ishte e vdekur në vetvete. Por që të mos i qëndronte larg plotësisë së qenies dhe përmbushjes së misionit, ai nuk do të ndalej vetëm tek ana shpirtërore dhe as nuk do ta trajtonte me lëmoshë shqiptarin e uritur. Sigurisht, që do të kujdesej edhe për nevojat materiale të shqiptarëve, përderisa edhe pozita e familjes së tij i vinte në ndihmë, por nuk mund të mos theksohet në këtë rast pedagogjia e tij, siç do të kujtonte më vonë Atë Konradi prej përvojës që pati në Velipojë: *Ai na i falte se na i kishim ‘fitue’; ndër gara apo ndër shfaqje teatrale, por jo se ishim të vorfen. Ishte shumë i kujdesshëm ndaj krenarisë sonë malsore.**

Në fakt, Tracki me plot urti, kishte prekë në thellësi shpirtin e shqiptarit dhe sipas shembullit të atdhetarëve tanë, do të punonte për të ndriçuar mendjet me dritën e dijes e të kulturës.

* *Po aty, f.17*

Atë Leonardo Di Pinto O.F.M. “Imzot Vinçenc Prennushi me shokë martirë.” Profil historik biografi. Vëllimi 1, Lezhë, 2016, f. 120

Po aty

Prandaj, rreth një vit pas shugurimit të tij meshtarak, pra në vitin 1926, filloi në Shkodër shoqatën edukative, kulturore sportive "Viribus Unitis", me qëllim që t'i mbante të bashkuar fëmijët e të rinjtë. Atë Konrrad Gjolaj, në lidhje me këtë shoqatë do të shkruante: *Metodat me të cilat punoi Tracki në Shqipëri aso kohe, janë edhe sot ato metoda që punojnë shtetet ma të zhvillueme të Evropës. Ma vonë mënyra e punës u pasue edhe prej Don Mikel Koliqit, Don Zef Pukës, At Pjetër Mëshkallës etj. edukatorve të rinisë shqiptare.**

Por në këtë rrugë fisnike të dijës në të cilën Tracki kishte vendosur ta shoqëronte shqiptarin, do të përballlej me jo pak peripeci. Shoqata u mbyll menjëherë prej qeverisë së Ahmet Zogut, që e shihte me mosbesim këtë nismë. Në lidhje me këtë çështje Dom Alfonsi i shkruan një letër Arqipeshkvit të vet, Imzot Lazër Mjedës: *Qëllimiim ishte ai që të afroja të varfrit, endacakët, fëmijët e braktisur, atapersona në të cilët vesi zhvillohet më lehtë, për t'i larguar nga rrugae keqe, me një drejtim të shëndoshë moral dhe përgjithësisht të gjithë fëmijët, për t'u dhënë atyre një edukim shoqëror konkret, për t'i dhuruar atdheut qytetarë të vlefshëm, nxitës të përparimit dhe të lulëzimit të kombit. Mjerisht veprimi im u keqkuptua...***

Dom Alfonsi vijon t'i shfaqë shqetësimin Arqipeshkvit të vet në lidhje me situatën e krijuar: *Dy ditë më vonë [pra, më 12.10.1926], mekëshillën e Shkëlqesisë Suaj, shkova në Tiranë për të marrë nga Ministria miratimin e shoqatës. Atje rashë keq. Zotëria Ministër, itërbuar, shfreu kur më pa dhe filloi të më drejtonte shumë kërcënimee fyerje, duke më thënë në fund: «Nuk e njoh as Arqipeshkvoïn dheas Dom Pjetrin! Ju, kleri, me intriga keni filluar e vazhduar, por do të përfundoni keq. Ti do të jesh shembulli i një ndëshkimi të ashpër, që nuk është dhënë kurrë deri më sot.»*

I ndjekur nga qeveria, u detyrua të largohej për pesë muaj nga Shqipëria, megjithatë nuk iu zbeh dëshira që të kthehej "në atdheun e tij të dytë" dhe të përmbushte misionin. Sipas njoftimit të arqipeshkvit se qeveria e Zogut e kishte falur, edhe pse, në fakt, ende nuk po e kuptonte se cili kishte qenë faji i tij, dom Alfonsi u rikthye në Shkodër në mars të vitit 1927 dhe në maj të po këtij viti, u transferua në Pulaj, Velipojë, si famullitar atje. Realisht, Velipoja e kësaj periudhe, siç dëshmojnë edhe banorët më të moshuar, nuk shquhej aspak si një zonë me vlera turistike,

* Po aty

** *At Konrrad Gjolaj O.F.M. "Çinarët", Shkodër, 1996, f. 18*

por si një prej zonave më malarike të Shqipërisë. Megjithatë kjo vështirësi, jo e vogël, nuk e stepi hapin nismëtar të Trackit e as nuk i vuri caqe zemërgjerësisë së tij. Jetesa mes fshatarëve, vetem sa ia shtoi fisnikërinë e shpirtit dhe zellin misionar. Këtë gjë e dëshmon jo vetëm përkujdesja shpirtërore ndaj banorëve, por edhe ajo arsimore e kulturore. Mund të duket e natyrshme dhe e pranueshme që Tracki të ketë shpalosur në Shkodër projektet e tij të mëdha fetare, arsimore e kulturore, por është më i mueshëm fakti që ai vijoi të punonte me të njëjtin shpirt nismëtar edhe në Velipojën malarike!

Sapo u transferua në Pulaj, siç quhej famullia, i dha prioritet arsimimit të fëmijëve, ngaqë aty nuk gjeti asnjë shkollë publike. Prandaj njoftoi ... *se fëmijët mbi 7 vjeç prej ditës së hane, duhet të vijnë në qelë me fillue shkollën derisa shteti të siellte mësues, e derisa të ndertohej një godinë e përshtatshme për këte punë.**

Dom Alfonsi u bë nismëtar i menjëhershëm për të sjellë aty dritën e dijes, që sigurisht kalon përmes shkollës, por që mjerisht aty mungonte. Megjithatë, ai ishte i vetëdijshëm se po vepronte në një realitet fshati dhe se shkalla e vështirësisë për të bindur prindërit mbi rëndësinë e arsimimit ishte shumë herë më e lartë. A mund të kishte vallë prindër që, me dëshirë, t'i dërgonin fëmijët në shkollë, në një kohë kur kishin nevojë t'i dërgonin nëpër ara për të ruajtur bagëtitë?! Megjithatë, dorëzimi nuk bënte pjesë në natyrën e Trackit, ndaj iu bën apel ndërgjegjeve të malësorëve: *Ju malsorët keni fëmijët të mendshëm, këto mendje kanë nevojë për daltë, e kjo daltë asht dija e kultura, këte e ban vetëm dora e mjeshtrit, e ban vetëm Mësuesi, pra, këte punë e ban vetëm shkolla. Mbasi të bahet kjo punë Shqipnia ka me ecë përkrah vendeve të zhvillueme t' Evropës. Kjo mërrihet vetëm kur ju të formoni kuadrin tuej. Kuadrot e asaj Shqipnije t' ardhëshme jeni vetëm ju, se ju jeni brezi që e keni në dorë me e ba atë Shqipni, për të cilën të Parët tuej kanë flijue jetën e Tyne. Po ju përsëris, këte e bani vetëm ju, e kurrkush tjetër!*

Ishte pikërisht dora e këtij misionari që me daltën e përkushtimit, të dijes e të kulturës, me plot butësi e durim, filloi të heqë papastërtitë që e kishin shpërfytyruar imazhin fisnik të shqiptarit; barbarinë me të gjitha format e saj të paditurisë, gjakënxehtësisë, gjakmarrjes... E nxiti atë që të mendonte i mbështetur tek forca

* Konrrad Gjolaj O.F.M. "Çinarët", Shkodër, 1996, f. 18

e arsyes dhe të mos e kishte frikë të vërtetën. Dalëngadalë, filloi të largojë nga fytyra e shqiptarit ferrat e veseve duke i bërë vend lulëzimit të virtyteve; besës, bujarisë, tolerancës fetare, urtisë. Mendja e tij nuk përllogariste humbjet personale, por i gëzohej fitorës së përbashkët të brezave. Me daltën e përkushtimit, dom Alfonsi, u mundua të hiqte nga shpirti i butë e fisnik i shqiptarit ashpërsinë, që ia kishin mbivendosur padrejtësitë përgjatë shekujve. Që shpirtërat të zbuteshin, kishin nevojë që mendjet të ndriçoheshin, prandaj dom Alfonsi Tracki filloi shkollën e parë në Pulaj dhe në një fshat tjetër të Velipojës, në Reç. Por, edhe pse ai nuk merrej me politikë, sërish u has në pengesën e qeverisë që siç dukej, vazhdonte të shihte me dyshim personin e dom Alfonsit dhe veprën e tij, ndaj ia mbylli shkollat. Me shumë dhimbje në zemër për këtë përsekutim të vazhdueshëm, i shkruan arqipeshkvit: *“Sipas dëshirës së Shkëlqesisë Suaj kam filluar dy shkolla, një në Pulaj dhe tjetrën në Reç. Meqenëse u sëmurëm në famulli, unë e im vëlla [Gjergji], dhe mjekët, si ilaç të vetëm, më këshilluan të kthehem në vendin tim, u nisa për Gjermani. Pas gjastë javësh, pasi e mora pak veten, u ktheva përsëri në famulli me qëllim që të vazhdoj veprimtarinë nisur. Por gjeta një shkrim në të cilin Ministri më urdhëron të mos jepja mësim as gjuhe dhe as feje. Duke mos mundur t’i kundërshtoj një force të tillë madhore, m’u desh t’i mbyllja shkollat pas shumë e shumë shpenzimesh, dhe të kalbëm duke mos bërë asgjë. Shkëlqesi! Në Shqipëri kam ardhur të punoj, ndërsa, po m’i lidhin të dyja duart. Mos ndoshta sepse kam ardhur në Shqipëri si kriminel i falur? Jo, unë nuk e dua faljen, ... por që të njihet pafajësia ime... Shkëlqesi! Duhet zgjedhur: ose ... më jepni lirinë e plotë që të veproj sipas dëshirës së Shkëlqesisë Suaj; ose më jepni leje të largohem, sepse dua të kërkoj gjetiu një tokë për të punuar në mënyrë më të frytshme”**. Megjithëse u përndoq thujse vazhdimisht, sërish nuk e braktiste bindja se veprat e mëdha kërkojnë edhe sakrifica të mëdha, në të cilat Tracki nuk u kursye kurrë. Kështu që, në sajë të qëndresës dhe këmbënguljes së tij të vazhdueshme arriti ta rihapte shkollën, e cila qëndroi e hapur deri në periudhën e ardhjes së komunizmit.

Ndonjëherë, mund të duket se historia e së kaluarës ka mbetur dikund nepër rrjedhën e viteve duke krijuar distancë me ne,

* *Atë Leonardo Di Pinto O.F.M. “Imzot Vinçenc Prennushi me shokë martirë.” Profil historik hagiografik. Vëllimi 1, Lezhë, 2016, f.123*

bijtë e së tashmës. Prandaj, edhe nëse kujtimi i saj shfaqet, ne e trajtojmë ftohtë, duke u përqendruar brenda kornizës së një libri. Por, në fakt, gjatë bashkëbisedimit që pata me disa ish nxënës të Trackit, të cilët jetojnë ende, përjetohet krejt tjetër ndjesi. E kaluara të bëhet aq familjare saqë të duket sikur të flet dhe i flet, e shikon dhe të shikon. Arrita të intervistoj tre prej nxënësve të dom Alfonsit; Zefin, Marashin (Dakën), Franin dhe me bëri shumë përshtypje që, edhe pse të shtyrë në moshë, në sytë e tyre dallohej qartë po i njëjti shkëlqim fëmijëror, kur ia përmendnin emrin Meshtarit misionar dhe Mësuesit të tyre nga Gjermania. Me nostalgji e gëzim ata kthehen prapa në kohë duke i sjellë kujtimet e tyre të njomura me lot malli, të cilët ia shtojnë fuqinë dëshmisë së tyre. Tek i dëgjoja dhe i shikoja, mendohesha në heshtje: “Sa e frytshme është dora që mbjell me dashuri! Vërtet, frytet e saj korrën vazhdimisht.” Në lidhje me gjendjen arsimore të Velipojës, Zefi dëshmon: *Kur ka ardh’ dom Alfonsi në Velipojë kanë kën’ krejt analfabet. Pra, ai pau se sa mangut asht’ ky popull ka ana e kultures, e dijës dhe e shkrimit.*

Zefi theksoi se përveç shërbesave fetare, një pjesë të mirë të ditës, dom Alfonsi ia kushtonte arsimimit të nxënësve që i mbante në shtëpinë e vet, por edhe atyre që jetonin nëpër familjet e tyre: *Ai gjente kohe, me orar te caktuem qe edhe fmitë të tjerë të katundit me u mesue shkrim e k’nim. Keta arriten me e perfundue deri klasen e katërt, me dom Alfonsin.*

Ai hapi edhe shkollën për fmitë e rritun jashtë konviktit, se konviktin e perballoi vetë ai me tetëmbëdhjetë vetë, shtatë prej tyre janë ba prifta. Emnat e tyre nuk me kujtohen me saktësi, por di se dy jane prej nesh, të zones tonë; Dom Dedë Malaj dhe pader Konrrad Gjolak (Tomë Marku). Ndersa pesë te tjere jan’ prej katundeve te tjera. Me sa di une edhe pader Zef Pllumi. Përveç ketyne meshtarve, nxansit e tij te konviktit, grupi i pare, ishin; Marash Marku, Gjon Vata, Pjeter Noka, Simon Tushi... Nxansit e tij të tjerë jashtë konviktit ishin; Dedë Marku, Tom Zefi, Nikollë Ndou, Gjokë Toma, Martin Gjeka...

Ndërsa përmendi këta emra, Zefi me buzëqeshje, kujtoi një fragment nga përvoja e tij, kur u takua për të parën herë më mësuesin e vet: *Shkova edhe un’ me ata nxanes qe shkoshin ditën dhe dom Alfonsi me thote:*

- Je i vogel, nuk ban!

Në fakt, ata ishin ka dy vjet ma te m’dhonj se une. Megjithatë shkova

dhe hyna ne klasë. Klasa kishte tavolinen, karriken, tabelen e zeze me gjithçka mire per me zhvillue nji m'sim te rregullt. Vjen Dom Alfonsi ne klase e u çuen tanë në kambë, edhe unë me ta, se ashtu u pergatitem prej nji pun'tori, qe rrinte aty. Dom Alfonsi, kishte nje kapele me tre kande, me tufë në midis. E hoqi dhe e vari në gozhdë. Më thotë mua:

- Ti, hajde k'tu! Shkova. U munojsha me i majtë lotët, por menojssha se çka po me ndodh. Dolem prej klase. Thashe me vete se çka po ban ky. Ai me priu e me çoi ne oden e vet. Kishte shume oda aty; odat e nxansve qe kishte perditë, e flenin aty, guzhinë e paraguzhinë, dhomen e studimit te vet e dhoma boll.

Me mori mue e me çoi nalt, se ishte i fuqishem. Kishte nji pasqyre te madhe dhe me doet:

- Çka po sheh? A sheh gja?

-Zotni, - i thashe une - shoh veç vetin e ty.

Ai me tha :

- As ne nuk je n'gjenje me na pa.

-Po zotni shoh, -i thashe vet'.

Me uli e me dha dy kutia llokumit, pak te m'dhaja, ishin ka nji gjyse lekut ne at' kohe. Nji puntor i mire, merrte dy lek, pra nji lek bajshin ato kutia llokumit. M'i futi n' xhepa sheqerat, po jo karramele k'shtu, po sheqera qe jan pjeke edhe kafe me ta, katror, m'i mushi xhepat e me tha :
- Shko se je i vogel! Vjen koha me ardhe me m'sua. Tash te vjen koha edhe ty!

Edhe at Konrradi, sjell detaje nga jeta e përditshme, familjare, ngaqë dom Alfonsi ishte edukator, por sidomos një "atë" për ata fëmijë: Ai nuk mërztitej kurr me fëmijët sepse mes nesh Ai gjente knaqësinë, e kryesisht në padjallëzinë e të vogjelve të cilve në çdo kohë u mundonte me i ba qejfin, dhe me i plotësue dëshirat e shpesh edhe teket. Këte e bante kryesisht për t'evitue ndrydhjen shpirtnore, prej së cilës ma vonë na msonte, se vjen mungesa e sinqeritetit me pasojat e saja. Ai gjente knaqësi të madhe në shpërthimet tona shpirtnore, sa shpeshherë merrte pjesë me ne si t'ishte edhe Ai fëmijë. Bante hoka me ne, por edhe i ndigjonte me kujdes hokat tona, mbasi i interesonte shumë përdorimi i shprehjeve popullore. Ai në këte fushë ishte studiues serioz, sidoemos për zonën veriore që e njipte rrajsisht.*

Vërtetë, që nxënësit nuk mund të harronin se sa energji i kishte kushtuar mësuesi arsimit dhe kulturës. Frani, në lidhje me këtë, pohon: Dom Alfonsi ka këne edhe regjisor, na ka përgatitë ai vetë dhe

* Konrrad Gjolaj O.F.M. "Çinarët", Shkodër, 1996, f.23

kena dhanë shfaqjepër Kshnella, për Pashkë. Kena shkua edhe në Ulqin.. Edhe Daka e dëshmon këtë fakt: Në 1943 dom Alfonsi na ka çue ne, nxansve, te kisha e Shën Kollit andej kufinit, me dhanë shfaqje. Kujtoj se kena dal me lunder. Ndërsa Frani e mbante mend dom Alfonsin edhe si muzikant: Ai ka kënë edhe një muzikant shumë i njoftun. Ka punua sidomos me violinë. Kujtoi se kena pasë korin në kishë e k'noshin te mdhojt e fshatit, të cilët i m'sonte dom Alfonsi në latinisht. Ai e ka pasë në shpirt artin...

Duke qenë se në jetën e tij tashmë, siç e theksuam, ishte gdhendë binomi i pandashëm: "Fe e atdhe", ai nuk reshti së zgjuari në zemrat e fëmijëve, por edhe e të gjithë njerëzve që u shërbeu, ndjesitë kombëtare. "Festat tona kombëtare Ai jo vetëm nuk i harronte, por duhet thanë e verteta, Ai na i kujtonte disa ditë përpara, bile pregaditej për këto ditë e netë, që për shumë kohë kujtoheshin prej nesh.*

Ka qenë një përvojë mjaft interesante për mua të dëgjoja se si Zefi, edhe pse po i afrohet një shekulli jete, recitonte me një gëzim fëmijëror e me një kthjelltësi mendore të habitshme vjershat e mësuara nga Dom Alfonsi:

Sh'Agustini, i madh letrar,
nder shkrimtar' t e kish's ma t' parë.
Shkote 'i dit' giat' bregu t' deti,
tuj mendue veti me veti,
pun' t e mdha t' Shejtes Trini
qi s'ka mende qi i perfshi.
Aty n'zallë, një fmi i vogel,
çilte i gropë sa një gogel,
e me një goc' merr uj m'at det,
mbush' e shpraz' n'gropen e vet.

Mbush' e shpraz' ... tue qesh' avitet
Agustini e po seritet:

"Ç'ban aty" - "S'dij a thue po mujë
N'grop' me e shprazun tan' ket ujë."
"Tan' ket uj' e tan' ket det detë?
A je mir' nder mend, o i shkretë?"
"Çud' po t' duket puna e jeme,
pse shti detin n'gropën t'eme:

* Konrrad Gjolaj O.F.M. "Çinarët", Shkodër, 1996, f.23

*E n'kaptin' ti don me shti
 Pun't e mdha t'Shejtes Trini?»
 Foli Ejlli e u zhduk. Pra gati
 Thoni, o fmi, Kjoft' lumni Ati.*

Një tjetër poezi, me motiv fetar, që Zefi e kujtonte :

*Ishte A'brami i shtymë n'mot,
 S'kishte fmi prej t'madhit Zot.
 Zoti shend e bani plakun,
 Sar's i fali djal', Isakun.
 Vonë ja fali, shpejt ja lypi,
 urdhni i tij prej s'nalti zdrypi:
 "Abram, nesër nadjë djalin tand
 fli ma ban!"
 «Babë, lteri e drutë tuk janë,
 po kijin n'shpi pse e kena lanë?"
 "Kij i Zotit je ti, o bir
 i rritun për dishirë.
 Baba i shkretë s'pat ka me ja dalë.
 T'birin e don Aj qe ja ka falë.*

Sipas Zefit, këto poezi nuk i kishte shkruar vetë dom Alfonsi, por mund t'i kishte marrë nga ndonjë meshtar që ishte edhe poet. Duke ditur miqësinë që dom Alfonsi kishte me dramaturgun dhe poetin dom Ndre Zadeja, shikova dhe i gjeta poezitë, me disa ndryshime; "*Dom Ndre Zadeja, veprat*", (1994), përgatitur prej Lec Zadejës. Të dyja këto poezi janë me titullin "*Ndodhje*", f. 96, 113. Sipas nxënësve të dom Alfonsit, ai edhe kur mësonte katekizëm (mësimin e fesë), e jepte në formën e vjershave me motiv fetar, që ata ta kishin më të lehtë për ta mbajtur mend. Siç duket metoda e tij ka funksionuar mjaft mirë. Për të njëjtin argument, dëshmon edhe Atë Konrradi: *Vjershat e Fishtës, Xanonit, Mjedës, Filip Shirokës e mjaft atdhetarve të tjerë Tracki i dinte përmendësh dhe i shqiptonte aq mirë, sa kërkush nuk e dallonte Ate, që s'asht shqiptar i lindun e i rritun në Gegni. Në fletoret e Tija kishte shenime e përkthime të këtyne vjershave, me të cilat mendonte me punue edhe për tekstet shkollore. Prej Trackit na kemi mësue edhe Hymnin e Flamurit Kombëtar, që Atij i pëlqente aq shumë, e që Ai e këndonte bashkë me ne.**

Në zemrën e Trackit kishin lëshuar rrënjë të thella ndjenjat

* Konrrad Gjollaj O.F.M. "*Çinarët*", Shkodër, 1996, f.23

fetare dhe atdhetare, të cilat i konkretizonte me dëshminë e jetës, prandaj edhe fjala e tij kishte peshë e autoritet përballë nxënësve dhe njerëzve në tërësi. Këtë fakt e kam vërejtur gjatë bisedave që kam pasur, jo vetëm me nxënësit e dikurshëm të dom Alfonsit, por edhe me njerëz të tjerë që nuk e kishin njohur aq nga afër, por kishin ruajtur admirimin e prindërve të vet për të. Të bën përshtypje lidhja e fortë që ai ka pasë me këtë tokë, aq sa nuk miratonte largimin e intelektualëve nga Shqipëria, por i ftonte nxënësit e vet të ktheheshin e të jepnin kontributin e tyre këtu, në këtë atdhe që kishte aq shumë nevojë për ta: *Shqipëria ka nevojë për ju fëmijë, që të rriteni të pregaditur me çue në vënd porosinë e të Parve tuej, ringjallje e zhvillim në të mirën e Saj. Shteti ka nevojë për themele të forta e të qëndrueshme. Ky asht qytetnimi. Ju jeni ato mjete që sillni qytetnimin e përparimin. Ju jeni ata që nesër me sjelljen tuaj e moralin tuej, do t'i jepni fizionominë kombit. Pa një moral të shëndoshtë të rinisë shqiptare, kurrë nuk ka me ardhë qytetnimi.*^{*} Prandaj edhe nxënësit e tij të dikurshëm, të nxitur nga thirrja dhe shembulli i mësuesit, pasi mbaronin studimet jashtë vendit, riktheheshin, për t'i vendosur në shërbim të atdhetarëve të vet; duart, mendjen dhe zemrën e tyre. Të tillë ishin klerikët: Dom Dedë Malaj, At Konrrad Gjollaj O.F.M., Dom Anton Muzaj, Dom Mark Gjani, Dom Dedë Maçaj, Dom Ejëll Deda etj.

Dom Alfonsi fliste haptas kundër paragjykimeve, edhe atyre me bazë fetare, duke mbrojtur si një vlerë të përhershme unitetin fetar. Në lidhje me këtë, Daka solli një rast që e kujtonte mirë: *Ka ndimua një mysliman, djalin e Rexhep Begut, që ka kë në Pulaj, në shkollë. Ne na porosite: "Ruj se iu niej tuj thanë se është mysliman!".* Si njeri vizionar që ishte, i paralajmëroi me kohë nxënësit dhe popullin për ardhjen e komunizmit dhe pasojat negative që do të sillte kjo ideologji. Ai shihte tek fashizmi, nazizmi e komunizmi të njëjtën fuqi robërie, që do ta mbërthente me vargonjtë e vdekjes njeriun shqiptar, në të gjitha dimensionet e tij. Sigurisht, dom Alfonsi ishte i vetëdijshëm se ndoshta nuk do të kishte forcën e mjaftueshme për t'i shpëtuar "bijtë e tij në shpirt", por ai do të përdorte të gjithë urtinë e zellin e vet për të ruajtur lirinë e mendjeve dhe shpirtave të tyre. Faktikisht, ia doli ta arrinte këtë synim, sepse ai, me dëshminë e jetës dhe të vdekjes së vet, priu i pari në rrugën e lirisë, aq sa nxënësit nuk e harruan shembullin

* Po aty, f.31

e mësuesit të vet edhe gjatë gjithë periudhës së errët të sprovës komuniste, ashtu siç pohon edhe Atë Konrradi: *“Po vdes pa e gjetë një Judë ndër nxanësit e Trackit”*^{*}

Pas qëndrimit në Pulaj, Velipojë, për 17 vjet, pra deri në dhjetor të vitit 1943, dom Alfonsi u transferua në Shkodër, ku në vitin 1944 do të fillonte përndjekja ndaj tij nga forcat komuniste. Padyshim, që një vulë të pashlyeshme habie e admirimi la në zemrat e shqiptarve e të nxënësve të tij refuzimi që dom Alfonsi i bëri ftesës së trupave gjermane për t’u larguar me ta, në prag të ardhjes së komunizmit. Dashuria që kishte në zemër për shqiptarët, të cilëve ua kushtoi jetën, ishte më e madhe se frika e vdekjes, ndaj edhe kur Atë Konrradi i kërkon të gjejë shpëtim në ikje, i thotë: *Nuk kam asnjë arsye me u largue prej Shqipnisë, mbasi te ju e ndiej vedin ma të sigurtë se në Gjermani. Ju më njifni ma mirë se gjermanët dhe e dini se sa kam punue për Ju, prandej nuk pres se më ojen ndonjë e keqe prej jush si gjerman. At Konrrad! Në fund të fundit sot unë e konsideroj vedin ma shumë SHQIPTAR se sa GJERMAN! Shka ka ndër mend me m’ardhë, le të më vijnë ma mirë prej jush, këtu asht shtëpia eme... këtu do të jen edhe VORRI I EM! Këtu ju kam edhe ju Bijve të mij, e ka kush më thotë një Meshë, ka kush më thotë një Uratë, ka kush më sjell një lule... ndërsa atje ndoshta nuk gjej njeri, mbasi lufta më duket m’i ka fshi të gjithë... Unë do të rrij këtu... se këtu asht ATDHEU I DYT’ I EMI, SHQIPNIA!*^{**}

Ai u arratis së bashku me intelektualët e tjerë shqiptarë, klerikë e atdhetarë, në malet e Cukalit. Në të njëjtën shpellë me dom Alfonsin ishte edhe Ndoc Jakova, një 26 vjeçar shkodran, antikomunist, për të cilin Dom Ndre Zadeja dhe dom Alfonsi kishin aq shumë konsideratë, pasi ia çmonin virtytet. Shqipëria ishte shndërruar në një paradoks: shpellat, vende ideale për egërsirat, kthehen në strehë për intelektualët; injoranca përndjek mendjet e ndritura!

Pasi rrethojnë shpellën, në shkurt të vitit 1946, forcat komuniste plagosin Ndocin që ishte roje aty. Në pamundësi për t’i ardhur në ndihmë atij, për të shpëtuar jetën e tyre, të gjithë që ishin brenda shpellës largohen. Dom Alfonsi qëndron, shkon te Ndoci, i kryen shërbesat e fundit fetare si meshtar që ishte dhe ia mbyllë butësisht sytë, si një babë i mirë. Sërish, përkushtimi ndaj misionit

* Konrrad Gjollaj O.F.M. *“Çinarët”*, Shkodër, 1996, f.33

** *Po aty*, f.40

dhe forca e dashurisë për të rinjtë e tejkaloi frikën e vdekjes. Pas arrestimit, pësoi tortura të tmerrshme gjatë hetuesisë dhe mbas pesë muajsh del në gjyq, në kinema "Rozafa", në Shkodër. Ndër akuzat e shumta që rëndonin mbi të, ishte edhe akuza se kishte qenë "spiun i Gestapos". Në fakt, sa e sa herë dom Alfonsi thirrej nga komanda gjermane si përkthyes, ndërhynte për të shpëtuar të rinjtë shqiptarë, të gënjyer nga ideali në dukje i komunizmit.

Në gjyq i deklaroi, pa frikë, idealet në të cilat besonte dhe për të cilat kishte vepruar: *...Kam punue për forcimin e Klerit Katolik Shqiptar me elementa të rij dhe të përshtatëshëm për të mirën e kombit. Kam punue për edukimin kulturor dhe edukativ, dhe nëpërmjet teatrit dhe sporteve kam kërkue me ngjallë interes tek rinia për dije, kulturë dhe shëndet, mbasi pa një "Kohorte" të shëndetshme, Shqipnija nuk ecë para për t'u bashkue me familjen Evropiane së cilës i përket...**

Gjatë fjalës së tij të fundit nuk hezitoi të shpallte sërish bindjet e tij dhe dëshirën për të mbrojtur ato ideale që nuk i braktisi deri në frymëmarrjen e tij të fundit: *Unë edhe pse jam gjerman, atdhe të dytë kam pasë Shqipninë, dhe po kje nevoja jap edhe jetën për popullin shqiptar, mbasi kam pasë rasën me ikë me gjerman, por kam vendosë me vdekë në Shqipni, mbasi këtu kam punue, kam jetue, kam andrrue për një Shqipni të përparueme, jam mundue me edukue një rini ashtu si i përket këtij truelli, dhe nuk më vjen aspak keq me vdekë këtu me vllaznit e mij, mbasi për sa kam muejt kam kontribue edhe unë me ju, për të mirën tuej dhe të fesë Krishtit, detyrë të cilen ia kam vue vedit qyshë se kam shkelë token shqiptare...*

Në sajë të aq shumë akuzave të rreme e dënuan me vdekje dhe e pushkatuan me 18 korrik 1946. Megjithëse e larguan nga kjo jetë me fuqinë e plumbave duke mos i lënë as varr, nuk arritën ta fshijnë me asnjë mjet dhune imazhin e këtij misionari nga zemrat e shumta ku e kishte gdhendur përkushtimi që tregoi. Nuk ishin të paktë nxënësit që formoi, ndër të cilët dymbëdhjetë klerikë, si: Dom Mark Gjani, Dom Dedë Maçaj, Dom Dedë Malaj, Dom Anton Muzaj, Dom Lazër Sheldija, Atë Konrrad Gjolaj, Atë Zef Pllumi etj. Pikërisht, forca e dëshmisë së tyre dhe e shumë të tjerëve e solli deri në ditët tona, si një personalitet që veproi përkrah figurave më të ndritura të këtij trualli. Dom Alfons Tracki, së bashku me disa nxënës të vet si; Dom Mark Gjani,

* Konrrad Gjolaj O.F.M. "Çinarët", Shkodër, 1996, f.55

Dom Dedë Maçaj, Dom Dedë Malaj, Dom Anton Muzaj, Dom Ejëll Deda është tashmë pjesë e listës së tridhjetë e tetë martirëve të periudhës së regjimit komunist gjatë viteve '45-'90, të shpallur të Lum me dekret nga Vatikanin në vitin 2016, në Shkodër.

Kthimi pas herë pas here, në të kaluarën, nuk do të thotë të mos ecësh me hapin e kohës apo të numërosh me pikëllim plagët që janë shkaktuar. Në fakt, kjo retrospektivë ka si qëllim njohjen me njerëz të mëdhenj, që na ndihmojnë me shembullin e tyre të ecim drejt së ardhmes, ashtu siç thotë një shprehje e Gustav Mahler, kompozitor: "Tradita nuk është të adhurojmë hirin, por të mbajmë gjallë zjarrin." E për të mbajtur gjallë zjarrin e idealeve gjatë sfidave të përditshmërisë, kërkohet shumë sakrificë. Në jetën e dom Alfonsit pasqyrohet një jetë e sakrifikuar. Pikërisht, në forcën e sakrifikimit dhe të angazhimit mbështetëj edhe metoda e tij pedagogjike: "Nuk fitohet asgjë në jetë pa luftuar, por vetëm me angazhim personal."

Ndoshta sot, më shumë se kurrë, shoqëria jonë, vendi ynë, ka nevojë për shembuj të tillë. Në këtë kohë kur njeriu është në luftë të vazhdueshme me vetveten dhe me të tjerët, ka nevojë të dijë se pse po lufton dhe se çfarë dëshiron të arrijë. Përgjigjen më bindëse arrijnë të na e japin ata që e mbajtën të ndezur pishtarin e dashurisë, të dijës, të kulturës deri në vetëmohim dhe na e dorëzuan ne, sigurisht, jo për ta fikur, por për t'ua dorëzuar të ndezur brezave pas nesh.

▪Trashëgimi kulturore ▪

Luigj SHYTI

**XHUBLETA, VESHJA AUTOKTONE QË
KËRCËNOHET NGA ZHDUKJA**

Xhubleta, e ardhur nga thellësia e shekujve, është nga veshjet më të vjetra ende në përdorim edhe në kohën tonë. Ajo është e njohur që në kohën e Ilirëve. Natyrisht që ka pësuar ndryshime duke u pasuruar me elemente të ndryshme, qoftë funksionalë, qoftë nga ana e zbukurimit, por edhe individualizuar disi, në zona apo krahina të ndryshme që e kanë përdorur.

Xhubleta ka qenë e përhapur pothuaj në të gjithë Gadishullin Ilirik, por me kalimin e kohës ka ardhur duke u ngushtuar areali i përdorimit të saj dhe në kohën tonë, është ruajtur e rajonizuar në Alpet Shqiptare dhe rrotull tyre. Po të bëjmë një krahasim me bimësinë, mund të themi se xhubleta, tashmë, është endemike për nga areali i gjendjes dhe ruajtjes së saj.

Grup artistik në Breg Lumi-Dukagjin, me veshje popullore, 1975

Xhubleta ka shoqëruesit e vet të domosdoshëm, që në një formë apo një tjetër duhet të jenë bashkudhëtarë të saj, si *postava* (brezi), që është elementi më i rëndësishëm përcaktues pas xhubletës në veshjen e grave, *pshtjellaku* (përparësi, paraniku), *grykca*, *kraholi*, shamitë për ti vënë në kokë, një farë xhakete të përshtatshme për xhubletën prej cohe (lloj kadifeje) mbase të bërë edhe në gjypnerë (shtiza), çorapet, *opingat* ose këpucët. Plus këtyre janë edhe zbukurimet sipas mundësisë. Flitet edhe për një element, *krrokullat* (kërdhokullat), por në veshjet me xhubletë është përdorim shumë i rradhë për të mos thënë se nuk përdoret aspak. *Krrokullat* (kërdhokullat) përdoren në ato veshje, të cilat, nuk kanë xhubletë, por, veshje të tjera në vend të saj, por gjithsesi edhe ato veshje popullore. Në përdorimin e përditshëm është përdorur edhe gozhupi prej lëkurëve të bagëtive të leshta, që mund të zëvendësonte një xhakete ose xhup për pjesën e sipërme të trupit.

Xhubleta, në tërësinë e saj është unike për nga forma, zbukurimet dhe funksioni i përgjithshëm. Por brenda së përgjithshmes mund të bëhet një krahasim midis xhubletave të ndryshme në Shqipërinë Veriore e rrotull saj

Dy janë, le të themi, speciet e xhubletave

I. Xhubleta e Malësisë së Madhe, që shpesh herë thuhet edhe e Kelmendit.

II. Xhubleta e Dukagjinit, që shtrihet edhe në zona të tjera, veçanërisht, në anën lindore të saj, madje edhe përtej lumit Drin. Në xhubletat për gra dallohet xhubleta për nuse, e cila përdoret gjatë nusnimit (nusërimit), dhe më vonë, në festa popullore masive ose edhe familjare. *Xhubletën e nusnimit* bëhej shumë kujdes për ta ruajtur sepse parashikohej që të jetonte deri në fund të jetës së gruas madje me të do të varrosej. Ky fenomen nuk ka lidhje mistike apo fetare, por thjeshtë se është punuar me shumë dashuri për martesën dhe jetën e gruas nga martesja deri në varr. Kjo bëhej edhe për arsyen e thjeshtë se ajo është punuar me atë kujdes e dashuri e cila nuk mund të shfaqet, ose është shumë vështirë në një punim të dytë. Pastaj me kalimin e moshës nuk punojnë më as sytë as dora, as mendja si në rini. Xhubleta, veçanërisht ajo për nuse, ishte relativisht e rëndë, që shkonte në rreth 10 kg.

Xhubletë e Dukagjinit

Kjo varej që nga cilësia e leshit të deles që do të përdorej për këtë punë, përpunimi i leshit të deles si, lnerja, tjerrja,, dredhja, bërja e zhgunave (shajakut), bërja e spikut, gjerësia e spikut në xhubletë, ivat, tehriat, ngjeshja sa më e mire gjatë punimit, të postavitunit, (rrethi fundor) i xhubletës, etj. Xhubleta e qepur mirë me të gjithë treguesit e saj mund të vihet në dyshe me, apo edhe në tokë të sheshtë, vertikalisht, dhe duhet të qëndrojnë pa u mbledhur dhe pa u rrëzuar.

Vajza (Gjyste Gila dhe Marie Shyti), veshur me xhubletën e Malësisë së Madhe dhe të Dukagjinit, 1973

Xhubleta e Malësisë së Madhe duke qenë më e gjerë, gjatë ecjes valëvitet më bukur se ajo e Dukagjinit, gjë që i jep hijeshi femrës që e ka veshur.

Xhubleta për përdorime të përditshme ishte më e thjeshtë në zbukurime, më e lehtë për të bërë të mundur punët e përditshme, rrugëtimin etj.

Gruaja përveç xhubletës ceremoniale mund të qepte edhe xhubleta të tjera, veçanërisht ato të zakonshmet që ishin për përdorimin e përditshëm. Xhubleta është veshje individuale prandaj duhet të qepej për trupin e gruas që do ta përdorte, sepse secila ka dhe duhet të ketë kërkesa të veçanta.

Xhubleta për vajza ka ndryshime të dukshme, përjashtoj formën e përgjithshme. Është shumë më e thjeshtë, e bardhë në tërësinë e saj, me disa shirita horizontale të bërë nga spiku, por më të ngushtë

se ato për gra. Ka edhe ndonjë shirit më të hollë në formë zik-zaku në ndonjë vend. Xhubleta e vajzave ka të njëjtën ngjashmëri si në Malësi të Madhe si në Dukagjin, me ndonjë përjashtim që është dëshirë e artizaneve që i përgatitin.

Vajza me veshje popullore në Theth, 1921

Veshjet popullore veçanërisht xhubleta, dhe në përgjithësi veshjet e gruas erdhën duke u zbukuruar. Zbukurimet e veshjeve popullore tregojnë edhe një farë niveli të gjendjes ekonomike dhe shoqërore të familjeve. Puna në xhubleta bëhet e gjitha me dorë, në mënyrë artizanale, pra është një punë jo e lehtë, që kërkon durim, këmbëngulje, dashuri, fantazi e vëmendje. Është tepër e vështirë të gjesh dy xhubleta, ashtu si edhe të tjerë komponentë të veshjeve popullore, të njëjta (identike). Kjo vjen nga puna artizanale që bëhet për përgatitjen e tyre.

Të kujtojmë dy elemente që shoqërojnë xhubletën në të gjitha rastet: *postave* (brezi) dhe *rripi*, që janë të ndryshëm nga njëri-tjetri por përdoren për të njëjtin qëllim.

Secili model i xhubletës që përmendëm, ka kompletin e vet. Më e dallueshmja është *postava*, *brezi*, që quhet ndryshe, ndoshta edhe më shqip. Te të gjitha gratë në Malësinë e Madhe, pasi vishet xhubleta, vendoset postava, (brezi) që edhe kjo (ky) është i bërë me shumë kujdes dhe në përshtatje me xhubletën që do të vishet. Ajo (ai) është rreth 15-20 cm i gjerë me zbukurime në trupin e tij, zinxhirët, varëset, ku përfshihen edhe mashat për t'u ndezur duhanin miqve etj.

Te veshja me xhubletën e Dukagjinit, tradicionalisht mungon postava, por vonë ka hyrë edhe ajo, është më e ngushtë se e Malësisë së Madhe dhe me zbukurime në raport me xhubletën. Xhubleta e Dukagjinit të postavitunin (rrethin fundor) e ka të zi, që sipas traditës popullore, filloi të përdorej që me vdekjen e Gjergj Kastriotit. Ky element është tipar dallues me atë të Malësisë së Madhe. Të ndalemi pak, kur gruaja nuk përdorte postavën, atëherë përdorej një rrip i gjerë prej lëkure, diku rreth 8 cm, i cili rrallë mund të arrinte në 10 cm gjerësi. Ai zbukurohej duke vënë pulla argjendi, bronzi dhe në të rrallë edhe ndonjë zbukurim ari, si dhe me vjegca që shërbejnë për të vendosur varëse, zinxhirë. Ky rrip, në ndonjë rast, përdoret deri në ditët e sotme. Ai duket edhe në disa foto të vjetra të fiksuara rreth 50 vjet më parë. Në anën e poshtme të të cilit vendosen disa vjegca metalikë që na kujtojnë *moçinat* e gjetura në varrezat e Komanit, e që përfshihen në atë që quhet "Kultura e Komanit", me tre rrathë të bashkëngjitur në një plan, dy nga ata liheshin të lirë poshtë dhe me njërin lidhej në rrip. Në këta rrathë që mbeten lirshëm, vendosen varëse, zinxhirë, e zbukurime të ndryshme. U ndala pak në këtë të fundit sepse edhe në foto duken mirë dhe na shkon mendja te ajo që kemi thënë në fillim që kjo veshje ka prejardhje që nga ilirët. Duke gjykuar nga forma, qepja, ndërtimi dhe zbukurimet, mendoj se xhubleta e Dukagjinit është nga më të vjetrat që kemi sot. Edhe profesoresha e etnografisë Afërdita Onuzi, e përkushtuar veçanërisht pas xhubletës, e shprehu pa mëdyshje në veprimtarinë "Dita kombëtare e trashëgimisë popullore" që u organizua në Shkodër me 27 tetor 2018, se "xhubleta e Dukagjinit është më e vjetër se sa ajo e Malësisë së Madhe".

Gra veshur me xhubletën dukagjinase, 1930

Një faktor i rëndësishëm, që ka ndikuar në përshtatjen e xhubletës së Dukagjinit dhe që e ka bërë të dallueshme nga ajo e Malësisë së Madhe, mendoj se është jetesa në një terren shumë të thyer malor, ku pjesën më të madhe të kohës është i mbuluar nga bora dhe ngricat, si dhe pjesëmarrja e gruas dukagjinase në të gjitha punët e familjes, madje mjaft të rënda, deri edhe në kositje, sharrim të lëndës së drurit etj., që konsiderohen të rënda edhe për burra, që është një veçori në krahasim me gruan e Malësisë së Madhe, e cila është më pak prezentë në punët jashtë shtëpisë, veçanërisht në punët e rënda. Pjesëmarrja e gruas dukagjinase në punë jashtë shtëpisë është më përcaktuese edhe në përshtatjen e xhubletës me kushtet konkrete të punës dhe jetesës familjare apo rrugëtimeve më të gjata nëpër male të thepisura. Kjo ka bërë që xhubleta e Dukagjinit të jetë më e ngushtë, më e shkurtër, por edhe disi më e thjeshtë, e përshtatur për punë e lëvizje. Kjo e

bën të ndryshme nga ajo e Malësisë së madhe, por edhe më të hershme. Xhubleta e Malësisë së Madhe është më e bukur, më e gjerë, më e gjatë, më e pasur në zbukurime, për vetë punët që bën gruaja e kësaj krahine, që është më prezentë në punët brenda shtëpisë se jashtë saj.

Xhubleta e Pukes, 2018

Xhubleta është e ngrohtë, krijon mbrojtje të mirë nga era dhe reshjet. Është e rëndë por kur ambientohesh, është e përballueshme.

Edhe tirqit e zinj, të cilët nuk shikohen në Malësinë e Madhe ose shumë rrallë, në Dukagjin kanë qenë më të pranishëm, e gati të zakonshëm. Gojëdhënat na e thonë se ngjyra e zezë që dominon te këta tirq (çakçirët) mori rrugë që me vdekjen e Gjergj Kastriotit. Lidhjet që kanë pasur dukagjinët me Gjergj Kastriotin mund të jenë një arsye më shumë për ta ndjerë edhe më thellë vdekjen e tij dhe këtë e shprehin në formën e tyre, duke ndryshuar disa elemente

edhe në veshjen e përhershme, qoftë te burrat qoftë te gratë.

Në të gjitha rastet apo format e përshtatjet që mund të jenë bërë, xhubleta mbetet një dhe të gjitha ndryshimet, në përshtatje me krahinat apo nivelin e përdorimit, mbetet e njëjtë në të përgjithshmen e saj. Çdo ndryshim a përshtatje është brenda modelit të saj bazë.

Për shkak të ndryshimeve të jetës moderne veshjet tradicionale në tërësi, e xhubleta veçanërisht, gjendet e kërcënuar prandaj është e domosdoshme që të merret në mbrojtje për të mos u zhdukur, tjetërsuar e trafikuar në mënyrë të paligjshme. Ajo duhet të mbrohet si monument kulture, nga shteti shqiptar apo institucione të trashëgimisë kulturore ndërkombëtare. Disa prej arsyeve për ta marrë në mbrojtje xhubletën janë:

1. Është e veçantë dhe nga veshjet më të vjetra të femrës shqiptare, në mos më e vjetra, dhe nga më të bukurat në vendin tonë por edhe më gjerë, e punuar e gjitha me dorë në mënyrë artizanale.
2. Imitimet që po i bëhen, për qëllime komerciale, po ja ulin cilësinë, interesin dhe vlerën e saj, saqë po nuk u mor në mbrojtje nga institucione të specializuara shumë shpejt do ta shohim vetëm në foto apo në filma.
3. Tregu i zi apo trafikimi, si edhe i shumë vlerave të tjera kulturore-historike, edhe i veshjeve popullore, veçanërisht i xhubletës, ka bërë të zhduket një pjesë mjaft e madhe e tyre, dhe të rrezikohen ato që ekzistojnë.
4. Mendoj se çdo dalje e këtyre vlerave jashtë territorit të Shqipërisë të shoqërohet me dokumente përkatëse (një farë pasaporte), të përgatitur nga specialist të fushës. Kjo besoj se kërkon një regjistrim e inventarizim apo klasifikime, që edhe po të dhurohen apo tregtohen, të bëhet qartë identiteti i saj shqiptar dhe të dhënat e sakta teknike. Në mungesë të këtij dokumentacioni, të trajtohet si vepër e kundërligjshme, të konfiskohet dhe të merret në ruajtje nga shteti, por së pari duhet ligji për të.
5. T'i propozohet Ministrisë së Kulturës, Kuvendit të Shqipërisë, që të hartojë një ligj ku të theksohet veçanërisht rëndësia dhe vlera identitare e xhubletës, por edhe vlerat e tjera të kulturës popullore, në mënyrë që ato të mbrohen si pasuri kombëtare por edhe mbarënjerezore.

•Kulturë juridike•

PJERIN KOLIQUI (1913-1991)

AVOKATURA NË SHKODËR

Kah mesi i shekullit të kaluem, Perandoria Otomane në kalbëzim e sipër, u detyrue të bante një reforme te pjesëshme të legjislacionit të vet krejt mesjetar , dhe mbasi ky legjislacion që shtrihej edhe në vendin tone kërkonte njohuri ma të mëdhaja juridike, u çfaq nevoja edhe tek ne për njerëz me njëfarë përgatitje në këtë degë që t'i jepshin ndihmën juridike qytetarëvet që kishin nevojë.

Në vazhdim të këtyre reformave, kah fundi i shekullit XIX në Perandorinë Otomane u ba riorganizimi i gjykatave, tue u kufizue kompetencat e Kadilerëvet në çështje civile, dhe tue ju dhanë kompetencë eskuzive Gjykatavet të rëndësishme në çështje penale, kështu që u çfaq një nevojë edhe ma e madhe për njerëz me njohuni në ligjë që të jepshin ndihmen juridike në formë profesioni.

Në këtë mënyrë lindi edhe në Shkodër, që ishte pjesë e Perandorisë Otomane dhe qendër administrative dhe gjyqësore me randësi, avokatura si rend profesional në vedi.

Porse, për avokaturen e kësaj kohe, në qytetin tonë, ka pak të dhana dokumentare, dhe do t'i mëshitetemi ma tepër kujtesës së pleqvet dhe gojëdhanës

Simbas këtyne të dhanavet, në këtë periudhë, në Shkodër përmenden si avoketën: Temo Rroji, që thuhet se u vra për shkak

të detyrës, Mollah Ahmet Pipa, Hafiz Bajrami, Hysen Drishti, Hafiz Saraçi, Ali Efendi Derhemi, Asim Efendija, Riza Kopliku. Nga këto, si ma të aftë dhe ma të ndërgjegjëm, përmenden Mollah Ahmet Pipa dhe Riza Kopliku. Hafiz Bajrami mbahet mend dhe si njeri i pa përkulun saqi kje internue për një kohë të gjatë në Anadoll. Për Ali Efendinë thuhet se kje vjershëtar satirik, bante një jete bohemit, ishte mjaft inteligjent, porse me arsim të kufizuem.

Kuptohet se avokatura, në këtë kohë, paraqitet në një nivel të kufizuem, arësimi i përgjithshëm dhe profesional i avokatvet asht i pa përshtatshëm, dhe seleksionimi jo i kujdesëshëm dhe i drejtë, prandaj dhe puna, në shumë raste, paraqitet e metë dhe ndërgjegja profesionale jo e zhvillueme, me përjashtimet që tregova ma sipër. Me gjithë këtë avokatura kishte punë mjaft, tue kenë se marrëdhënjet tregtare kapitaliste paraqitshin shumë landë për konflikte pasunore, të nzituna shume here edhe nga vetë okupatori, në anë tjetër edhe përqindja tepër e madhe e analfabetizmit i detyronte qytetarët me ju drejtue avokatit edhe pë shkresat ma të thjeshtat.

Zyrat e avokatvet ishin të vendueme në Parrucë, ku, prej asajë kohe, vazhdojnë edhe sot.

Krahas avokatvet linden edhe "shkruesit publikë" në përgjithësi krejt të paaftë, që ja zbritshin edhe ma tepër vleftën punës së dhanjes ndihmë juridike qytetarëve. Ma të shumtën, puna e shkruësëve ishte e shablonizueme. Thuhet se në vetrinat e zyrevet të tyne shifeshin vjerrë, në tel, shkresa të parapregatituna me terma të përgjithshme për çdo rast pune. Mjaftonte vetëm me plotësue rubrikat e lanuna hapët si në formularë, Kuptohet se argumentimi qoftë i çështjes së faktit ashtu edhe argumentimi ligjor, ishte gati i njajtë për çdo lloj pune.

Para Gjykatavet çështja u zhvillonte ma tepër me diskutime gojarisht dhe mbasi hetimi gjyqsor i çështjes synonte vetëm nga e "verteta formale", pregatitja e deshminavet bahej në forma stereotipike, dhe përdorimi i sofizmavet në diskutimin gjyqsor ishte deçiziv.

Për gojëtarë gjyqësore as nuk mund të bahet fjalë në këtë kohë.

Shkresat e ndryshme baheshin në dorëshkrim, prandaj pranë çdo avokati kishte edhe nga një sekretar – shkruës. Redaktimi ishte

mjaft i keq, qoftë nga ana e formës, e gjuhës dhe e stilit. Landa rrahej ma tepër me sofizma dhe në mënyrë polemike. Referimi në doktrinë dhe jurisprudencë ishte shumë i kufizuem, dhe e gjithë analiza ligjore u përmbledhte në interpretime të përcipta letrare të disa dispozitave të ligjës.

Organizimi shoqënor i avokaturës si rend profesional nuk ekzistonte.

Puna u shpërblente si mbas marrëveshjes me klientin, por nuk mund t'u shkapërcente caku maksimal : në çështje civile, 10% të vleftës së krejt padisë. Gjysa parapaguhej dhe gjysa tjetër paguhej vetëm në rast se avokati e përfundonte padinë me sukses. Kontroll mbi punën e avokatvet pothuejse nuk kishte. Kështu u vazhdue deri me çpalljen e pavarësisë me 28. 11. 1912.

II.

Me çpalljen e pavarësisë dhe formimin e qeverisë së parë të shtetit të ri të pavarun shqiptar, kjo me notat diplomatike që i drejtoi qeverive të shteteve të tjera afirmoi se rendi juridik në Shqipni ishte i siguruem me adoptimin e ligjvet të ish Perandorisë Otomane deri në krijimin e legjislacionit të ri shqiptar. Edhe në Shkodër u shtri ky legjislacion.

Mirëpopër Shkodren, me gjithse nga ana juridiko-ndërkombëtare bante pjesë integrale në shtetin e ri shqiptar, u caktue përkohësisht një "status" i posaçëm: Shkodra u nderkombtarizue, tue u sundue deri në verë të vitit 1914 prej një Komisioni ndërkombëtar të caktuem nga Konferenca e Ambasadorvet të Fuqivet të Mëdha. Ushtritë e këtyne fuqivet okupuen Shkodrën në maj 1913 dhe prej oficeravet të tyne u formue Komisioni ndërkombtar sundues nën kryesinë e një gjenerali anglez. Ky komision ushtroi atributet e pushtetit sovran në territorin e Shkodrës.

Rendi juridik mëshitet në legjislacionin otoman të adaptuem, si dhe në vendimet dhe urdhënesat e komisionit sundues.

Me formimin e organevet të tjera si administratë komunale, financë etj, u formuene edhe gjykatat: Gjykatorja Qytetse dhe Gjykatorja Paqtuese me kompetenca të caktueme vetem për çështje civile; ndërsa për çështje penale kompetenca eskluzive i mbetej vetëm gjykatavet të formueme nga oficera të ushtrive okupuese. Vendimet e kësajë gjykate në çështje penale ishin të shqyrtueme në shkallë të dytë prej Komisionit ndërkombëtar sundues.

Tue ekzistue ky organizim drejtësie, ishte e nevojshme edhe ekzistenca e avokatisë.

Me vendim të komisionit sundues akordoheshin lejet për ushtrimin e avokatisë. Në këtë kohë përmenden si avoketën: Nuri Borshi, Enrik Komasku, Osman Shehi, Shevqet Begteshi, Kristo Floqi e Dragotin Rodiqi; ky i fundit i dalluem për ndergjegje profesionale.

Gjuha e përdorun, si në shkresa ashtu edhe në diskutime, para gjyqit ishte gjuha shqipe, tue përshi edhe gjykatën penale dhe të shkallës së dytë ku bahej përkthimi me anë të përkthyesave zyrtarë si Pjetër Shahini etj. Gjuha e përdorun nga avokatët e kësaj kohe ishte plot turqizma dhe elementa të gjuhës neolatine, kështu që ishte mjaft e vështirë me u kuptue nga shtresat e gjana të popullit.

Shpërblimi i avokatit nga klientat ishte si ma parë. Organizim profesional-shoqëror nuk ka pasë. Kontrolli i zbetë dhe dishiplinimi i pakët. Puna profesionale fillon të jetë disi ma e ndergjegjshme dhe me kualitet ma të mirë. Asht për t'u theksue për këtë kohë qëndrimi i guxueshem dhe i drejtë i Enrrik Komaskut në mbrojtje të një çeshtje ku akuza ishte për botimin e një artikulli në një gazetë ku prekeshin interesat e sunduesvet. Kështu u vazhdue deri në çpalljen e luftës së parë botënore (verë 1914) ku me largimin e ushtrive të Fuqive të mëdha, Shkodra u sundue prej një komisioni vendas deri në pranverën e vitit 1915. Për këtë kohë as nuk ka çfarë bahet fjalë për avokatinë. Edhe gjatë sundimit të shkurtë të Malit Zi mbi Shkodër, gjykatat ishin të okupatorit dhe avokatët të ardhun nga Mali Zi.

Në kohën e pushtimit nga Ushtria Austro-Hungareze, kalldor 1916-tetor 1918 u formue Drejtorija e Përgjithshme e Drejtësisë me qendër në Shkodër, dhe me juridiksion mbi të gjithë pjesën e Shqipnisë që ishte e okupueme nga armatat austro-hungareze (deri në Vjosë). Në këtë kohë u formuen organet e drejtësisë, me në krye si gjykatë ma të naltë Gjykatën e Apelit me qendër në Shkodër, e cila shqyrtonte mbi ankime në shkallë të dytë çeshtjet e gjykueme nga gjykatat ma të ulta: ndër qarqe ishin: Gjykatat e shkallës së parë dhe Gjykata Paqëtuese, dhe në rrethet vetëm Gjykata Paqëtuese. Të gjitha këto gjykata kishin kompetenca për të gjikue vetëm çeshtje civile, ndërsa për çeshtje penale pushtuesi ja kishte ruejtë përsëri kompetencën vetëm gjykatave të veta

ushtarake.

Në këtë kohë vrehet dhe një zhvillim i matejshem i avokaturës në Shkodër. Përmendën si avoketën në këtë periudhë Hoxha Kadri, i njoftun për aftësi, Risto Siliqi, i cili njifet jo vetëm si profesionist i mirë po edhe si shkrimtar dhe poet, Ilija Kotta, Osman Shehi, Shevqet Begteshi, Nuri Borshi etj.

Leja e ushtrimit avokatisë jepej nga Drejtoria e Përgjithme e Drejtësisë me aprovimin e Komandës Ushtarake Austro Hungareze. Kualifikatat për leje ishin: Shkolla, praktika në avokaturë ose gjykatë dhe së fundi të çmuemët e aftësisë. Kontroll dhe disiplinë kishte disi ma tepër.

Niveli i punës fillon të ngrihet, gjuha e përdorun asht ma e pastert, forma e shkresavet ma e përshtatshme, landa ma e rrahun. Ndërgjegja dhe dinjiteti i rendit avokator ma i mirë. Asht për t'u theksue se një nga avokatët e kësaj kohe, Hoxha Kadri, kryesoi komisjonin i cili pregatiti ``Ligjen mbi gjyqe Paqit`` ligjë e jona e punueme mjaft mire simbas kohës dhe që plotësoi një nevojë të madhe dhe hodhi bazat e para të terminologjisë sonë juridike.

Kështu u vazhdue deri me largimin e trupave austro- hungareze. Mbas këtyne erdhën në Shkodër përsëri si pushtuesa Trupat e Antantes Kordiale. Me urdhën të Komandes Franceze u formuene gjykatat : Paqtuese, të Shkallës së parë dhe të Apelit, me kompetenca qoftë në çështje civile qoftë në çështje penale. Avokatura gjithnjë zhvillohet disi nga ana kualitative. Në këtë kohë përmenden si avokat Osman Shehi, Shevqet Begteshi, Nuri Borshi, Riza Lahi, Risto Siliqi, Qerim Çelo, Mustafa Nuri Pipa, Dragotin Rodiqi. Kështu vazhdohet deri me largimin e trupavet të huaja nga Shkodra në vitin 1920.

III

Mbas kësaj kohe avokatura vehet nen një kontroll ma rigoroz.

Tashma asht Ministria e Drejtësisë e qeverisë qendrore të Tiranës që rregullon dhe mbikqyrë edhe avokatinë si në Shkodër ashtu edhe në të gjith territorin e shtetit shqiptar ku kemi një avokaturë të uniformueme për të gjithë Shqipninë. Ish avokati i Shkodrës Hoxha Kadri, si Ministër i Drejtësisë, ban mjaft, në lidhje me avokaturën.

Me datën 30.XII. 1922, kemi të parën ligjë të avokatvet. Ky ligjë përbahet nga tre kaptina me 27 artikuj dhe cakton kushtet për

akordimin e lejes së avokatit nga ana e Ministrisë së Drejtësisë, të drejtat dhe detyrat e avokatëve, rregullat e punës së avokatit, rregjistrat që do të mbajnë, caktohet edhe shpërblimi që mund të marrin avokatët qoftë për çështje civile, qoftë për çështje ndeshkimore (penale) dhe për të parën herë ndahen avokatët në dy kategori, simbas përgatitjes shkollore dhe stazhit në profesion. Në këtë kohë edhe Gjykata e Diktimit e ka qendren përkohësisht në Shkodër. Pra avokatura në Shkodër ka shumë punë, dhe prej saj kërkohet një punë me cilësi ma të mirë. Në rradhët e avokatëve të Shkodrës në këtë periudhë përmenden: Qerim Çelo, Osman Shehi, Dragotin Rodiqi, Myftar Tafili, Risto Siliqi, Riza Lahi, Zef Haxhija, Mustafa Nuri Pipa, Shevqet Bekteshi, Nuri Borshi, Abdurraman Kadri (njohës i mirë i Mexheles por i pa aktivizuem) Qazim Dani etj.

Leja u lëshonte prej Ministrisë së Drejtësisë. Si kusht për akordimin e lejes kërkohet: shtetësia shqiptare, njoftja për shkrim e këndim të gjuhës shqipe, mosha 23 vjeç e përpjetë, gëzimi i plotë i të drejtave civile, qënija i padenuem ndojherë, dhe shkollë e naltë drejtësie. Përrjashtimisht ju njoft e drejta e ushtrimit të profesionit pa shkollë të naltë Drejtësie edhe atyne që në kohën e hymjes në fuqi të ligjit kishin ushtruar avokaturen prej së paku dy vjet përpara. Kualiteti i punës përmirësohet, dhe ndërgjegjia profesionale përmirësohet. Zyrrat e avokatëve janë gjithnjë në Parrucë, porse të pajisura disi ma mirë. Avokatët mbajnë gati të gjithë edhe sekretarë shkruesa. Fillojnë të duken tek ndonjë avokat të parat maqina daktilografike. Për redaktim ma të mirë të shkresave në gjuhë shqipe dhe me një stil të përshtatshëm dallohet në këtë kohë Risto Siliqi.

Në vitin 1923 asht për t'u shenue një gjest i pesë avokatvet të Shkodrës. Zhvillohej në Shkodër para gjykatës së shkallës së parë një proces penal për faje shtypi. Shkaku ish gjetë në një artikull që një fletore lokale kishte shkruar kundër Nënprefektit të Lezhës, Vasil Kalluçi, i cili keqtrajtonte fshatarët e varfër të Lezhës. Ditën e gjyqit me 7 Gusht 1923 për të mbrojtë fletoren u paraqiten vullnetarisht në tribunën e mbrojtjes pesë avokatë: Av. Hoxha Kadri, Nuri Borshi, Dragotin Rodiqi, Risto Siliqi e Riza Lahi, dhe ju luten të pandehurit me pranue mbrojtjen e tyre. Kështu u vazhdue deri në reformën e legjislacionit të vitevet 1928- 1929. Asht për t'u theksue se deri në këtë kohë puna për elementin

e ri në avokaturë ishte shumë e vështirë nga ana e njoftjes të së drejtës positive. Pjesa ma e madhe e ligjevet ishin ende në gjuhën turke. Të përkthyme ishin vetëm Kodi Penal Otoman, Procedura civile dhe Shtojca e pare e saj. Prandaj të rijtë të cilët nuk njihshin gjuhën turke, ishin të detyruem me ju referue edhe përkthimeve në gjuhë tjera (sidomos të Mexheles) në ato gjuhë që ato njihëshin si frëngjisht (Corpus Juris Otomanum, perkthim frengisht nen redakcionin e Young-ut), greqisht etj. Me hymjen në fuqi të kodit Civil të ri, të Shtojcës së dytë të Proc.Civile dhe Kodit Penal të ri, gjatë vitevet 1928 – 1929, puna për avokatët e rij filloi të lehtësohet sepse konsultimi i të drejtës positive bahej direkt në ligje në gjuhën Shqipe.

Në këtë kohë, në vitin 1929, u çpall edhe Ligji i ri “Mbi Avokatet” i cili mban disa ndryshime nga ligji i përparshëm. Përveç fakultetit të Drejtësisë për ushtrimin e avokatisë kërkohet edhe një stazhë një vjeçar, avokatët janë të detyruem të mbajnë rregjistra të punës dhe të shpërblimevet të tyne të vistueme nga gjykata, dhe i nenshtrohen kontrollit së paku një herë në vjetë.

Në ketë kohë me ndryshimin e legjislacionit, avokatët e vjetër nisen të gjinden në vështirësina mbasi nuk njofin gjuhët prendimore ku e kishte burimin legjislacioni ynë i asaj kohe, dhe nuk mund të konsultohen as me doktrinen as me praktiken gjyqësore të këtyne vendeve mbasi nuk njofin gjuhën.

Me gjith se ligji i ri mbi avokaturen kërkote shkollen e naltë, atyne që kishin ushtruar përpara avokaturen ju njoft përsëri e drejta e ushtrimit të profesionit si një e drejtë e fitueme. Dhe pikrisht në përgjithsi avokatët e Shkodrës në këtë kohë ishin të pa kualifikuem.

Nevoja për avokatë të rij me shkollë të naltë Drejtësie paraqitej e ngutshme. Dhe në këtë kohë fillojnë të vijnë të parët avokatë me fakultet të plotë Drejtësisje dhe me stazhë të plotë. Nga këto avokatë i pari që fillon ushtrimin e profesionit në vitin 1931 qe av. Ranko Çerenkoviç me aftësi të shqueme profesionale. Mbas tij vijnë av. Aleksander Preluca, av. Zef Benushi, dhe ma vonë av. Qemal Shehi dhe av. Pjerin Koliqi. Në ketë periudhë puna e avokatvet përmirësohet jo vetëm nga ana juridike, porse edhe shkresat e mbrojtjet bahen ma me dinjitet dhe përgjegjsi dhe gjuha dhe stili janë të përshtatshme.

Rendi avokatuer në Shkodër, si në të gjithë Shqipninë, funksionoi edhe gjatë Luftës së Dytë Botnore, në kushtet e pushtimit fashist ku vendi ishte i pushtuem nga italianët dhe gjermanët.

Me çlirimin e Shqipnisë dhe vendosjen e regjimit komunist, dekreti nr.1601 datë 8. I. 1953 vuni bazat e organizimit të avokatisë në kolektiva të avokatvet (ma vone Kolegjë të avokatve).

Të dhana biografike:

Materiali është mbajtur në formën e një kumtese në Sesionin shkencor të organizuar nga Instituti i Lartë Pedagogjik i Shkodrës me 24 Nëntor 1964. U botue edhe në "Buletinin shkencor" te Institutit ku autori ishte dhe antar i redaksisë.

▪Recension▪**Gëzim PUKA****YMER BALA NË KOHËN E RRËFIMTARISË***

Është e pamundur të analizosh librin publicistik *“Ymer Bala me skenën, pa skenën”* duke lënë mënjanë kujtesën. Sapo futem në ndërtesën e Teatrit “Migjeni” të Shkodrës, që të imponohet me hijeshinë e saj, kuptoj se çdo gjë merr një simbolikë të madhe edhe për mua. Fati e deshi që të thithja pak nga pluhuri i skenës së këtij teatrit në fëmijërinë time, kur u aktivizova në disa drama për fëmijë dhe të rinj. Dalngadalë drama e teatri u bënë një pjesë zotëruese e ndjeshmërisë dhe interesit tim për artin. Përvoja me skenën më dha një kënaqësi të jashtëzakonshme edhe për faktin se aty njoha nga afër një plejadë aktorësh të papërsëritshëm, shumë prej të cilëve janë personazhe të këtij libri. *“Ymer Bala me skenën, pa skenën”* është një tekst që mbart një rezultante kujtimesh jo vetëm të tijat, aty është kujtesa objektive e disa brezave, e cila është mbuluar me një perde të hollë subjektivizmi. Sipari i skenës-kujtesë ka mbetur i hapur për dramën tonë absurde të njëmendësisë.

Aktori Ymer Bala sot ka ardhur në teatër. Në këtë teatrin tonë “të madh” shumë aktorë kanë mbetur pa skenën. Ky libër është drama e një aktori që kthehet në epikë. Ligjërimi i veprës e ka parasysh fort mirë spektatorin e viteve ’70-’80 dhe i drejtohet ndjeshmërisë së këtij të fundit. Ishte ai spektator që mbushte sallat e teatrit ku interpretoheshin pjesë impenjative të një repertori të mirë kombëtar dhe ndërkombëtar, me mesazhe të forta dhe të larta. Aktori në kohën e rrëfimitarisë është më lart se në atë të një memoristike të thjeshtë. Ymer Bala në kohën e rrëfimit sublimohet më shumë, sepse koha e shkrimeve të tij është në kohën e mërgimit, kur ngarkesa emocionale është më e lartë se kurrë. Janë dy momente që ngjizin brumin dhe tendosin dellin e veprës: larg atdheut dhe larg skenës, prandaj ky rrëfim përmes këtij libri, nuk ka se si të mos i ngjasojë edhe monologut

---

* *Kumtesë e mbajtur në veprimtarinë promovuese të librit “Ymer Bala me skenën, pa skenën”.*

të brendshëm.

Dëshiroj ta këshilloj lexuesin që të mos i drejtohet këtij libri, si një prej të shumtëve me kujtime që kanë mbushur libraritë tona, shenjë e marrëzisë së shfaqur së fundmi shpesh e më shpesh tek njerëzit e kohës sonë, për të shkruar të gjithë libra. Jo, jo! Ky libër mbart ndjeshmërinë e aktorit, i cili është mësuar të mishërojë figura artistike, prandaj edhe rrëfimi i tij është mishërim, është diçka më shumë se memorie e thjeshtë.

Ky nuk është një libër kujtimesh. Parafjalët “*me*” dhe “*pa*” qysh në titull, na kujtojnë edhe historinë tonë të kompromiseve, të mëdyshjeve, të konflikteve, të zgjedhjeve që kemi bërë dhe vazhdojmë të bëjmë në jetët tona për të mos u tjetërsuar.

Ky libër është libri i njeriut të ndershëm. Ky është libri i aktorit në kohën e rrëfimit ose monologu i brendshëm i hedhur në dialogjizmin e epokës sonë. Shqipëria e Ymer Balës është skena. Arti skenik është atdheu i tij. Nuk dëshiroj ta zvogëloj Ymer Balën duke i zmadhuar epitetet. Stili ornamental, aq i zakonshëm në ligjëratat e dhjetëvjeçarëve të fundit, do e zbehte aktorin rrëfimtari. Ai është aty mes nesh, por i vetëm me vetveten. Rrëfimtaria e copëzuar ruan unitetin e “unit” aktorial të patjetërsuar. Ironia fund e majë e këtij krijimi nuk ka asgjë të përbashkët me ironinë ndjellakeqe të këtushme. Libri nuk e ka talljen patetike, që po shoqëron më së fundi botimet e shumta për “familjet e mëdha”, “figurat e shquara”, “mendjet e ndritura”...

Ky libër flet thjesht qoftë edhe nga ana kompozicionale. Rrëfimi fillon në kohën e mësuesit të parë dhe mbaron në kohën e prindit. Lirizmi ndjek çdo faqe të tij. Autori ka zbritur nga mediumi i skenës poetike, pikërisht atëherë kur prozaikët e politikës së ditës, njerëzit e banales kanë guxuar të ngjitin shkallët e këtyre tempujve. Por Ymer Bala nuk ka kamxhik për të dëbuar askënd, ai ka veç forcën e fjalës së thënë thjeshtë. Ligjërimi i tij në dukje i drejtpërdrejtë, fsheh thellësinë e ndjenjës. Autori na fut nga rrëfimi në kurthin e dialogut, që shpesh herë zgjohet brenda faqeve të këtij libri, sidomos në finalen emocionuese të tij. Pasi ka shtegtuar në fëmijëri, në adoleshencë, në burrëri, në punë, në zbor, në teatër..., ai kthehet tek climax-i i jetës së tij, ndarja nga hapësira shqiptare.

Këtu rrëfimtaria madhërohet, ajo bëhet gati për skenën, por në

këtë rast të njëmendësisë. Kufijtë dhe pragjet bien kur Uni epik, lirik, dramatik i kërkon bekimin babës 87-vjeçar për të ikur në Amerikë. Vetëm intuicioni i artistit di ta ruajë dhe ta fiksojë lotin e dhimbjes njerëzore, di ta sendërtojë ndjenjën dhe në atë pikë loti, ne si lexues të përjetojmë oqeanin e dhimbjeve të një tranzicioni të pafund.

Nuk mund të rri pa e cituar këtë fragment nga libri:

“Ngjarje si ajo nguliten në kujtesë deri edhe në imtësitë dhe na shoqërojnë gjithë jetën, sa i shikojmë edhe ndër ëndrra. Si u përshëndeta me kushërinjtë dhe komshinjtë erdhi çasti më i vështirë për mua, do të përshëndetesh me babanë tetëdhjetë e shtatë vjeçar. Oh sa të vështirë e pata kur ia mora të dyja duart e tij dhe mbulova fytyrën time me to! Nuk doja që ai të shihte lot në sytë e mi, nuk doja që të vuante edhe më shumë. Ja putha ato duar që u robtuan tërë jetën për të na rritur e edukuar me ndershmëri e mirësi. Diku thellë e ndjeja se ai do të ishte takimi im i fundit me të. Nuk do të pija më kafe e nuk do ngrija ndonjë gotë më me të; nuk do ta “kritikoj” më, ashtu siç bëja, kur dilte ndonjëherë në të rrallë i parruar. Nuk do të dilja të shëtisja më me të në Piacë, në Parrucë apo tek Ura e Bunës. E ndjeja se ai do të ishte përçafimi i fundit me tim atë, që kishte jetuar pa gruan e vet shumë vite, pasi nëna jonë e shtrenjtë kishte ndërruar jetë në moshën gjashtëdhjetëvjeçare. Më në fund e mblodha veten e i fola tim eti me zërin që më dridhej:

“Hë mor babë, ...a po na jep lejë me shkue në Amerikë?”.

Dëgjova ca psherëtimë përreth. Ishte një çast shumë i tensionuar për të gjithë sa ishin aty. Im atë e mbajti veten; ma vuri dorën në krye, m’i shpupurishi kaçurrelat që kishin filluar të më thinjeshin dhe miratoi:

“Po, more bir, po ju a jap lejen dhe bekimin tim. Jua priftë Zoti mbarë! Mos na harroni veç!”.

Sot Ymer Bala ka ardhur në Teatrin “Migjeni” të Shkodrës me një libër. Në fakt ai do të donte të vinte me një rol. Ani, unë mendoj se ky rrëfim mbush një hapësirë shumë të mirë në imagjinaren tonë kolektive për atë çfarë ishim, çfarë jemi dhe çfarë mund të bëhemi...

Tonin ÇOBANI

GJAKMARRJA NUK ËSHTË HAKMARRJE: COZZI TE FISHTA

Përshtëndes për botim të veprës së Dom Ernesto Cozz-it, "Studime etnologjike të Shqipnisë s'Epërme", përgatitur nga D. Nikë Ukgjini, Gjovalin Çuni (redaktor) dhe si dhe përkthimin mjeshër të të ndjerit Ë. Gj. Kamsi.

Duke i botuar kësioj veprat e albanologëve të huaj, si rasti i librit që kemi në dorë, mundësia për një diskurs shkencor me pjesëmarrjen e studiuesve (edhe më të rinj) shtohet. Katedrat përkatëse universitare, institutet e profilizuara dhe studiues seriozë do t'u japim përmbajtje vërtet shkencore problemeve të mbetura pezull të trashëgimisë sonë etno-kulturore, siç është Kanuni dhe veçanërisht gjakmarrja në atë Kanun, si pjesa më e keqinterpretuar nga institucionet (dhe media) deri në ditët e sotme.

Prandaj jam ndalë te eseja e Dom Ernesto Cozzi-t, "Marrja e gjakut në malet e Shqipnisë S'epër" (mua më vjen për mbarë ta quaj ese e jo studim), që përmban pjesën e tretë të librit "Studime etnologjike të Shqipërisë S'epërme". Ajo fillon me një paragraf hyrës që po e citoj të plotë:

"Në vendet e qytetnueme asht drejtësia ajo që merr hakun e fymjeve dhe që ndëshkon krimet; por në trevat ku dielli i qytetnimit ende nuk i ka zbutë zakonet, i fyemi asht ai që merr hakun kundrejt fyesit të vet; dhe pra, në vend të drejtësisë, gjejmë hakmarrjen vetjake. Në fakt, të gjithë popujt primitivë dhe pa një qeverim të rregullt, hakmarrja që dhe mbahet si një ndër ndjenjat ma të drejta, madje si një detyrë, një ligjë, dhe për ta me e lane të pandëshkueshme një fymje asht si me humbë ndjesinë e njeriut, sa që edhe Dante-ja, bashkë me kohën e vet, tha: "Sa nder të

madh fiton ai *që merr gjakun*'' (Mbaron paragrafi)**

Ndërsa Gjergj Fishta e shtjellon disi ndryshe të njëjtën situatë. *'Të marrunit e gjakut,* -shkruan ai, -buron prej mndorjeve (rrethanave) të përjashtme e prej të metave të organizimit shoqëror të një kombi, e jo gjithmonë prej gjendjes shpirtnore të tij''' ... E nëse këto vrasje e gjaqe nuk janë të bame gjithmonë për interesa të përgjithshme e çmimi i nderit të njeriut në Shqipëri nuk asht i matun gjithmonë mbas kriterit të kombeve të qytetnueme, kjo nuk do me thanë që kombi shqiptar asht i egër e barbar, por do me thanë se organizimi shoqnor i tij ka nevojë me u përmirësue e se do/ disa parime morale ende s'janë zhdrivillua plotësisht ndër shqiptarë''' ****

Unë kam nënvizuar në paragrafin e esesë së Cozzi-t fjalën "hakmarrje" e cila del 4 herë. Vetëm te vargu i Dantes del fjala "gjakmarrje": "Sa nder të madh fiton ai që *merr gjakun*". po të citojmë edhe 4 vargje prej Eskilit (Eskili-Koeforet) që i ka vënë në krye të esesë së vet Cozzi na del togfjalëshi "kërkoj gjak" ("Asht ligjë që pikat (e gjakut), të / derdhuna me vrasje, *kërkojnë tjetër / gjak*: kerdia e të parëve ndjell Erinin **** / tue pru kerdi mbi kerdi." *****) "Kërkojnë gjak" del edhe te Homeri-Odisea ***** që citon Cozzi ("Dhe ai që një njeri t'vetëm ka vvarë,/ që s'ka shumë njerëz gjak që t'i kërkojnë, / të ikë nga atdheu detyrohet" *****). Po ashtu edhe Fishta citon Homerin-*Iliada* dhe *Vulgatën* ***** , duke i përdorur thuajse me të njëjtin funksion si edhe Cozzi. Veçse Autori i *Lahutës* bën diferencën e terminologjisë. Ndryshe nga Cozzi ai argumenton se gjakmarrja nuk është hakmarrje. ***** Gjergj Fishta ka mendimin se *Kanuni i Lekë Dukagjinit*, që është

* *Kangë: Pa më folë.- Khs. Ferri XX.31.36 (përkth.shqip.), f.160 (Shënim i përkthyesit.)*

** *Dom Ernesto Cozzi, "Marrja e gjakut në malet e Shqipërisë S'eper" në librin: Studime etnologjike të Shqipërisë S' eperme", Botimet Fishta, Lezhë, 2017, f.160.*

*** *Gjergj Fishta, "Shqiptarët dhe të drejtat e tyre", vepër e cituar, f. 347.*

**** *Gjergj Fishta, "Shqiptarët dhe të drejtat e tyre", vepër e cituar, f. 347.*

***** *Eriniet, hyjnitë e hakmarrjes, që mbrojnë ligjet e gjakut nga ana e nënës.*

***** *Ernesto Cozzi, vepër e cituar, f. 159.*

***** *Po aty, f. 160.*

***** *Homeri – Odisea, K. XXIII, 118-120 (136-138, simbas përkthimit shqip – shën. i prkth.)*

***** *"Iliada" e Homerit (Libri IX, vv. 632-634) dhe "Vulgata" e Jeronimit të Ilirisë (Nr. XXXV: 19, 21).*

***** *Shih për më tepër: Tonin Çobani, "Gjergj Fishta dhe Kanuni i Lekë Dukagjinit", BF, Lezhë, 2014, f. 80.*

të shprehurit e shpirtit të kombit shqiptar, përkon me të Drejtën Romake e Bizantine dhe ka pika takimi me “Kanunet dokesore të teutonëve, sllavëve”.^{*} Këtë na e bën të ditur te parathënia e Kanunit (kapitulli i shtatë). Por në malet, ku kishte mbetur më i paprekur ky Kanun, - bën me dije Fishta, - ka pasur edhe “ndonjë ligj jo krejt civil”, si b.f., përjashtimi i gruas prej të drejtave civile, vercalli që është zakoni i vajtimit, gjëma mbi të vdekurin e në ndonjë rast marrja e gjakut.

Te eseja “Shqiptarët dhe të drejtat e tyne”, Fishta ndalet te “puna e gjakut - la vendetta”, sepse kundërshtarët e Shqipërisë përmes atij fenomeni “*duen me pru*” egërsinë e popullsisë së maleve tona... Por asht... gabim me thanë, se të marrunit e gjakut shënon barbarinë e kombit, për në qoftëse, nën emnin barbari, kuptohet egërsia ose breshnia e shpirtit të tij...”

“Shqiptari, pra, tue vra gjakësin e vet, nuk ban tjetër, veçse me çue në vend një ligj, që ai e mban për të drejtë. Prandaj...veprimi i tij asht një veprim i ligjshëm, e nuk mund të quhet uhamarrje - vendetta”

Vrasja e gjakësit ose gjakmarrja, pra, ka qenë një veprim i ekzekutivit të munguar në mjediset ku vepronte Kanuni. Ai veprim nuk mund të quhet hakmarrje - la vendetta.

Gjergj Fishta është ndër ata shkrimtarë që “punën e gjakut” e ka përjetuar edhe personalisht: ia vranë vëllain, Simonin (Riçin)... por ai ndërhyri për të shuar armiqësinë midis dy fiseve. Gjithçka përjetoi mbeti në vargjet e një lirike (poezia e parë lirike e Fishtës): “Gjaksorëve! Ndaluni, ku veni, burra?”.

Te vargjet e saj duket sikur poeti aktivizohet si një gjymtyrë e atij ekzekutivi të munguar. Ai në emër të Zotit e urdhënon gjakësin e *pashpirt të rrëzohet* për të mos u ngritur më kurrë. Ky është dënimi i tij prej Hyjit. Kështu ka urdhëruar Zoti qyshkur e krijoi shoqërinë njerëzore: do të bjerë përdhe kushdo që do të vrasë një njeri tjetër mbi tokë.

Gjergj Fishta, ka arsyetuar bindshëm se gjakmarrja nuk është hakmarrje (*uhamarrja*, siç e quan ai). Gjakmarrja nuk buron prej rrethanave të përbrendshme (si do të mund të thonim për hakmarrjen), por prej rrethanave të jashtme. Qe pra, me këto terma mund të nisë një diskurs i mirëpritun në çdo kohë, duke

^{*} Gjergj Fishta, “Parathanie e Kanunit (të Lekë Dukagjinit)” në Gjergj Fishta, “Vepra letrare 10”, Lezhë, 2011, f. 461.

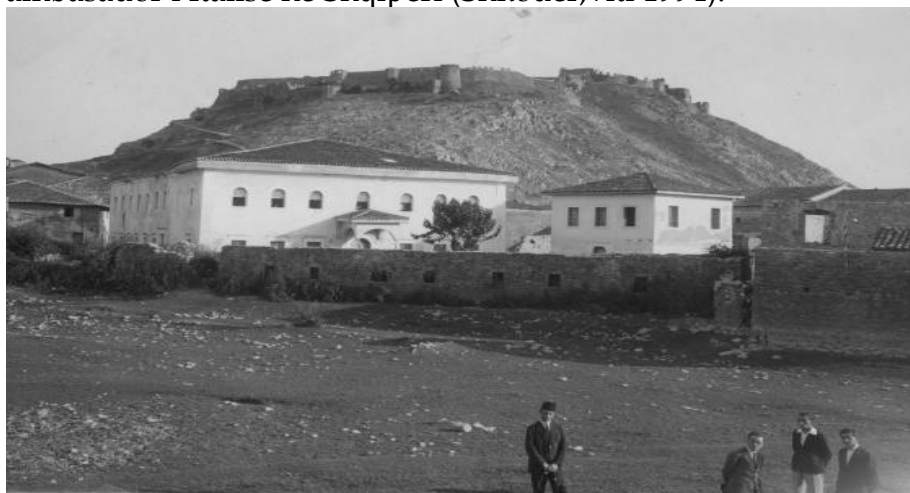
shfrytëzuar veprat e albanologëve të huaj (si në rastin tonë Cozzi), të autorëve shqiptarë (si Gjeçovi, Fishta e Konica) e më pas të autorëve të tjerë të keqpërdorur prej zyrtarëve të ideologjizuar dhe prej medias.

▪Bibliofili ▪

Nexhmi BUSHATI

**TË THËNA E TË PATHËNA MBI BIBLIOTEKËN DHE
BUSHATLLINJTË***

“Nëse Shkodra ka vlera në të kaluarën e saj, njëra ndër ato për të cilën duhet të krenohet, është dhe Biblioteka e Bushatllinjve, e para bibliotekë publike në rajon gjatë shekujve 18-të-19-të”. Dr. Paolo Foresti, ish-ambasador i Italisë në Shqipëri (Shkodër, viti 1994).

* *Shënim: Tema e mësipërme është trajtuar edhe para disa vitesh (shih studimin e të nënskruarit me titull “Biblioteka e Bushatllinjve, e para bibliotekë publike në rajon” te rev. “Etika”, shtator 20011, fq.22-26). E ripunuar, me të dhëna të reja, po u paraqitet përsëri lexuesve, pasi po ndeshemi me ndonjë shkrim rreth kësaj teme ku e vërteta shkencore dhe etika ligjore e të shkruarit po dbunohen haptas e me mospërfilljen më kryeneçe: referencat e domosdoshme shkencore e të detyrueshme ligjërisht mungojnë tërësisht., duke u lënë shteg hamendësimeve pabazë; një i tillë është p.sh. etiketimi i bibliotekave të institucioneve fetare apo atyre private, përfshirë dhe ajo e Bushatllinjve, si “biblioteka fetare”(?!). Një bibliotekë çfarëdo nuk identifikohet me librat që përmban, sepse ato janë të shumëllojshëm; një bibliotekë identifikohet nga pronari ose institucioni, nga vendndodhja, vlerësohet nga përmasat, nga vjetërsia e nga inventari.*

Me këtë stil pune, një autor i tillë rrezikon të shkasë në manipulim ose tjetërsim argumentesh të të tjerëve, të ditura e të njohura botërisht, duke rrezikuar të përballet me fajin e përvetësimit të punës së huaj

Në dy periudha të ndryshme të vitit 2009, nga Biblioteka Kombëtare qenë organizuar dy ekspozita të rralla kushtuar Bibliotekës së Bushatllinjve. E para në Tiranë, e dyta në Shkodër. Ajo e Tiranës qe e inkuadruar në "Javën e trashëgimisë kulturore evropiane". E gjitha kjo i detyrohet drejtuesit te institucionit, z.Aurel Plasari, i cili meriton konsideratat më të larta për këto veprimtari të rralla..

Vizitorët e pranishëm, ashtu dhe ata të mëvonshmit, duhet ta kenë ndjerë veten më të plotësuar nga ana emocionale dhe ajo intelektuale. Ajo që u përjetua, duke kaluar nga njëra vitrinë tek tjetra, ishte befasuese, sepse ballafaqohesh me eksponate bibliotekare që, sikur e provonin dhe me fletët e atyre dorëshkrimeve të zverdhura nga koha, bartnin mbi vete një jetë më se dyqindepesëdhjetëvjeçare, pa përmendur "Tefsiri Kurani"-n, dorëshkrim i vitit 1451. Pavarësisht se, si i biri i autorit të botimeve postume "Shkodra dhe motet" dhe "Bushatllinjët", isha mjaft i informuar mbi historikun e bibliotekës së mësipërme, për mua qe shumë mbresëlënëse ky kontakt i drejtpërdrejtë, një konstatim konkret i asaj që e kisha vetëm me të dëgjuar. Për të qenë e veçantë përshtypja, kishte dhe një arsye më shumë: në mungesë të të dhënave të sakta, im atë, deri sa vdiq, perjetoi një keqardhje të vërtetë, duke menduar humbjen, pa lënë gjurmë, të kësaj pasurie. Këtë shqetësim e pata provuar dhe unë, deri kur, para disa vitesh, osmanologët G.Shpuza dhe A.Basha patën mirësinë të publikonin të dhënat e para mbi ekzistencën e një pjese të fondit që ruhej në BiK. Ky qe një lajm i mirëpritur, i munguar për dekada e dekada, aq i dëshiruar sa të bënte të harrojë gjymtimin që kishte pësuar, duke u katandisur në një minimum prej 150 copësh. Në asnjë mënyrë, kjo nuk e zbeh vlerën e tyre të madhe dokumentuese, duke u dhënë brezave provën e gjallë të ekzistencës së këtij thesari si dhe të vlerave që barte, sepse ajo, e njëzeta pjesë, na vlen sot si një kampion testimi, si një sondazh në retrospektivë për të kuptuar strukturën e atyre tremijë volumeve të dikurshme ku afro dy të tretat paskan qenë letërsi jo fetare.

I jap të drejtën vetes të besoj se vizitorët, pavarësisht shkallës së njohurive, e kanë ndjerë veten dëshmitarë okularë të nivelit arsimoro-kulturor, të gamës së preferencave e të interesave intelektuale të sundimtarëve Bushatllinj. Përceptimet e tyre të reja ishin më të pasuruara e më të qarta, të atilla që nuk

përputheshin me ato të deriatëhershmet: të përcipta e të paqarta mbi atë periudhë të historisë. Falë përshtypjeve të reja, ata po ndërgjegjësoheshin mbi një të vërtetë të madhe: ata sundimtarë që, në formë stafete i përcollën njeri tjetrit, nga brezi i parë deri te brezi i katërt, skeptrin e një pushteti gati të pavarur mbi shumicën e trevave shqiptare, qenë të shkolluar, dashamirës të kulturës dhe bibliofilë të mirëfilltë. Vetëm kështu kuptohej përse bri "Tefsireve të Kuranit" radhiteshin edhe shkrimet e Aristotelit, filozofitë e Avicenës e të Averroes, historitë më të vjetra arabe e osmane, përfshirë dhe historinë e shqiptarit Ahmet Pashë Dukagjini, pa harruar perlat e poezisë persiane me Saadiun, Shiraziun etj...

Krahas vlerave instruktive që, përmes një vrojtimi hetues e shumë të përqendruar, kushtuar dorëshkrimeve të ekspozuara me finesë e profesionalizëm, po e pasuronin, vizitori nuk mund të qëndronte indiferent edhe para një dukurie tjetër, asaj që, "pa u kursyer", demonstrohej poshtë atyre xhamave: paraqitja e jashtme e ekspozateve, një kaligrafi e qëndisur, shumë elegante, modele të ndryshme të alfabetit oriental, lidhje të kujdesshme, mbështjellje me lëkurë, kopertina me ornamente të punuara në ar, vlera të vërteta artistike, pasqyrë e shijeve të stërholluara dhe e edukatës estetike të të dy palëve, atyre që i punuan dhe të atyre që i porositën.

Ndonëse afati një javor i veprimtarisë që i shkurtër, kam besimin se jehona e saj duhet t'i ketë kaluar muret e BiK-ës për të përcjellur mesazhe të rëndësishme për opinionin mbarëkombëtar e me tej, me apelin që trashëgiminë tonë kulturore duhet ta evidentojmë për ta njohur e për ta vlerësuar, sikurse njëheri duhet ta ruajmë e ta pasurojmë për të dëshmuar kurdo e para kujtdo se dimë jo vetëm të çmojmë lirinë dhe besnikërinë, por dhe pasuritë shpirtërore e intelektuale. Krahas këtyre përshtypjeve e opinioneve, dua të shpreh urimin që jehona e kësaj ekspozite dhe vlerat e saj të mos mbesin të kufizuara në hapësirë e në kohë, por të hartohen projekte e të gjinden mekanizma që mundësojnë kontaktet e herëpashershme me dashamirësve të kulturës e të artit edhe jashtë kryeqytetit. Brenda kornizave të këtij shkrimi është me vend të ridimensionoj meritat e z. A. Plasari, i cili që i pari që përdori publikisht togfjalëshin Biblioteka e Bushatllinjve duke sanksionuar futjen e kësaj emërtese të re në axhendën e thesareve tona kulturore, një kartë identiteti të re, e paekuivoqe,

duke zëvendësuar konvencionalen Biblioteka e Vakëfit (apo e Medresesë), e përdorur që nga shekulli XVIII deri në shekullin XX për forcë zakoni e për inerci, ku forma fshihte përmbajtjen, ku konfondohej institucioni me funksionet; aktualisht, emërtesë jashtë kohe e që, lexuesit të sotëm e atij të nesërm, do t'i krijonte përceptimin e gabuar të një biblioteke vetëm me libra të karakterit fetar. Është në nderin e studiuesit Aurel Plasari që me kompetencë dhe luajalitët, konfirmoi se identifikimi i duhur dhe i saktë i fondit të mësipërm u bë i mundur në sajë të të dhënave të Hamdi Bushatit, ndjekur nga puna e pavarur e osmanologut Zyber Bakiu.

Lidhur me sa u tha më lart, në shërbim të së vërtetës, do të sjell disa fakte që qartësojnë çaste jo të trajtuara drejt ose të lëna përgjysmë dhe që kanë të bëjnë me temën.

Me përshtypjen se tashmë opinioni shkencor e më gjerë i ka njohur Hamdi Bushatit merita të shumta si studiues e si osmanolog, duke e konsideruar veprën e tij "Shkodra dhe motet" si një enciklopedi *sui generis* për Shkodrën, do të ndalem në mënyrë më konkrete e më të hollësishme në ato merita që përmend studiuesi Aurel Plasari, në lidhje me evidentimin e Bibliotekës në fjalë. Në këtë optikë shtrohet pyetja: si dhe kur autori Hamdi Bushati arriti në përfundimet e cituara. Kronologjia, shkurtazi, flet si më poshtë.

Që në vitet '20 të shekullit të kaluar autorin filloi ta tërhiqte tema e Bushatllinjve, sikur e vërtetojnë shkrimet e tij në "Kalendari kombiar" e "Diturija" të Lumo Skendos, "Leka" e "Besa". Në arkivin e familjes, epistolari i tij është dëshmi e letërkëmbimit të tij me studiues e miq mbi këtë tematikë. Fillimet e dorëshkrimit "Bushatlitë" (drejtshkrimi i kohës!) përkon me emërimin e tij në vitet 1926-27, si administrator i Bibliotekës së Vakëfit (alias e Bushatllinjve), një çast fatlum, që atij i dha mundësinë të binte në kontakt të drejtpërdrejtë me fondin e pasur dhe, falë zotërimit të mirë të osmanishtes, të bënte identifikimin aq të rëndësishëm të dorëshkrimeve, me anë të deshifrimit (leximit) të vulave për përcaktimin e përkatësisë së vërtetë të tyre. S' do të ndalem te hollësitë që përmbahen në veprën 2-vëllimshe "Shkodra dhe motet" të autorit në fjalë (botime postume të viteve 1998-1999), përfshirë aty inventari në përgjithësi, titujt e dorëshkrimeve më kryesore, përkthimi i Vakufnames, mbresat e disa vizitorëve të huaj, historiku i ndërtesës së re, vula e Mustafa Pashës, përmbajtja

e përkthyer, një klishe e saj, foto të mjedisit të jashtëm etj. Të gjitha këto të dhëna përmbaheshin në dorëshkrimin e cituar: "Bushatlitë", përfunduar që në vitet '40 të shekullit të kaluar, pa arritur të shihte dritën e botimit për situatat e viteve 1939-1944 dhe, pastaj, të atyre të komunizmit. Vetëm para një dekade u krijuan mundësitë që materiali i mësipërm të përfshihej në botimin postum të cituar.

Në vitet '40 të shek. të kaluar, në kuadrin e studimeve mbi historikun e bibliotekave të vjetra, është bërë fjalë dhe mbi Bibliotekën e Vakfit ose të Medresesë (jo më e Bushatllinjve). Duke mos njohur të dhënat e Hamdi Bushatit, anashkalohet thesari i vërtetë i asaj të Bushatllinjve, ai prej 3000 volumesh e që mbijetoi ndonëse i dëmtuar në vitet '20 të shekullit XIX. Në radhë të parë, në rënditjen e bibliotekave të vjetra shkodrane, ajo e Vakfit (jo më e Bushatllinjve, por ajo e mbetura pas vitit 1927) vendoset nga autorët në rend të dytë pas asaj Kllyçi, si vjetërsi e si vlerë. Nuk e kontestojmë këtë rënditje "të përkohshme" për momentin. Me faktet e reja që dolën nga bashkëpunimi "virtual" H.Bushati- A.Plasari - Z.Bakiu, biblioteka e Vakëfit (nënkupto atë të Bushatllinjve) klasifikimi "provizor" i mëparshëm ndryshon dhe në vend të parë duhet të rënditet Biblioteka e Bushatllinjve. Ndaj Bibliotekës Kllyçi (alias Tabaku) dhe familjes përkatëse kam konsideratën më të lartë, në sintoni dhe me të ndjerin tim atë, shprehur publikisht në shkrimet tona, mirëpo njihet sentenca e vjetër "Jepi Çezarit çka është e Çezarit": faktet historike vërtetojnë se Biblioteka e Bushatllinjve duhet të jetë themeluar nga Mehmet Pashë Plaku rreth vitit 1760, pikërisht kur ai e kishte konsoliduar pushtetin personal, pas një periudhe sundimi plot trazime dhe suksese, njëherit dhe viti i hapjes nga ana e tij e Medresesë së Qafës, e para shkollë e mesme e arsimit fetar e jofetar, e cila e kishte të domosdoshme praninë e një biblioteke të rangut. Duke ndjekur gjurmët e të atit, gjithashtu Kara Mahmudi hapi Medresenë e dytë, atë të Pazarit, shoqëruar dhe kjo me një bibliotekë. Nën shembullin e të parëve, duke u nisur nga mjedisi ekzistues dhe fondi i librave të trashëguar, Mustafa Pasha u tregua i gatshëm që ta ridimensionojë këtë institucion për ta kthyer në një ansambël jo vetëm arkitektonik por dhe kulturor-arsimor, duke i dhuruar bibliotekën e vet shumë të pasur si dhe duke investuar për ndërtime të reja. Akti i tij merr nota të reja

pozitive duke pasur parasysh se ai hartoi një rregullore biblioteke (Vakufname) me parametra bashkohore dhe që atij i bën nder, aq më tepër kur marrim vesh se, pas vitit 1831, ai ndodhej i dëbuar nga vendlindja e tij. Sidoqoftë, kujdesi dhe interesimi i tij për Bibliotekën ka vazhduar deri në vitin 1860, viti i vdekjes së tij, njëherit dhe fillimi i degradimit të saj. Do të ndodhte kështu, përderisa kujdestarët lëshonin libra pa kriteret e duhura, nuk i tërhiqnin ato, mungonte kërkesa e dhënies llogari, niveli i ulët intelektual i disave syresh. Ka dhe një shkak të jashtëm, mbetur në hije: pushtimi i përkohshëm i qytetit nga malazezët, shoqëruar me plaçkitje dhe djegien e Pazarit në prillin 1913. Biblioteka në fjalë ka qenë seli e Degës së Lidhjes për Shkodrën në vitet e zjarra 1878-81, nga ku niseshin vullnetarët për të mbrojtur tokat tona nga synimet malazeze. Vështirë që agresorët ta kishin harruar një fakt të tillë, çka e vërteton dhe dëshmia e një publicisti turk që ndodhej në Shkodër ato ditë dhe që, me shumë pikëllim, pau me sytë e vet fletë dorëshkrimesh me alfabet turko-arab, shpërndarë andej-këndej kalldremeve. Kjo e dhënë gjendet në veprën e autorit turk A.Emiriu (sipas Gazmend Shpuzës). Grumbulli i të këqijave që kishte provuar Biblioteka (fondi i vërtetë dhe me degradimin e pësuar, konstatimi i shkaqeve që e krijuan, bënë që ish-administratori Bushati të mbyllë shënimet e veta me mjaft mllef ndaj përgjegjësve të paaftë që lejuan abuzimet, pa kursyer dhe ata më lart, që, në vitet '20 të shek.20-të, i dhanë goditjen barbare, (pse jo kriminale?!) këtij thesari duke i futur ato vlera të rralla ndër thasë, madje dhe pa inventar! Njohur me këtë mënxyrë, kemi të drejtë ta konsiderojmë si një ngushëllim për lexuesin faktin që vëllimin "Shkodra dhe motet" autori e shoqëron me një foto të mjedisit të Ansambllit të Pazarit në vitin 1927, realizuar nga miku i tij, Gegë Marubi. Besoj që kjo u bën nder të dy autorëve, sepse vetëm kështu brezave pasardhës iu krijua mundësia të kishin dëshminë konkrete të gjurmëve të një monumenti të historisë e të kulturës, ndoshta me parandjenjën e pakëndshme se, pas pak dekadash, ai vend do të shndërrohej në grumbull rrënojash e, më vonë, në shesh ndërtimi, sikur paraqitet sot. Është rasti t'i kujtojmë lexuesit se, për fat të mirë, edhe albanologu i njohur austriak, Theodor Ippen, ka botuar, në

librin e tij mbi Shqipërinë e Veriut, një klishe të Bibliotekës në fjalë .

Argumentet e mësipërm e bëjnë të qartë se si Biblioteka e Bushatllinjve u krijua të paktën rreth pesë dekada para asaj Kllyçi, krijuesi i së cilës u afirmua si kadi vetëm për periudhën e shkurtë, 1793-95. Duhet pasur para sysh se familja në fjalë i siguronte të ardhurat kryesore nga profesioni i rrobaqepësisë, ndërsa krijimi i një biblioteke kompetitive me homologen, vepër e më të të fuqishëmve të kohës, politikisht e ekonomikisht, kërkonte të paktën një periudhë shumë vjeçare, rezulton se ka mangësi të dukshme ndër ato shkrime të hershme mbi vjetërsinë e bibliotekave shkodrane. Është e besueshme që kjo bibliotekë arriti të shkëlqente vetëm nën administrimin e të mirënjohurit Jusuf Efendi Tabaku, kur, në vitet 1868-1904 , qe myfti i qytetit dhe siguroi mbështetjen e duhur. Biblioteka përkatëse pat gjithashtu fatin që stafetën e kujdestarisë ta merrte një djalë i familjes, një njeri i shkolluar dhe i përkushtuar, i ndjeri Esat Myftia, duke e administruar atë me kompetencë deri në vitet '60, viti i shtetëzimit.

Krijimi dhe ekzistenca e kësaj biblioteke si dhe asaj të Myftijëve, si edhe bibliotekave të tjera private të vjetra, krahas lulëzimit të Bibliotekës publike të Bushatllinjve, i sillte qytetit vetëm dobi e përparim. Pavarësisht se kjo e fundit, për arsyet e argumentuara, njohu vyshkjen e pamerituar, pat meritën e madhe që rrezatoi për dhjetëra e dhjetëra dekada dituri dhe eksperiencë, duke u bërë shëmbull nxitjeje për simotrat e saj më të reja: nuk kishte si të ndodhte ndryshe, përderisa ajo, si biblioteke publike, prapavijë e medreseve të Bushatllinjve, me fondin e saj të pasur, ka qenë burimi kryesor intelektual edhe për vetë ish-studentët e dalluar, pedagogët e mëvonshëm të radhës së këtyre institucioneve, të mirënjohurit Sali Myftia i Madh, Jusuf Tabaku etj., posedues dhe administrues të bibliotekave të mëvonshme.

Qe një fat i madh që të paktën, Biblioteka Kllyçi (Tabaku) i mbijetoi dhunës komuniste, duke u sjellë brezave provën e gjallë të një pasurie të madhe kulturore, të krijuar nga dijetarë elitarë të së kaluarës, por që, fatkeqësisht, një e papritur tragjike e asgjësoi: një zjarr fatal...i pashpjegueshëm!

Nga tërë sa u tha, gjithë kontestimi i deritashëm për vjetërsinë u bë në rrafshin historik dhe në frymën e akribisë shkencore. Më të

njëjtin pikësynim dhe me të njëjtën frymë do të trajtojmë problemin e dytë, atë të vlerave. Krahas pasaktësisë së argumentuar më lart mbi vjetërsinë, ndër shkrimet e kontestuara është shumë e dukshme, gjithashtu, njohja fare e varfër, e përciptë, jo konkrete, me përsëritje, nga njeri tek tjetri, e disa të dhënave rreth fondit të Bibliotekës së Vakëfit (alias e Bushatllinjve), duke anashkaluar fare rolin vendimtar të Bushatllinjve si themelues apo si zotërues. Në këtë mes duhen veçuar autorët Ilo Mitkë Qafëzezi dhe Lluqa Karafili, të cilët janë më bindës dhe më të thelluar, duke sjellë në shkrimet e tyre të dhëna interesante, veçanërisht kur citojnë dhe autorin anglez, Urquhart, i cili vizitoi Shkodrën në kohën e Mustafa Pashë Bushatlliut, si turist. Është interesant të theksohet se, po ky autor anglez, citohet dhe nga H.Bushati! Supozoj se, për të tre këta autorë, burimi i informacionit mbi librin "The Spirit of the East" (London,1839) të anglezit duhet të gjindet në koleksionin e revistës "Kalendari kombiar", mbështetur në një referencë jo të plotë të H.Bushatit.

Është rasti që të hidhet më shumë dritë mbi citatin e anglezit Urquhart, prandaj po riprodhoj prej tij: "...ai (Mustafa Pasha-N.B) më priti me një përshëndetje vëllazërore, më futi brenda një biblioteke me një seri librash frëngjisht të shkëlqyeshëm...", duke vazhduar me hezitimin e pashait për të folur në frëngjisht, justifikimin e tij si dhe zotimin e rastit për ta përvetësuar si duhet e sa më parë, në mënyrë që të nxirrte dobitë që shpresonte. Më poshtë kemi pohimin tjetër shumë interesant se... *Pashai kishte hapur një bibliotekë të vlefshme për publikun dhe kushdo mund të merrte libra për kundër një garancie...* Anglezi i bën vend në libër dhe një episodi të vërtetuar më vonë, pas kapitullimit të Mustafa Pashës, kur ky, vendimit të Sulltanit, për ta dërguar vali në Anadoll, iu përgjigj: "...më shumë do të preferoja të emërohesha drejtor i një shtypshkronje". Mbetet e pashpjegueshme se si, veç autorëve të viteve '40 që i cituam, pas këtyre viteve e deri më sot, asnjë historiani tonë nuk i ka tërhequr vëmendjen dëshmi të tilla interesante, pikërisht kur është trajtuar periudha në fjalë dhe kur, libri në fjalë, nuk mungonte në bibliotekat tona. Nëse, me sa shihet, historianët nuk e vlerësuan anglezin, sa që jo vetëm nuk e cituan, por vepra e tij nuk figuron, qoftë si titull, e renditur në ndonjërin prej bibliografive të shkrimeve të tyre, madje dhe ato akademike; ndërkohë i mirënjohuri dermatolog, dr. Kerçiku, e shfrytëzoi

dëshminë e Urquhart-it si një të dhënë serioze për epideminë e kolerës në Shkodër gjatë vizitës së tij. Çudia rritet kur konstaton se këtë harresë që bësoi vepra e turistit anglez, e bësoi dhe vepra e anglezes M. Pardoe, titulluar "The City of the Sultan" (Qyteti i Sulltanit), 1837, ku janë pasqyruar po ato përshtypjet e mëvonshme të bashkëkombasit të saj. Tekstualisht, aty shkruhej: "Pashai kuptonte pak frëngjisht, por nuk tentoi ta fliste, sepse nuk ndihej i sigurtë sa duhej, veçse, sa t'i paraqitej nevoja, do t'i kushtohej me këmbëngulje. Ai tashmë kishte ngritur një bibliotekë të respektueshme ku kishte mbledhur veprat e Volter-it, Rasin-it, Bualo-së, Molier-it dhe të tjerëve autorë të nivelit".

E shoh të nevojshme të hap një parantezë: Mustafa Pasha i vizituar nga dy të huajt, që "me fat", sepse nuk e bësoi si parardhësi i tij, Kara Mahmudi, për të cilin historiani amerikan shkruan: "Historia e vulgarizuar në Perëndim ka treguar një interesim të vogël për këtë njeri të jashtëzakonshëm, po ta krahasojmë me partnerin e tij të Jugut, Ali Pashanë e Janinës. Mahmudi e bësoi nga shkaku që atë nuk e vizituan kurrë shtegtarët romantikë anglezë". (Noel Malcolm, "Kosovo", NY, USA, 1999, fq..175-176)

Pavarësisht se disa na i përcollën përshtypjet e mësipërme, kurse të tjerë nuk i vlerësuan apo i harruan, kryesorja është e qartë: Biblioteka dhe vlerat e saj si institucion publik janë një realitet i pamohueshëm. Në përforsim të argumenteve se sundimtari shkodran nuk i mbante librat në raftet si pjesë dekori artificial, sjellje tipike prej snobi vanitoz, do të sjell dëshmitë e autorit turk Ali Emiriu, nga libri i tij "Poetët shkodranë", mbështetur në autorët Gazmend Shpuza dhe N. Krasniqi . Sipas atij autori, Shkodranën Bushatllinjë ose "n'vakt të Vezirit" (duke perifrastuar Ippen-in) ishte shndërruar në një mjedis të shëndetshëm dhe inkurajues për krijimtari origjinale sipas modeleve të poezisë orientale, veçanërisht asaj persiane. Krijuesit nuk kanë qenë të pakë dhe vargjet e tyre çmoheshin krahas atyre të metropoleve elitare të perandorisë. Ky kontingjent të talentuarish që e kthyen Shkodrën ...në një thesar...të letërsisë... gëzoi mbështetjen dhe përkrahjen e plotë të sundimtarëve Bushatllinj, të cilët nuk qenë vetëm bibliofilë të pasionuar e adhurues të poezisë, veçanërisht asaj persiane, por dhe krijues poezish origjinale. Ata nënshkruan me pseudonime e atribute poetike: Ibrahim Pasha-Halil, Mustafa Pasha-Sherif, ndërsa i ati, Mehmet A. Pasha-Asaf dhe i biri, Hasan

H. Pasha-Haki. Duke u kthyer dhe njëherë te figura e Ibrahim Pashës, autori turk i cituar dëshmon se zyra e sundimtarit i shëmbëllente një biblioteke, ndërsa Bushatlliu përsëriste moton që e udhëhiqte: “Ata që janë vezirë duhet të jenë të drejtë dhe që të jenë të drejtë, duhet të jenë të ekuilibruar”. E tëra kjo shpjegon dhe përse atij iu mvesh atributi Halili(i drejti, i sinqerti). Në mbështetje të këtij vlerësimi qëndron dhe dëshmia interesante e konsullit freng, dë Bruyerë, mbi kulturën e gjërë dhe mprehtësinë prej diplomati të Bushatllit. Këta zëra pozitive, si nga Perendimi, si nga Lindja, nuk duhet të mbesin zëra në shkretirë. Me të drejtë historiani dhe osmanologu Gazmend Shpuza hedh idenë se duhet të rishikohet dhe të ridimensionohet si figura e Ibrahim Pashës, në veçanti, si mbarë Pashalleku i Shkodrës, në tërësi, duke u shkëputur nga përkufizimet stereotipe të standartizuara ...*pushtet autonom shqiptar, thjesht feudal...* . Është pranuar, pothuaj pa asnjë kontestim, se sundimtarët Bushatllinj qenë pushtetarë me bagazhin e duhur intelektual; ndërsa, me argumentet tona, u përpoqëm të provojnë se për ta nuk qenë të huaj dhe të panjohur shkrimtarët më në zë të Europës, sikurse u konfirmua se me sa përkushtim ata shuanin etjen për të bukurën dhe idealen në gurrat e poezisë persiane e rrjedhimisht te fryma liberale antiobskurantiste e saj, duke arritur te vlerat e qytetërimit europian, në themelet e të cilit, siç e patën pohuar aq bindshëm i madhi Gëte dhe Noli ynë, qëndronte i njëjti burim. Domosdo, në këtë kontekst, unë nuk mund të shpërfill një pohim të Atë Zef Pllumit, të cilit, personaliteti i Mehmet Pashë Plakut dhe i të birit, Kara Mahmud Pashës, i ngjallnin një admirim të rrallë, sepse tek ata ai shihte sundimtarët iluministë që u përpoqën dhe luftuan për liri dhe progres, parime të cilat revolucionarët francezë të kohës po i realizonin me shumë dhunë e gjak. Mendoj se është e rëndësishme të argumentohet që sundimtarët e mësipërm nuk mbetën te kultura e tyre, te shijet, te vizionet individuale përparimtare e bashkëkohore, por ata shfrytëzuan të gjitha shanset që u jepte pushteti i konsoliduar i tyre për t’i siguruar komunitetit kuota të ngritura, më parë në ekonomi e në infrastrukturë, pastaj në aspektin social-kulturor. Ata u bënë mecenatë të kulturës, si rrjedhojë e politikave të tyre për zhvillimin e zëjtarisë dhe të tregtisë, duke e bërë Shkodrën, qytetin më të rëndësishëm të Shqipërisë, një portë e

hapur e bashkëpunimit me Europën, një urë lidhjeje në mes të Perëndimit e Lindjes. Të qenët qendër rajonale e tregtisë dhe e zejtarisë e pat kthyer qytetin në një shtrat të favorshëm për arritje nivelesh cilësore në jetën shpirtërore e kulturore. Kështu u arrit që në qytet të kishte biblioteka të mirëfillta, krahas atyre të Medreseve (bërthama të asaj publike te Vakfit-alias e Mustafa Pashë Bushatlliut), të lulëzonin ato private, si Killyçi (Tabaku), e Myftijëve etj. ku mbizotëronte letërsia jofetare. Ishte në logjikën e fakteve që, nga kujdesi për rrugët, urat, çezmet, hanet, banjot, Bezistenin, të kalohej te mejtepet pranë xhamive, te bibliotekat pranë medreseve. Ato medrese qenë dallëndyshe të vërteta të përhapjes së dijes pas dy shekujsh prapambetjeje të gjithanshme, sepse në ato institucione nuk u mësua vetëm feja, por dhe njohuri aritmetike, historie, gjeografie, dituri natyre, gjuhësh orientale, lëndë të domosdoshme për ata që aspironin të merreshin me tregti, karrierë administrative etj. Faktikisht këto institucione ishin shqiptare, fondet ishin të tilla (siguroheshin nga vakufet), jo subvencione nga jashtë, mësimet jepeshin shqip nga myderrizë shqiptarë. Kjo përkujdesje bëri që të rinjtë e talentuar shkodranë të kishin mundësi të ndiqnin mësimet e larta në Stamboll, Damask, Kajro etj. Qe fat i madh për Shkodrën që medresetë e mësipërme u bënë, që para dy shekujsh e gjysmë, fidanishtet e para dhe të mirëfillta të formimit fetar e mendor, qytetar e atdhetar të një kontingjenti personalitetesh fetare e publike që lanë gjurmë në historinë e në kulturën tonë si udhëheqës e veprimtarë të kryengritjeve për liri e për mbrojtjen e trojeve tona, e ngjarjeve të mëdha që nga kryengritjet kundër Tanzimatit e deri te Lidhja e Prizrenit, Mbrojtja e Shkodrës, viti 1912-13, Kongresi i Lushnjës e këtej, duke u shquar njëherë dhe në jetën shpirtërore e intelektuale të vendit. Lista e tyre është e gjatë, por do të veçonim, gjatë shek.XVIII, Sali Myfti Plakun, Jusuf Efendi Tabakun, Haxhi Sheh Shaminë, Daut Boriçin, kurse në shek. e kaluar, Hafiz Ali Ulqinakun, Hafiz Sabri Bushatin, Sali Myftinë, Hafiz Ali Krajën (Tari). Le të mos harrojmë se shumë historianë dhe studiues seriozë si Kristo Frashëri, Rexhep Qosja, Gazmend Shpuza, Jup Kastrati, N.Krasniqi, Shefik Osmani, M. Hysa etj. argumentuan se një ndër meritat e oborrit të Bushatllinjve qe se ai vlejti si katalizator i lindjes dhe i zhvillimit të mëtejshëm të alamiadës shkodrane, me fjalë të tjera të letërsisë shqiptare me

alfabet arab, e cila, me dinamikën e vet, e pasuroi tematikën e vet fetare e mistike me tematikën laike, pasqyrë e realitetit të ditës. Një ndër aspektet më pozitive të këtyre arritjeve është afirmimi i talenteve të tilla si Molla Hysen Dobraçi e Molla Sali Pata, "i pari, Anakreonti dhe i dyti, Kastri i Shqipnisë", sipas vlerësimit të rilindasit Zef Jubani. Tërë ky potencial ekonomik e kulturor qe një mbështetje e madhe për sundimtarët vendas, të cilët, për tri të katërta shekulli nuk hoqën dorë nga pikësynimet e tyre për të ndërtuar një shtet shqiptar, duke qenë të parët që, me guxim e pa më të voglën mëdyshje, hapën kapitullin e kryengritjeve antiosmane pa ndërprerje, derisa u mposhtën nga një arsenal ushtarak i stërmadh, shoqëruar nga politika aziatiko-bizantine e parimit tinzar përçaj dhe sundo. Edhe pse ata u mundën, nuk u shua flaka e luftës për liri në shpirtërat e shqiptarëve, duke u mbajtur e ndezur për përgatitjen e një epokë të re, asaj të Rilindjes.

Rrezarta DRAÇINI

FISHTA MES DY BIBLIOTEKAVE

Njerëzit ndërsa kalojnë në botën e përtejme lënë një shenjë mes të gjallëve. Është varri simboli që lidh një emër me dy botët, është pikëtakimi që tregon se dikur dikush ishte mes të gjallëve. Pikërisht këtë simbol ekzistence në botën e të gjallëve diktaturat mundohen t'ia zhdukin njerëve të mëdhenj që i cilësojnë si armiq të tyre. Të njëjtën gjë bëri komunizmi me Fishtën, ai ia mohoi varrin duke shpresur se kështu do të mohonte ekzistencën e tij, pikëtakimin me të gjallët . Por Diktatura harroi një detaj që në fakt është sinjifikativ, harroi se Fishta nuk ishte si të tjerët, ishte shumë i madh për të qenë si të gjithë, ishte poet kombëtar, ndaj shenja që ai u ka lënë të gjallëve është shumë më e madhe sesa një emër mbi varr. Ai ka lënë veprën e tij e cila nuk mund të zhduket ashtu siç zhduket një varr, biles në mungesë të tij, gjurma që lë vepra në idenditetin e një kombi bëhet edhe më e fortë.

Është pohuar se edhe biblioteka e tij është shkatërruar, libra që i përkasin Fishtës së madh, por që padrejhtësisht u morën, u vulosën dhe u bënë pronë e shtetit, e atij shteti që e denigroi si person dhe shkrimtar.

Pasuria librare e Fishtës ishte pjesë e bibliotekës françeskane e cila u themelua në vitin 1875 fillimisht me një fond të kufizuar librash për t'u bërë gradualisht një ndër më të pasurat me libra të rrallë dhe me autorë të mëdhenj. Dëshmitë tregojnë se At Gjergj Fishta dha kontribut të jashtëzakonshëm në pasurimin e saj. Dhe për këtë besoj se ka ndikuar edukimi që Fishta mori në Bosnje, në Kuvendet franceskane atje , në Kraljevo-Sutjeska dhe në Livno, gjatë viteve 1888-1893, pasi u njoh nga afër me biblioteka jashtëzakonisht të pasura të cilat administroheshin nga kuvendet franceskane. Fishta, si model vendosi të ndiqte At Lovro MIHAÇEVIQ, i cili ishte njohës i mirë i shumë gjuhëve, autor i shumë librave. U edukua mes librave qindravjeçarë dhe

dëshirës për dije të gjithanshme.

Willy Kamsi, ndërsa vë në dukje pasionin e Fishtës për të pasuruar bibliotekën, shkruante: “At Gjergj Fishta sipas dëshmisë së t’im et, sa herë kishte mundësi ekonomike, menjëherë i shpenzonte tue ble në libraritë bukinistike t’Italisë, libra të rrallë me përmbajtje albanologjike, si edhe libra të çmueshëm në pikëpamje artistike, me gravura të rralla, ose me lidhje me lëkurë, me zbukurime e me shkrime të prarueme.”

Librat e Fishtës në Bibliotekën “Marin Barleti”

Në bibliotekën “Marin Barleti” ka libra nga biblioteka e Gjergj Fishtës dhe nuk janë pak, përkundrazi, mes tyre janë antikuare që i përkasin viteve 1500, duke u kthyer në një vlerë jo vetëm për bibliotekën e Shkodrës, por për mbarë vendin.

Janë rreth 110 njësi, të cilat janë të evidentuara, por numri i tyre duhet të jetë edhe më i madh. Pjesa më e madhe e tyre i përkasin fushës së albanologjisë. Janë 44 libra të kësaj fushe, nga të cilët 35 janë në gjuhë të huaj, me tematike mjaft të gjerë.

Një vend të veçantë kanë dhe librat që i janë dedikuar Fishtës nga autorët e botimeve. Kemi 19 dedikime mes të cilëve bie në sy shënimi i Joklit apo edhe i shumë emrave të tjerë duke treguar rrethin e gjerë të njohjeve që kishte Fishta.

Nuk mungojnë dorëshkrimet. Kemi ekspozuar dorëshkrime nga “Lahuta e Malësisë” , (Qafëhardhija etj...)

Ndërsa ato që i japin një vlerë të veçantë kësaj pasurie janë antikuaret. Janë 22 të tilla, një pjesë e konsiderueshme i përkasin viteve 1500, ata kanë qenë pjesë e koleksionit të At Gjergj Fishtës. Këto antikuare nuk janë vetëm botime me përmbajtje fetare, por edhe filozofike apo dhe në fushën e arkitekturës.

Kemi disa botime të “*Hyllit të Dritës*”. Thuajse në të gjitha revistat ku është botuar pjesë-pjesë “Lahuta e Malcisë”, duke filluar nga viti 1922 ku është e botuar “Kulshedra” nga Lahuta, shohim shënime që i ka bërë autori edhe pas botimit të saj, redaktime të ndryshme çka tregon se ai ka kërkuar gjithnjë më të mirën, nuk është kënaqur lehtë me punën e tij

Në vitin 2009, në bibliotekën “Marin Barleti” dhe më pas në B.K. u hap një ekspozitë me librat e bibliotekës personale të Fishtës. Ekspozita pati një domethënie të veçantë pasi shënohej si

dëshmitare e mbarimit të një lufte 50-vjeçare zhvilluar mes diktaturës dhe njeriut të madh. Për 50 vjet çfarë nuk u tha dhe çfarë nuk u bë vetëm e vetëm që emri i Fishtës të harrohej, një shtet i tërë me të gjithë mekanizmin e tij u mundua ta zhdukte, por madhështia e tij i kalonte kufijtë e konkretes, shkonte përtej, atje ku as dikturat nuk mund të kalonin.

Dhe ja sot, pas kaq dekatash, Fishta vjen tek ne fitimtar, madje edhe me bibliotekën e tij. E shkatërrouan, e zhdukën, por ajo u rikthye për tu ngritur në pedestal. Ne jemi këtu pikërisht për të realizuar këtë, për të nisur një iniciativë: ringritjen e Bibliotekës së AT Gjergj Fishtës. Jemi të bindur se libra me firmën e tij ka plot. Të ekspozuarit në këtë ambient nuk janë të vetmit. Ndaj kërkojmë dashamirësinë e të gjithë atyre që mund t'i keni këto libra, t'i bashkohen nismës sonë dhe të kemi kështu bibliotekën e plotë të Fishtës. Ne besojmë tek njerëzit, pasi në fund të fundit është dashamirësia dhe intelgjencia e njerëzve, nevoja e tyre për të ruajtur idenditetin, që shpëtuan këto libra nga groposja.

Në fund dy vargje të shkëputura nga libri "Lumenj të zgjidhen" i Shkëlqim Draçinit, pasi më duket se për Fishtën janë mëse domethënëse:

"... I përqaftuemi me dritë
nuk bahet me pluhun..."

E ja ku është Fishta sot, i pranishëm këtu nëpërmjet librave të tij, i rrethuar mes dritës dhe adhuruesve.

Listë e njësive bibliografike të “eks-bibliotheca” Fishta në bibliotekën “Marin Barleti”

Libra e revista që mbajnë firmën e At 'Gjergj Fishtës *

Revista

1. *Hylli i Dritës, Vjeti III – 1922, nr.1-12*, Shkodër, Shtypshkronja “Franciskane”, 1922, F.596, Al / 18 / 5 D
2. *Hylli i Dritës, Vjeti IV – 1923, nr.1-12*, Shkodër, Shtypshkronja “Franciskane”, 1923, F.568, Al / 18 / 7 D
3. *Hylli i Dritës, Vjeti V– 1924, nr.1-12*, Shkodër, Shtypshkronja “Franciskane”, 1924, F.560, Al / 18 / 9 D
4. *Hylli i Dritës, Vjeti VI – 1934, nr.1-12*, Shkodër, Shtypshkronja “Franciskane”, 1934, F.606, Al / 18 / 10 D
5. *Hylli i Dritës, Vjeti VII – 1935, nr.1-12*, Shkodër, Shtypshkronja “Franciskane”, 1935, F.620, Al / 18 / 12 D

Libra të Fondit Albanologjik në gjuhën shqipe

1. Aravantinos, Panagiotis, Qafëzezi , [Ilo Mitkë \(adapt. e parath.\)](#), *Historië e Ali Pashë Tepelenës mbiemëruar “Luan’ i Shqipërisë”*, Bukuresht, Shtypshkronja “D.C. Ionescu”, 1917, F. 172, 7 fl. il., portr. , Al / 10 / 19 B T
2. Fishta, Gjergj. *Epopeja e fisit shqiptar*, Shkodër, Shtyp. Franciskane 1920, F.9, Al / 2 / 13 C
3. Floqi, [Kristo](#). *E drejta themelore ...* Shkodër, Shtypshkronja Françeskane, 1920, F.209, Al / 1 / 96 E
4. Korça, [Xhevat](#). *Tri pyetje nga jeta e Skënder Beut*, Tiranë, Shtypshkronja “Nikaj”, 1923, F. 104, Al / 2 / 105B
5. Kostandin Kristoforidhi ([përkth.]), *Psalteri: këthyem mbas evraistesë vietërë skip ndë guhë gegënistë ...* Konstantinopojë, Shtypshkronja “A. H. Bojaxhiani” 1895, F.126, Al / 3 / 2 G
6. Nikaj, Ndoc. *Historia e Turkiis*, London, Sht. “Perlindia e Shcyptareve”, 1902, F.105, Al / 1 / 47 7. *Programi i së I-rës e i së dytës klasë fillore*. Shkodër, Shtypshroja e Arsimit, 1919, F. 60 , Al / 1 / 71 A
8. *Programa Synthetiko Analytike e shkollave fillore*. Elbasan,

---

* *Kjo bibliografi e pjeshme e librave të Fishtës që ndodhen në bibliotekën “Marin Barleti” u përpilua nga Fatmira Lekiqi.*

Shtypshroja "Elbasani", 1922, F.22, Al / 1 / 53 D 9. *Qëllimet dhe Organizimi i Lidhjes së kombeve*, Tiranë, Shtypshkronja "Mbrothesija",

1933, F. 98, shtojcë 42 f, Al / 2 / 135 B

10. Vokshi, M. *Shqipnija e shqiptarvet afër njizet shekujsh luftnash e lëvizjesh komtare. Nji gjuhë nji atdhe*, Tiranë, Sht."Mbrothesia", 1930, F.28, Al / 1 / 55 E

Libra të Fondit Albanologjik në gjuhë të huaja

1. *Albania e Albanians*, Paris, Librairie Chapelot, s.a., F.69, Al / 21 / 31D

2. Dumont, Albert. *Le Balkan et l'Adriatique*, Paris, Librairie academique Didier et C-ie, 1874, F.411, Al / 21 / 16 G

3. *Da Trieste a Valona*, Milano, Roma, Alfieri & Lacroix, 1918, F. 134 f., Al / 22 / 62 E

4. Hyacinthe Hecquard. *Histoire et description de la haute Albanie ou Guégarie*, Paris, Impremeriede J. Clave, s.a., F. 265, Al / 21 / 75 E

5. Frashëri, Sami. Agostino Ribecco (trad. dal). *Bësa o la fede Albanese*, Frascati, Tuscolano, s.a, F. 112 f, Al / 21 / 26 F

6. Kolovani, Demetre., *La question de Koritzza*, Paris, Impremerie Henri Dieval, s.a., F.95, Al / 23 / 24 D

7. *L' Albania*, Scutari, Tip. Dell Immacotata Concezione, 1911, F. 59, Al / 24 / 12 D

8. *La situation de la minorite albanaise an Yugoslaviaie. Memorie*. S.l., s.a., F. 43,

Al / 21 / 45 D

9. Louis-Jaray, Gabriel., *L'Albanie inconnue*, Paris, Librairie Hachette et C-ie, 1913, F.239, Al / 21 / 64 G

10. Pascu, Dimitrie P. *Câteva observatiuni asupra scrierii" Albanica"*, Bucuresti, 1937, F.40, Al / 22 / 3E

11. *Revendications de l'Albanie*. S.l., s.a., F.56, Al / 21 / 21 A

12. Tomitche, I. *Les Albanais au Vieille -Serbie et dans le Sandjak da Novi-Bazar*,

Paris, Lib.Hachette & Com., 1913, F. 81, Al / 21 / 36 F

Libra të Fondit Ballkanologjik në gjuhë të huaja

1. Allmendinger, K., *Die mazedonische Frage*. Nachdruck von

- “Ëissen und Ëehr”, Sofia, Buchdruckerei Gebr. Boschinoff, 1927, F. 28, Bal / 32 / 46 B
2. Broz, Ivan (përg.). *Osman Ivana Gundulića s pjevanjima XIV i XV*, Zagrebu, Kr. Svecilišna knjižara Fr. Župana, 1887, F.448, Bal / 32 / 37 C
3. Broz, Ivan (përg.). *Osman Ivana Gundulića s pjevanjima XIV i XV*, Zagrebu, 1887, F.448, Bal / 35 / 2 C
4. Evtimoff, Siméon., *Les serbes et la Macédoine*, Genève, Editions “La Macédoine”, 1929, F. 24, Bal / 31 / 43 E
5. *I kaini dhiata, testamentum nuovum*, [Heildeberg], Excudebat Henr Stephanus, 1569, F. 709+99, Bal / 35 / 3 C
6. Mihačević, Laurentius, *Fr. laurentius Mihačević*, Sarajevo, Bosnische Post, 1909, F. 39, Bal 31 / 11 G
7. *La question Macédonienne et l’Union internationale des Associations pour la Société des Nations*, Sofia, Imprimerie Spas et Nikolas Bojinoff, 1926, F. 64, Bal / 32 / 49 BT
8. *Le Comité Directeur du Bureau International de la Paix dan le Balkans* (13 au 30 octobre 1929), Dole-du-Jura, Imprimerie E. Goeury, 1929, F. 38, Bal / 31 / 40C
9. *I-ere Conference Balkanique*, Athènes, Pub. Carnegie, 1934, F.222, Bal / 31 / 37 C
10. *Popis publikacija Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti od god.1867 do I serije god. 1911*, Zagrebu, Tisak Dioničke Tiskare, 1911, F. 56, Bal / 34 / 4 D
11. Rivet, Charles. *Chez le slaves libérés en Yougoslavie*, Paris, Perrin et Com., Editeurs, 1919, Vëll.XV, F.265, Bal 32 / 32 E
12. Strupp, Karl. *La Situation juridique des Macédoniens en Yougoslavie*, Paris, Les Presses Universitaires de France, [1929], F. 140, Bal / 31 / 44 C
13. Tocheff, A., *Le diferend serbo-bulgare*, Sofia, Imprimerie De la Cour, 1932, F. 107, Bal / 31 / 13 F
14. Traitchev, Guéorghy. *Les qualities spirituelles des Bulgares de Macédoine*, Sofia, “La Bulgaria”, 1930, F. 64, Bal / 31 / 6 G

Libra nga Fondi i Antikuarëve e Fondi i huaj

1. *L’Adone poema*, Amsterdam, 1679, F., An / 58 / 14 F
2. *Aristotelis opera omnia, graece et latine*, Paris, 1604, F., An / 149 / 5 C

3. *Aristotelis opera omnia, graece et latine*, Paris, 1604, F., An / 149 / 6 C
4. *Aristotelis opera omnia, graece et latine*, Paris, 1604, F., An / 149 / 7 C
5. *Commentarii in scripturam sacram*, Lugduni, 1839, F., H / 149 / 10 E
6. *Commentarii in scripturam sacram...*, Lugduni, 1839, F., H / 149 / 11 E
7. *Commentarii in sacram scripturam*. Lugduni, 1842, F., H 149 / 9 E
8. *Commentarii in sacram scripturam*, Lugduni, 1840, F., H / 149 / 12 E
9. *Decii junii Juvenalis e auli Persil*, Rotomagi, 1647, F., An / 58 / 8 F
10. *Divi Caecilii cypriani episcopi*, Basilaë, 1540, F., An / 145 / 18 A
11. *Il paradiso perduto*, Milano, 1881, F., H / 20 / 10-11 F
12. *Il paradiso perduto*, Milano, 1881, F., H / 20 / 10-11 F
13. *Moliere, Oeuvres completes*, Paris, Garnier Freres, [1861], F. 666, H / 55 / 4 B
14. *M. Annei Lukani pharsalia sive de Bello Civili*, Amsterdami, [1563], F., An / 58 / 25 F
15. *Origenis Adamantii Operum Tomi Duo Priores...*, S.l., [1512], F, An / 57 / 7 D
16. *Revue generale de l'Architecture*, Paris, [1840], F., H / 150 / 1 B
17. *S. Aurelii Augustini...*, Bassani, 1774, F., An / 63 / 3 G
18. *Sancti Athanasii Magni*, Paris, 1608, F., An / 145 / 21 A
19. *Tertius et quartus Tomi Operum Origenis*, S.l., s.a., F., An / 145 / 14 F
20. *Tomus secundus operum divi Ioannis Chrysostomi*, Paris, 1556, F., An / 145 / 10 E
21. *Tomus secundus operum divi Ioannis Chrysostomi*, Paris, 1556, F., An / 145 / 11 B

Libra me nënshkrime e dedikime

1. *Ales=Zamputi Injac. Damjani himarjot: drame lyrike*, Shkodër, Sht. "Z.Paperlyeme" 1937, F. 41, Al 2 / 75 C. (nënshkrim: Poetit tim / Atë Gjergj Fishtës / Ales)
2. *Beratti, Demetre. La question albanaise*, Paris, Impremerie Henri Dieval, s.a., F. 109+16, Al / 22 / 57 C
(nënshkrim: At Gjergj Fishtës / per kujtim miqesije / e dashtnije / D. Betatti / Paris, më 26 Prill / 1920)
3. *Bettini, Sergio. Un collaboratore veneziano di Giusto da Padova*. Padova. Estratto dal fascicolo nr. 4 Aprile 1932 della rivista "Padova" edita a cura del Comitato Provinciale Turistico, Padova, Soc. Coop. Tipogr., 1932, F. 12, Al / 21 / 63 A (nënshkrim: A Padre Giorgio Fishta / devote

omaggio di / Sergio Bettini)

4. Braile, S. *Fra un telegramma e l'altro. Versi giovanili*(1891-1901), Corigliano-Calabro, Tipogr."Popolano", 1925, F. 68 , Al / 24 / 74 D (nënshkrim: Al Rev.mo P. Giorgio Fishta O.F.M. / nel giorno del suo onomastico/ con auguri cordialissimi / L' Autore)

5.Chiafazezi, Ilie M. *Inscriptiile bisericilor din Moscopole-Cu un adaos de D. Berciu*. Extras din "Buletinul Comisiunii Monumetelor Istorice", fascicolo97, Iulie-Septembre 1928, Prahova, Tip. "Romaneasca", 1939, F.11, Al / 21 / 31 A

[nënshkrim:(Botim i Akademia Rumanorus se Bukureshtit) / Sh Nderçmes revista / "Hylli i Dritës"/ Shkoder / Ilo Mitkë-Qafëzeze / Korçë, 25 Korrik, 1940- XVIII / Prona e Prof. N. Iorga / Dhuratë e Bibliothekes së Ilo Mitkë-Qafëzeze)

6. Irianni, O., *Il Panславismo russo e la civiltà europea*, Napoli, Stab. Tip.L. Pierro Figlio, 1913, F. 80 , Al / 22 / 76 E (nënshkrim: Al forte Poeta Giorgio Fishta / Gloria della Letteratura Albanese / Con ammirazione / L'Autore)

7. Jokl, Norbert. *Griechisch-albanische Studien (Sonderabdruck aus der Festschrift Kreschmer)*, Eien, [1926], F. 78-95, Al / 23 / 23 C (nënshkrim: Poetit të "Lahutes së Malsis" / njoftësit dhe krijuesit / të gjuhës shqype / A. Gjergj Fishta / me nderë / Vjenë, 18. Korrik V. Norber Jokl.)

8. Kral, A. *Le Pays de Kamal Atatürk*. Formation et évolution de la nouvelle Turquie, Leipzig, Edition Universitaires Vilhelm Braunmüller, 1938, F. 303, Bal / 32 / 26 C

(nënshkrim: ../... P.Georg Fishta/ Provincial .. P.P. Francis-kaner in Albanien/ in alkr Ausf□nglish.../..../ ... / Eien, im Juni 1938/ Kral)

9. *Letër e hapun Z. Hilë Mosit Ministër Arsimit në Tiranë*, Shkodër, Sht. Françeskane, 1932, F.22, Al / 2 / 51 B[shënim: U çpallë me 10- XII - 1932.(e shkrovi P.Gjergj, ket)/ Letra e ajo shka asht shkruar me germa të / vogla jashtë, janë fjalë z. Hilë Mosi / shkruar në Gazeten Besa në muejn / e ndandorit 1932]

10. Lutfi, Ymer. *Nji pasuni e trashigueme*, Shkodër, Sht. "Ora e Shkodrës", 1932, F.92, Al / 2 / 143 B (nënshkrim: Zotit Pater Gjergj Fishta / Shkodër)

11. *Manuale di pittura italiana antica e moderna*, Milano, Ulrico Hoepli, [1901], F.429,

F / S. Rrota / 74. Në koleksionin e piktorit Simon Rrota.

(nënshkrim: Ket liber m'a kà falë Ndokë / Gjeloshi i Shalës në 1914 / P. Gj. Fishta)

12. Rrota, Justin. *Për historinë e alfabetit shqip*, Shkodër, Sht. Françeskane, 1936, F.92, AI / 4 / 34 B (nënshkrim: Provincjalit të vet / Auktori)

13. Skendo, L. = *Frashëri, Mid'hat. Hi ðe Cpuzë*, Sofje, Sht. "Mbrothësia" 1915, F.184, AI / 1 / 98 G

(nënshkrim: Vjershëtorit G. Fishta / 7. III. 1913 / L. Skëndo)

14. *Vjershat e Murad Toptanit*, Tiranë, 1924, F., AI / 3 / 8 E

(nënshkrim: Vjershëtorit të madh At Gjergj Fishtës / për kujtim dhe respekt i dhuroj librin e Atës / tim Murat / Toptanit / Said / Tiranë 4. VII. 1930)

15. Xhuvani, A. *Libri i gjuhës shqipepjesa e dytë për klasën e IV-ët të shkollës fillore*, Tiranë, Min. Arsimit, 1920, F.143, AI / 2 / 67 E (nënshkrim: Të vlershëmit "Hyllit të Dritës" / ja dhuron auktori për Kujtim e nderim / A. Xhuvani)

16. Zurani, Stefë. *Ndodhjet e Shqypnis*, Shkodër, Sht. Françeskane, 1939, F.138, AI / 1 / 66 E (nënshkrim: Te Ndr. At G. Fishta / Autori)

Dorëshkrime:

Lahuta e Malcis. (Qafë-Hardhija) F. 35.

Gjovalin ÇUNI

Willy KAMSI - NJË JETË KUSHTUE LIBRIT

Willy Kamsi është njëni nga bibliotekarët shqiptarë më në zë që njihet për veprimtarinë shumëplanëshe në shkencën e bibliotekekonomisë, të studiuesit, përkthyesit dhe të mentorit. Dhurimi nga familja Kamsi, i ish-bibliotekës të Gjon e Willy Kamsit urdhenit françeskan në Shkodër, nxori edhe më në pah përmasat kulturore e intelektuale të këtij aristokrati të vërtetë të kulturës sonë

Në bibliografinë e tij personale shënohen artikuj dhe studime; parathënie librash; fjalime në konferenca brenda dhe jashtë vendi; intervista në medime të ndryshme; përkthime nga frëngjishtja dhe italishtja; recensione; studime mbi biblioteka dhe hartim bibliografish.

Për botimin e punimeve të tija shkencore, bibliografike dhe divulgative W. Kamsi ka bashkëpunue me 21 organe të ndryshme shkencore, revista dhe gazeta. Kumtesat e tija i ka paraqitur në seminare dhe konferenca shkencore brenda dhe jashtë vendit.

Tuj i hedhun një sý punës shkencore vërehet se interesat e tija intelektuale, të shoqënueme me kompetencën e duhur në trajtimin e objektit janë të shumëllojta. Ai mbetet brenda formimit të tij human me trajtesa në fusha të ndryshme. Studimet e tija pa frigë munden me u cilësue studime "identitare eilitare"

Fushat e studimeve të Kamsit klasifikohen në disa grupe:

* studimi i teksteve të vjetra të shqipes. Në këtë fushë dallohet si një ndër studiuesit e vler të shqiptarë. Studimi i këtyne teksteve është veprimtari shkencore e një personi me një formin të gjithanshëm filologjik dhe bibliotekar.

Veprimtaria e W. Kamsit në këtë fushë përfshin hulumtime origjinale dhe përkthime të ndryshme. Mes tyre munden me veçe: "Një dokument i ri mesjetar i gjuhës shqipe të Konstandin Muzakës" dhe "Gjurmime mbi tekstet e vjetra shqipe dhe shkrime

të tjera” të Mario Roques (1963, ribot. 2011), botimin fotostatik të Fjalorit të Frang Bardhit (1966) etj.

* studimi i trashigimisë kulturore. Edhe në ditët e sotme ku po flitet për rivitalizim të trashigimisë kulturore, specialistat e fushës duhet me pasë parasýsh studimet e tija në fushën e monumenteve, kalasë, fortifikimeve, shtrirjes së qytetit, monumenteve të traditës, marrëdhënieve shqiptaro- venedikase, rolit të Shkodrës në trashigimie kulturore kombëtare etj. Në vitin 1965 ai është autor i një Pro-Memorie me anë të cilës jo vetëm shënjon objektet e shëmbuna në periudhën e viteve 1957-1962, por kërkon që këto veprime mos me u përsëritë, e objektet ekzistuese me u mbrojtë me ligj. W. Kamsi ka kenë një pikë referimi edhe për autorë të huaj mes të cilëve edhe studiuesia tashma e njohun e mesjetës shqiptare, Lucia Nadin.

* folklor, etnografi, etnologji, studime mbi legendën e Kalasë, Kanunin dhe traditën e maleve, të drejtën zakonore, shtegtimet etj.

Në këtë fushë Kamsi ka nxjerrë në dukje studimet e Át Zef Valentinit dhe së fundmi mbas dekës së tij u botua një përkthim i Imzot Ernesto Cozzit, mbi të drejtën zakonore në Malësitë e Shkodrës.

* gjuhësi. Ka trajtue probleme tashma të ngritura me kohë rreth gegnishtes në të gjitha rrafshet e sistemit gjuhësor, si të gegnishtes në letërsinë liturgjike; një studim (dy gjuhësh) mbi Buzukun dhe Koncilin e Trentos, mbi huazimet venedikase në Shkodër bazue në të dhënat e Çabejt; studime rreth toponomisë mesjetare, studimin “I precidenti del Consiglium Albanum” etj. Larg vëmendjes së tij nuk mbeten as studimet letrare, prej të cilave veçojmë përgatitjen për botim të veprës së Filip Fishtes: “Kosova për historinë e letërsisë kombëtare” (2002) .

* arkeologji. W. Kamsi tërhiqet kryesisht nga kalaja e Shkodrës dhe ngjarjet që lidhen me të. Ai është njeni prej studiuesve më të mirë të kësaj hapësine, iniciues i gërmimeve të reja në Kala dhe të restaurimit të saj. Vëmendjen e tij e tërhiqnin edhe qendra të tjera arkeologjike, të kohës së lashtë, sidomos ata të njohuna dhe të eksplorueme prej arkeologeve të huaj; fillimet e arkeologjisë shqiptare; e roli i Át Shtjefen Gjecovit, etj.

* histori kombëtare dhe kishtarë, biografi. Kamsi ishte njohës shumë i mirë i momenteve kryesore të historisë shqiptare në

shekuj, veçanarisht i ngjarjeve lokale. Ai ishte njohës shumë i mirë i historisë së Kastriotëve, i veprimtarisë patriotike dhe kulturore të Gurakuqit, me të cilin e lidhte miqësia familjare.

* bibliografi dhe biblioteka. Në këto të fundit Kamsi është një studiues i censhëm i çdo gjaje që e lidhte me fushën.

* perkthimet. Njohës i mirë i gjuhëve latine (latinisht, italisht, frëngjisht) dhe greqishtes së vjetër W. Kamsi ka sjellë në shqip Biemmin, Roques, Telhaj, Valentini, Gjon Pali II, Koliqin, Faik Konicen, etj.

W. Kamsi ka shfrytëzuar literaturë tepër të larmishme, kështu që ai nuk është thjesht një shfrytëzues i literaturës, por në të njëjtën kohë ishte edhe krijues i një bibliografie tematike që me të vërtetë përbën një bazë të rëndësishme për çdo albanolog. Bibliografitë e hartueme nga Kamsi shprehin horizontin e tij të gjënë kulturor. Ai tuj njohë më mirë rregullat e hartimit bibliografik i jep mundësinë lexuesve e sidomos studiuesve jo vetëm me u konsultue por edhe me u ballafaque dhe verifikue të dhana të ndryshme.

Willy Kamsi**BIBLIOGRAFI ***

1. (1961) Kalaja e Shkodrës. (10 ff. dakt.)
Botue te: «Shkodra», Shkodër, I/1961, nr. 1, ff. 77-86.
2. (1961) [Me të tjerë]. Shkodra votër e librit. (30 ff. dakt. Ds. E.)
Botue te: «Shkodra», Shkodër, I/1961, nr. 1, ff. _____
3. (1962) «Cuneus Prophetarum» i Pjetër Bogdanit. (15 ff. dakt. Ds. K.)
Botue te: « Shkodra», Shkodër, II/1962, nr. 1(2), ff. 157-168.
4. (1963) Shirqi në pikëpamje historike dhe ekonomike. (9 ff. të dakt.)
Kumtesë e lexueme në Sesionin shkencor të Inst. Ped. Dylvj. të Shkodrës më dt. 24-25 nandor 1964.
5. (1964) «Doctrina e Kaerscten» e D. Gjon Nikollë Kazazit (1743). (3 ff. të daktil.)
Botue te: «Revistë shkencore», I/1964, nr. 1, ff. 244-247 me 1 fot. [V.K.].
- 6.(1965) (Ruejtja e monumentave [të Shkodrës] dhe puna për vlerësimin e tyre). (10 ff. dakt.)
- 7.(1965) Pro Memoria: Monumenta të qytetit të Shkodrës të shembun prej vjetit 1957-1965. (2 ff. dakt.)
- 8.(1965 ?) Ndërtimet e reja dhe ruajtja e tipareve të qytetit të Shkodrës. (4 ff. dakt.)
- 9.(1966) Fillimet e arkeologjisë shqiptare dhe kontributi i Shtjefën K. Gjeçov-Kryeziut. (9 ff. dakt. Ds. I.) .4.
Kumtesë e lexueme në Sesionin shkencor të Inst. Ped. Dylvj. të Shkodrës më dt. 24-25 nandor 1964.
Botue te: «Buletin shkencor», III/1966, nr. 4, ff. 405-413.

---

* *Bibliografia personale që po botojmë është e përgatitun prej vetë Willy Gjon Kamsit. Një pjesë e disa zanave bibliografikë është e pabotueme. Falënderojmë, motrën e të ndjerit, Myriam Kamsin që dha leje me e botue edhe te revista Gegnia. Bibliografia ka qenë në proces pune dhe jo e gatshme për botim, e për rrjedhojë nuk jena në gjendje me shpjegue shënimet që ka përdorë autori për me e bërë më të përdorshme. Nisun nga fakti i rigorozitetit shkencor të autorit në hartimin e bibliografive menduem të mos ndërhyjmë në punën e lanë dhe ta botojmë, në shprehje respekti të veprimit intelektual, por edhe si një ndihmesë e madhe për studiuat e ndryshëm.*

- 10.(1968) Rrethimi i parë i Shkodrës.
Botue te: «Buletin shkencor», Shkodër, V/1968, nr. 7, ff. 171-184.
Bibliogr. 16 tit.
- 11.(1969) Monumentet, restaurimet e urbanistika. (4 ff. dakt. Ds. D.)
- 12.(1969) Restaurimi i monumenteve historike të Shkodrës faktor i randësishëm për riejtjen dhe vlerësimin kulturor të tyne. (Shkodër, tetor 1969). (8 ff. dakt. Ds. D.)
- 13.(1970) Kështjella e Shkodrës. (4 ff. dakt. Ds.D.)
Botue te: «Shqipëria e Re», Tiranë, 1970, nr. 1, ff. 32-33 me il.
(1970) Propozim për të ndërmarrë gërmime arkeologjike në disa qendra të rrethit të Shkodrës. (2 ff. të daktil.)
- 14.(1971) Kështjella e Shkodrës dhe restaurimi i saj. (10 ff. të dakt. Ds. D.)
Kumtesë e lexueme në Sesionin shkencor të Inst. të Mon. të Kult. më dt. 6.XII.1969 . Botue te: «Monumentet», Tiranë, I/1971, nr. 1, ff. 165-170 me il. Përmb. freng. f. 171.
- 15.(?) Kështjella e Shkodrës (Skenar filmi). (10 ff. të daktil.)
16. (1972) Disa vërejtje rreth «Rregullave të drejtshkrimit të shqipes».
Botue te: «Probleme të gjuhës letrare shqipe dhe të drejtshkrimit të saj (Studime dhe artikuj)». Vëll. II, Tiranë, 1972, ff. 485-496.
- 17.(1972) Fortifikimi i hyrjes kryesore të kështjellës së Shkodrës. (8 ff. të daktil.)
Botue te: «Monumentet», Tiranë, II/1972, ff. 163-168 me il. Përmb. freng. ff. 169-170.
- 18.(1973) Mbishkrime në gjuhën latine të Muzeut të Shkodrës.
Botue te: «Kumtari i Muzeut Popullor të Shkodrës», Shkodër, I/1973, nr. 1, ff. 71-78 me 3 fl. il.
- 19.(1975) Shtrirja e qytetit të Shkodrës në kohën e lashtë dhe të mesme. (13 ff. dakt. Ds. N.)
- 20.(1976) Një dokument i ri mesjetar i gjuhës shqipe te Konstantin Muzaka (1550).
Botue te: «Studime filologjike», Tiranë, XXX(XIII)/1976, nr. 2, ff. 207-210.
(Kopje e daktilografueme: Shkodër 1975, 5 ff. + Versionet I e II

dhe shenjime shtojcë).

21.(1976) Shtrirja e qytetit të Shkodrës në kohën e lashtë dhe të mesme..3.

Lexue si kumtesë në sesionin shkencor të Inst. të Monumenteve të Kulturës (20-21.XII.1976).

In: «Monumentet», Tiranë, 1976, nr.11, ff. 117-123 me il. Përmbll. freng. ff. 124-125. (10 ff. dakt. Ds. G. + 13 ff. dakt. Ds.N.)

22.(1977) Denk/Bdek. (5 ff. dakt. Ds. G. + Ds. O.)

Botue te: «Buletin shkencor»

23 bis. (1977) [Shenjime për Prof. E. Çabejn]. Letër e dt. 28 dhetuer 1977. 3 ff. dakt. .2.

23.(1978) Lidhja Shqiptare e Prizrenit sipas një dëshmie bashkëkohëse. (8 ff. të daktil.). .2.

Lexue si kumtesë në sesionin shkencor «100-vjetori i Lidhjes Shqiptare të Prizrenit (1878-1978)». Botue te: «Lidhja Shqiptare e Prizrenit (1878-1881». Shkodër, 1978 (Instituti i Lartë Pedagogjik i Shkodrës), ff. 20-26.

24 bis. (1978) Vështrim mbi disa toponime të hartave mesjetare (shek. XIV-XVI). 4 ff. dakt. .2.

Lexue si kumtesë në Seminarin dhe Sesionin shkencor për problemet e dialektologjisë dhe të toponimisë. Shkodër me 15.IV.1978.

24.(1979) Mbi dy emra topikë. Devoll e Drisht. (Shkodër, më 20 nëntor 1979). (5 ff. dakt. Ds.A.)

Lexue në Sesionin shkencor të ILP të Shkodrës (20.11.1979).

25.(1979) Vëzhgim për botimet e Luigj Gurakuqit. (6 ff. të daktil.) Botue te: «Një përkujtim (100-vjetori i lindjes së Luigj Gurakuqit)», Shkodër, 1980, ff. 57-60. (Instituti i Lartë Pedagogjik i Shkodrës).

26.(1979) Biblioteka e Institutit të Lartë Pedagogjik. (3 ff. dakt. Ds. P.)

27.(1981) Vështrim mbi disa toponime të hartave mesjetare (shek. XIV-XVI). (4 ff. dakt. Ds.A.)

Lexue në Sesionin shkencor të Sektorit të gramatikës e të dialektologjisë (2-3 mars 1981).

28.(1982) Shtrirja e shqiptarëve veriorë në shek. XIV-XV në dritën e historisë së një familjeje feudale. (12 ff. dakt. Ds. C. + 6 ff. kompjut.). .5. e .6.

Kumtue në Sesionin shkencor për Formimin e Popullit Shqiptar,

të Gjuhës dhe të kulturës së tij, mbajtur në Shkodër me 21 qershuer 1982.

29.(1983) Tradita legjendare shqiptare për ndërtimin e kështjellës së Shkodrës. (9 ff dakt. Ds.B.)

30.(1983) Legjenda e kështjellës së Shkodrës si tregues i një tradite të lashtë të epikës legjendare shqiptare. In: «Çështje të folklorit shqiptar» 3. (Simpoziumi: Epika heroike shqiptare 20-22 tetor 1983). Tiranë, 1987, ff. 235-240. + 9 ff. të daktil. + 6 ff. dakt. Ds. B. .1.

31.(1983) «Historia e Skënderbeut» e Marin Barletit (Në një botim të vitit 1508-1510 në Romë). In: gaz. «Zëri i Popullit», 30.XI.1983. Ds. O.

32.(1983) Një libër i çmuar në bibliotekë. «Historia e Skënderbeut» e Marin Barletit 1508-1510 në Romë. 4 ff. dakt. Ds. O.

33.(1983) Libër i çmuar në fondin e bibliotekës. In: gaz. «Jeta e re», 1.X.1983

34.(1983) Albania (Neë York - SHBA). Botue nga Petro Skaljone në Neë York. 1 f. dakt. .2.

Për Fjalorin Enciklopedik Shqiptar.

35.(1983) Libri i Marin Barlecit në Bibliotekën e Institutit Pedagogjik. 2 ff. dakt. Ds. O.

36.(1984) «Historia e Skënderbeut» e Marin Barletit (Në një botim të vitit 1508-1510 në Romë). In: «Liria», Boston Mass., 1984, 1 janar, f. 2.

Nga: «Buletin informativ për literaturën e huaj që hyn në bibliotekat e RPSSH», Shkencat Shoqërore. Albanologjia, Viti 15, Nr. 1, Tiranë, 1985, f. 10, nr. rend. 31. Gazeta gjindet në Bibliotekën Kombëtare në Tiranë.

37.(1984) Një kishë e stilit romanik-gotik në Shqipërinë e Veriut. In: «Pasuri e trashëguar në shekuj», Tiranë, 1984, ff. 139-143.

38.(1984) Një kishë e stilit romanik-gotik në Shqipërinë e Veriut - Kisha e Shirqit. 8 ff. dakt. Ds. M.

39.(1984) Shirqi në pikëpamje historike dhe ekonomike. 9 ff. dakt. (pa notat). Ds. M.

40.(1984) Qendra arkeologjike të rrethit të Shkodrës sipas autorëve shqiptarë dhe të huaj. 7 ff. të daktil.

41.(1984) Në ndihmë të punës mësimore e shkencore të studentëve e të pedagogëve. In: gaz. «Mësuesi», 14 mars 1984. F. 4. Ds. L.

42.(1985) Fillimet e arkeologjisë shqiptare dhe kontributi i

- Shtjefën K. Gjeçov-Kryeziut. In: Sh. Gjeçov-Kryeziu, «Vepra», 4. Studime. Monografi, Përg. për shtyp e bënë: Ramiz Kelmendi, Fahredin Gunga. Prishtinë, «Rilindja», 1985. ff. 104-115.
- 43.(1985) Kujtesë në lidhje me zonën arkeologjike të Shkodrës. (8 maj 1985). 3 ff. dakt. Ds. F.
- 44.(1986) Gjurmime në toponiminë mesjetare të Shqipërisë. In: «Studime filologjike dhe pedagogjike për nder të prof. dr. Aleksandër Xhuvanit». Tiranë, 1986, ff. 461-465. Résumé: Recherches de toponymie medievale de l'Albanie, f. 465. + 8 ff. dakt. Ds.E. + Ds. K.
- 45.(1988) Shkodra arkeologjike në kohën e lashtë dhe të mesme. 6 ff. të daktil.
- 46.(1988) Udhëtarë anglezë në Shkodër: E.F. Knight (Najt). 3 ff. të daktil.
- Botue te gazeta e Shkodrës «Jeta e re», 1988.
- 47.(1989) Kështjella e Shkodrës. 3 ff. të daktil.
- 48.(1989) Luigj Gurakuqi në parlament për arsimin kombëtar. (Kumtesë). 5 ff. të daktil. (Sesion shkencor në kuadrin e 7 Marsit).
- 49.(1990) Gjuhadori në historinë atdhetare të Shkodrës. In: Gaz. «Bashkimi», 19 maj 1990, f. 3. + 6 ff. dakt. Ds. H.
- 50.(1991) Disa kisha shqiptare të shek. XIII-XIV. In: «Rrezja jonë», 1991, nr. 1, ff. 10-12 me il.
- 51.(1991) Gjon Buzuku dhe studiuesit e tij. 6 ff. të daktil.
- 52.(1992) 28 Nandor shprese, bashkimi, lirie. In: «Kumbona e së Diellës», I(VIII)/1992, nr. 5, Nandor, f. 9.
- 53.(1993) Monumentet e traditës në Shkodër. In: «Seminari i Parë Ndërkombëtar «Shkodra në shekuj» (22-23 Qershor 1993)», Shkodër, 1994, ff. 145-148.
- 54.(1993) «LEKA» në jetën atdhetare, kulturore e shkencore të Shkodrës e të Shqipërisë. 6 ff. dakt.
- 55.(1993) Fjalë me rasën e paraqitjes së librit «Kanuni i Skanderbegut» mbledhë prej Imzot Frano Illisë. 3 gjysa faqesh të daktil.
- 56.(1994) «Hylli i Dritës» e «Leka». Espressione di una tradizione patriottica e culturale. 13 ff. dakt.
- Shif nr. rend. 34.
- 57.(1994) «Hylli i Dritës» e «Leka». Espressione di una tradizione patriottica e culturale. In: Università della Calabria. Quaderni del Dipartimento di Linguistica, 14, Albanistica 2. Roma, Herder,

[1997]. Atti del 2° Seminario Internazionale di Studi Albanesi (Rende - San Giacomo di Cerzeto - San Cosmo Alb. 8-10 giugno 1994) - Aktet e Seminarit të Dytë Ndërkombëtar për Studimet Shqiptare (Rende - Sënd Japku - Strighari, 8-10 qershor 1994). ff. 213-223.

58.(1994) Selia e Shenjtë dhe Shqipnia. In: « Të dhëna mbi Shqipërinë », Roma, I/1994, nr. 6, ff. 1-3 + 2 ff. dakt.

59.(1995) Fjala e rastit. In: «Seminari i Dytë Ndërkombëtar «Shkodra në shekuj» (22-23 Qershor 1995)». Vëll. I. Shkodër, 1998. (Muzeu Historik i Shkodrës), ff. 7-10.

60.(1995) Gegënishtja në letërsinë liturgjike. 2 ff. dakt.

61.(1995) Gjon Buzuku e Koncili i Trentit.

In: «Seminari XVII Ndërkombëtar për gjuhën, letërsinë dhe kulturën shqiptare», Tiranë, 1995, ff. 381-387. Ribotue te libri: "Buzuku dhe koha e tij", Tiranë, Akad. e Shkencave e Shqipërisë. Inst. i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, 2005, ff. 218-224.

62.(1995) Papa Leoni XIII dhe Europa Lindore në fund të shekullit XIX. 5 ff. dakt.

Lexue në Simpoziumin «100-vjetori i Kuvendit III të Arbërit - 1895-1995» me 3.VI.1995.

63.(1995) Shënime historike mbi stratotët shqiptarë. In: «Seminari i Dytë Ndërkombëtar «Shkodra në shekuj» (22-23 Qershor 1995)», Vëll. I. Shkodër, 1998. (Muzeu Historik i Shkodrës), ff. 23-26. Summary, f. 26.

64.(1995) Të përtërijmë kulturën tonë europiane. In: «Agimi». Shkodër, Qershor 1995, nr. i vetëm. ff. 3. + 2 ff. dakt.

65.(1995) Vlera të një atdhetari (Luigj Gurakuqi). (Përkujtim me rasën e 70-vjetorit të vdekjes). 6 ff. të vogla dakt.

66.(1996) Át Gjergj Fishta për kulturën shqiptare. In: «Hylli i Dritës», XXIV-1996, Numër i posaçëm, ff. 72-75.

67.(1996) Fjala e mbajtur për paraqitjen e librit: Giordano Frosini, Inteligjenca e fesë. Shkodër 1996. 2 ff. dakt.

68.(1997) Dr. Frederik Shiroka, njeriu dhe qytetari. 4 ff. të dakt.

Lexue në Shkodër, me rasën e 90-vjetorit të lindjes, me 28 shtatuer 1997.

69.(1997) Shejtnorja e Zojës së Shkodrës. Shenjime historike. Shkodër, 1997. 31 ff.

70.(?) Përpjekja e parë për botimin e veprave të Át Gjergj Fishtës. 3 ff. të daktil.

- 71.(1998) Shkodra në marrëdhëniet me botën gjermanike. 5 ff. të daktil.
- Lexue në Shkodër me 20.03.1998.
- 72.(1998) Takime me Prof. Çabejn. 3 ff. të daktil. Shkodër, 25.04.1998.
- 73.(1998) [5-vjetori i paraqitjes së letrave kredenciale, në prak të vizitës së Papës Gjon Pali II në Shqipni]. In: «Kumbona e së Diellës», VII/1998, nr. 4, f. 10.
- 74.(1998) Shejtnorja e Zojës së Shkodrës (Zoja e Këshillit të Mirë). In: «Kumbona e së Diellës», VII/1998, nr. 6, ff. 10-11.
- 75.(1998) Eqrem Çabej, Shkodra dhe huazimet venedikase. In: «Phoenix», Shkodër, II/1998, nr. 3-4(5-6), ff. 66-69.
- 76.(1998) Urbanistikë, traditë e individualizëm. In: «Phoenix», Shkodër, II/1998, nr. 3-4(5-6), ff. 72-76.
- 77.(1998) Shejtnorja e Zojës së Shkodrës. 3 ff. të daktil. Shkodër, 24 maj 1998.
- 78.(1998) Kultura e Shkodrës për kombin shqiptar. In: «Seminari i Tretë Ndërkombëtar: "Shkodra në Shekuj" (16-17 Nëntor 1998)». Vëll. I. Shkodër 2000, ff. 53-60. Përmbll. angl. + 5 ff. të kompjut.
- 79.(1999) Kisha e kuvende të Shkodrës me rrethina në Mesjetë. In: «Krishtërimi ndër Shqiptarë / Christianity among the Albanians». Shkodër 2000, ff.120-129. Summary: Churches and Convents in Shkodra and its Surroundings Area in the Middle Ages, f.130. + 8 ff. kompjut.
- 80.(1999) Në prak të mijëvjeçarit të tretë. In: «Phoenix», III/1999, nr. 2(10), ff. 130-137.
81. (1999)Fjala historike e Papës në Parlamentin e Republikës Polake. Për një Bashkësi të madhe Europiane të Shpirtit. In: «Phoenix», Shkodër, III/1999, nr. 3-4(11-12), ff. 221-228.
- 82.(1999) E drejta zakonore shqiptare në veprat e albanologut të madh të shekullit XX: At Zef Valentini S.J. Në librin: Kanuni dhe Ligji. Seminar: Shkodër, 28 Qershor 1999, ff. 33-43.
- 83.(1999) E sotshmja dhe e nesërmja në fjalën e Gjon Palit II. In: «Phoenix», III/1999, nr. 5-6(13-14), ff. 341-344. (Editorial).
- 84.(2000) Meshtarët e martirizuem të Sheldisë. 6 ff. të daktil.
- 85.(2000 ?) Komisia letrare shqipe dhe veprimtaria e saj atdhetare në historinë kombtare. 5 ff. kompjut.
- 86.(2001) Për Shkodrën e për Shqipninë.

U lexue në teatrin Migjeni me rasën e Konferencës “Shkodra në shekuj”.

87.(2001) Motrat stigmatine në Shqipëri. 6 ff. të kompjut.

Botue te: «Kumbona e së Diellës», 2001, nr. 5-6 (maj-qershor), ff. 25-27.

88.(2001) Pasqyra e Shtypit Katolik Shqiptar (1891-2001).

Në: Dom Ndoc Nogaj, Shtypi Katolik Shqiptar: 1991 Nëntor 2001. Shkodër, 2001. ff. 14-26.

Ësht prekë prej D. Ndocit.

89.(2001) Veprimi atdhetar i Át Gjergj Fishtës. 5 ff. të kompjut.

90.(2001) Nji ndër albanologët më të mëdhaj të shekullit XX: Át Zef Valentini, S.J.

In: «Illyricum», I/2001, nr. 2 (dhjetor), ff.6-7. Nuk ka notat në fund të faqes.

91.(2001) Át Gjon Karma, S.J. në njizetepesëvjeterin e vdekjes (1896-1976). + 3 ff. të kompjut.

Botue te: «Kumbona e së Diellës», 2001, nr. 11-12 (nëntor-dhjetor), ff.20-21. Notat në fund të faqes nuk kanë numër rendor.

92.(?) Biblioteka e Etënve Jezuitë dhe studimet albanologjike. 2 ff. të dakt.

93.(2002) Bibliotekat në traditën kulturore të Shkodrës. 9 ff. kompjut.

Përgatitë shqip me porosi të Zj. Stefania Fuscagni, nënrektore e Universitetit të Firences, për t’ua shpërnda kursistëve të «Corso di formazione in beni culturali e gestione telematica delle informazioni» organizue nga Universitetet e Firences e Shkodrës dhe Instituti arkeologjik i Tiranës.

94.(2002) Mario Roques. 5 ff. kompjut.

Fillon me këtë përgatitja për konferencën kushtue M.R., por qe zavendësue më vonë me Nji projekt ribotimi për veprën e Mario Roques.

95.(2002) Nji projekt ribotimi për veprën e Mario Roques. 2 ff. kompjut.

Mbajtë me 10 maj 2002 në Konferencën shkencore «Dijetarët francezë për gjuhën, letërsinë dhe kulturën shqiptare». Në nderim të albanologut të shquar francez, Mario Roques, në 40-vjetorin e vdekjes (1961-2001). Botue te libri: «Dijetarët francezë për gjuhën, letërsinë dhe kulturën shqiptare», Shkodër, Univ. i Shkodrës “Luigj Gurakuqi”, 2005, ff. 45-49.

- 96.(2002) Kolegja Saveriane ose Kolegja e Shën Françesk Saverit (1877-1946). Shkodër, 16 maj 2002.1 f. kompjut.
Për Fjalorin Enciklopedik Shqiptar, bot. i 2-të.
- 97.(2002) Shkolla e mesme e përgjithshme «Pjetër Meshkalla». Shkodër, 16 maj 2002. 1 f. kompjut.
Për Fjalorin Enciklopedik Shqiptar, bot. i 2-të.
- 98.(2002) Gjumnazi «Illyricum» (1921-1946). Shkodër, 16 maj 2002.1 f. kompjut.
Për Fjalorin Enciklopedik Shqiptar, bot. i 2-të.
- 99.(2002) Pasunitë dokumentare në rrujtje të qytetarëve të Shkodrës. Shkodër, 21 maj 2002. 2 ff. kompjut.
Lexue në Tryezën e rrumbullakët «Java e arkivave të hapura» (17-24 maj 2002).
- 100.(2002) Ditarët e Shuk Gurakuqit, burim i panjohun për historinë e Shkodrës. Shkodër, me 29 qershor 2002.3 ff. të kompjut.
- 101.(2002) Vdekja e një françeskani dhe shqiptari të madh: Át Daniel Gjeçaj o.f.m. (1913-2002). 3 ff. të dakt. (Botue te: Phoenix, Shkodër, VI/2002, nr. 1-3(27-29), ff. 13-17).
- 102.(2002) Komisija Letrare Shqipe dhe veprimtaria e saj atdhetare në historinë kombtare. 5 ff. kompjut.
Botue te: “Seminari V Ndërkombëtar ‘Shkodra në shekuj’ (25-26 tetor 2002). Vëllimi I. Shkodër, Muzeu historik i Shkodrës, 2005, ff. 162-167. Summary: The Albanian Literary Commission and its patriotic activity in the national history, f. 167.
- 103.(2002) Gjuha e përbashkët shqipe dhe gegënishtja. 3 ff. të kompjut.
In: Phoenix, Shkodër, VI/2002, nr. 4-6(30-32), ff. 205-210.
- 104.(2003) Bibliotekat në traditën kulturore të Shkodrës. 10 ff. kompjut.
Përg. për P. Bozzi-n për botim.
- 105.(2003) Qytetarë të Shkodrës në marrëdhënie me Venedikun. Tiranë, 22 mars 2003. 3 ff. kompjut.
Lexue në Bibliotekën Kombëtare
- 106.(2003) Dr. Ndoc Kamsi (1901-1977). 1 f. kompjut.
Lexue te Universiteti “Luigj Gurakuqi” me 26 prill 2003.
- 107.(2003) Dr. Angjelin Saraçi ( ). 2 ff. kompjut.
Lexue te Universiteti “Luigj Gurakuqi” me 26 prill 2003.
- 108.(2003) Shqipnia para « Kuvendit të Arbënit » (1703). 7 ff. të kompjut.

Lexue te Fshati i Paqës (Shkodër), me 9 shtatuer 2003.

109.(2003) Biblioteka françeskane për kulturën kombtare shqiptare. 3 ff. kompjut. 19 maj 2003.

Lexue për përrurimin e Bibliotekës Provinciale Françeskane "Át Gjergj Fishta".

110.(2003) Papa Klementi XI dhe marrëdhانيت historike të Selisë së Shenjtë me Shqipni. 13 ff. të kompjut.

Me rasën e Simpoziumit kushtue Kuvendit të Arbënit 1703-2003. Lexim i pjesshëm në Tiranë me 24 tetuer 2003. Botue te: 300 vjetori i Kuvendit të Arbnit. Shkodër, Arqipeshkvia Shkodër-Pult, 2009, ff. 93-103.

111.(2004) Nji ndër albanologët mâ të mëdhaj të shekullit XX: Át Zef Valentini, S.J. 4 ff. kompjut.

112.(2004) Pjetër Ndoc Daragjati, pionier i tregtisë italo-shqiptare. 5 ff. të kompjut.

Botue te "Phoenix", Shkodër, VIII/2004, nr. 1-6(39-44), ff. 91-101 me fot.

113.(2004) Jezuitët, Shqipnia dhe Europa.

Botue te: «Kleri katolik Shqiptar dhe parimet e demokracisë perëndimore». Tiranë, 2004, ff. 18-26. + 6 ff. të kompjut.

Lexue në Tiranë, e shkurtueme, me 27 mars 2004, në Konferencën "Kleri katolik shqiptar dhe parimet e demokracisë perëndimore", organizue nga «Instituti i Kërkimeve Politike "Alcide De Gasperi"».

114.(2004) Vezhgim në kontributin e Françeskanëve për historinë e Shqipnisë. Shkodër, 12 nanduer 2004. 6 ff.

115.(2005) Bibliotekat në traditën kulturore të Shkodrës [Fillimet - Shkatrrimi i kulturës shqiptare - Bibliotekat mbas rrebeshit].

Botue te: "Dialogu sot", Tiranë, I/2005, nr. [1], ff. 67-84.

116.(2005) Buzuku dhe botimi i «Mesharit». 3 ff. kompjut.

Lexue në Ulqin në Konferencën për 450-vjetorin e "Mesharit".

117.(2005) Shuk Gurakuqi, për Shkodrën dhe për Shqipninë. 4 f. të kompjut.

Lexue në Sesionin III shkencor - Shkodër "Qëndresa e nacionalistëve në Shqipërinë Etnike dhe në diasporë kundër komunizmit dhe pushtesit jugosllav gjatë viteve 1945-1990" me dt. 13 qershuer 2005.

118.(2005) Vezhgim në kontributin e Françeskanëve për historinë e Shqipnisë. 6 ff. kompjut.

- 119.(2005)Vatikani dhe Shqipnia. Vepra e Gjon Palit II për ringjalljen. Shkodër, 6 prill 2005. 2 ff. kompjut.
- 120.(2005) Flakërimet e Italisë në Shkodër. (20.05.2005). 3 ff. kompjut.
- 121.(2005) Austria në përkrahje të kombit e për formimin e shtetit shqiptar. 3 ff. kompjut.
- 122.(2005)Emigracioni antikomunist shqiptar në mprojtje të vlerave kombtare: Arshi Pipa. 3 ff. kompjut.
Lexue më Konferencën shkencore: Arshi Pipa dhe vepra e tij, me 30 shtator 2005.
Botue te: Kumtari, 9. Shkodër, Muzeu Historik i Shkodrës, 2009, ff. 184-188.
- 123.(2005) Prirja europiane e Gjergj Kastriotit Skanderbeut. 4 ff. kompju. (14)
- 124.(2005) Appunti su contatti e relazioni fra Albania ed Italia. 3 ff. kompjut.
"Il Focolare" LXVI/2006, nr. 2 febbraio, pp. 12-13. E shoqnon me fotografi një shenjim: Onorificenza all'Ambasciatore Willy Kamsi.
- 125.(2005) Dhunimi i dijes e i kulturës shqiptare. Kosovë, dhjetor 2005. 4 ff. kompjut.
- 126.(2005) Qyteti mesjetar i Drishtit në historinë e Shqipnisë.
Botue te: «Seminari VI Ndërkombëtar: "Shkodra në Shekuj" (26 Nëntor 2005)». Vëll. I. Shkodër 2006, ff. 13-Përmbll. angl. "Phoenix", IX/2005, nr. 1-6(40), ff. 32-36.
(2006) Shkodra, qyteti që duhej fshihur prej faqes së dheut. 28 Nandor 2006, 3 ff.
Për një program televiziv BBC-Top Channel. Realizimi: Sokol Gruda.
(2006) Përvjetori i Austrisë (2006) 3 ff.
- 127.(2006) Luigj Gurakuqi figurë qendrore e Kombit, themelues me Ismail Qemalin i Shtetit Shqiptar. Rrëshen, 24 korrik 2006. 5 ff, kompju. (14)
- 128.(2006) Kisha Katedrale e Shën Shtjefnit në Shkodër. Shkodër 6 shtator 2006. 3 ff. kompju. (14)
- 129.(2006) "Hylli i Dritës" shpirti dhe zemra e Kombit Shqiptar. (Panairi i "Librit për të gjithë" - Tiranë, 28 tetor 2006). 2 ff. kompjut.
- 130.(2007) Statutet e rregullat e Kapitullit të Katedrales së Drishtit. (Shkodër, 16.02.2007). 1 f. kompjut.

- 131.(2007) «Illyricum Sacrum» i pabotuem. Lexue në Tiranë.
- 132.(2007) Venediku, akinxhijt turq dhe stratiotët shqiptarë. 2 ff.
- 133.(2007) Kosova në veprën e Prof. Filip Fishtës.
Botue te: “E djathta Shqiptare në mbrojtje të Shqipërisë Etnike, 6”. Prizren-Burim (Istog), 2007, ff. 41-44.
- 134.(2008) Albanolog Valentini. 1 f. kompjut.
- 135.(2009) Ermanno Armao konsull dhe studiues. 29 qershor, 2009.2 ff. kompj. (12). (Ë1)
- 136.(2009) Nikollë Dakaj, përkthyes e polemist. 5 ff. Lexue në Tiranë.
- 137.(2010) Shkodra dhe shkodranët nismëtarë të institucioneve akademike në Shqipëri. 3 ff. kompjut. I papërfunduem.
- 138.(2010) Seminari Papnor i Shkodrës në Historinë e Shqipërisë. 5 ff.
- 139.(2010) Át Zef Valentini S.J. dhe kontributi i tij për kulturën dhe historiografinë shqiptare.23 qershor 2010. 4 ff. kompjut. Përgatitë për Konferencën, ásh lexue një shkurtim 2 ff. në Promovimin e veprave të tija (20 vëllime) botue prej Sht.Bot. “Plejad e “55”.
140. (2010) Nji etnograf i përndjekun: Át Gjon Karma, S.J. (1896-1976). 11 shtator 2010. 3 ff. kompjut.
141. (2010) Át Vinçenc Malaj O.F.M. bashkëpunter i “Shëzave”. 2 tetuer 2010. 4 ff. kompjut.
Lexue në Simpoziumin shkencor me rastin e 10 vjetorit të vdekjes, mbajtë në Tuz (Sukruq).
142. (2011) Dëshmia e një prani shqiptare në Bibliotekën Laurenziana të Firences. 3 ff.
143. (2012) Át Zef Valentini S.J. për Shqipërinë. 1 f. Lexue në Tiranë.
144. (?) Shkodra mesjetare nëpërmjet burimeve historike. 8 ff. të daktil.
145. (?) Shkolla katolike. (i papërfunduem).
- (2016) Autor dhe botime Arbëreshe në Bibliotekën e Universitetit “Luigj Gurakuqi” të Shkodrës (Sprovë bibliografije arbëreshe). Botue te: «Hylli i Dritës», Shkodër, XXXV/2016, nr. 1, ff. 76-85.

STUDIME SHKRUE ITALISHT E ANGLISHT

1. (1994) Saluto rivolto al 2° Seminario Internazionale di Studi

- Albanesi – 8-10 giugno 1994 – Cosenza. 2 ff. dakt.
2. (1995) Il Messale di Gjon Buzuku e il Concilio di Trento. 7 ff. dakt.
3. (1997) Studiosi italiani e Albania. 4 ff. të daktil.
Lexue në Tiranë me 17.12.1997.
4. (1998) Il Santuario della Madonna di Scutari. 3 ff. të daktil.
Shkodër, 24 maj 1998.
5. (1998) Il Santuario della Madonna di Scutari (Cenni storici).
Scutari, 1998. 8 ff. të daktil. (Ë1).
Përktim italisht i broshurës, .me plotësimë.
6. (1999) Albanian canon-based right in the öork of the XX-th
century great albanologue, Father Zef Valentini S.J. In: Kanon
and Laë. Seminar: Shkodër, 28 June 1999. Ff. 128-138.
7. (2001) Elementi precristiani nella tradizione natalizia albanese.
Scutari, 3 dicembre, 2001. 2 ff. kompj. 12. (Ë1)
8. (2002) Le biblioteche nella tradizione culturale di Scutari.
Tirana, 23 febbraio 2002. 8 ff. kompjut. Lexue në Tiranë te
Biblioteka e Akademisë, organizue nga Padre Rodolfo Bozzi.
9. (2002) Ashburnham 1167 – Testimonianza di una presenza
albanese alla Laurenziana di Firenze. Firenze, 18 aprile 2002. 3 ff.
kompjut. (12) (Ë1)
Dorëzue një kopje drejtoreshës Zj. Franca Arduini, të Bibliotekës
Medicea Laurenziana të Firences. Më ka çue një kartë-postare me
falënderime edhe për fotokopjet e studimeve të Namik Resulit e
të Át Zef Valentinit që ja kam dorëzue n’atë rasë.
10. (2003) Le biblioteche nella tradizione culturale di Scutari [Gli
inizi – Il saccheggio – Le biblioteche dopo la tempesta]. 10 ff.
kompjut. Përg. për P. Bozzi-n për botim. Botue te “Dialogu sot”,
2005, nr. [1], ff. 85-102.
11. (2003) I precedenti del « Concilium Albanum » (1703). 7 ff.
kompjut.
12. (2004) I Gesuiti, l’Albania e l’Europa.
Botue te: «Kleri katolik Shqiptar dhe parimet e demokracisë
perëndimore». Tiranë, 2004, ff. 83-91.
13. (2004) Don Eustachio Montemurro nel 100° anniversario della
sua ordinazione sacerdotale. 8 ff. kompj. (14)
14. (2005) Il Vaticano e l’Albania. L’opera di Giovanni Paolo II
per la rinascita. Scutari, 6 aprile 2005. 2 ff. kompjut.
Botue te: Il focolare, Firenze, Anno XLV Maggio 2005 Nr. 5, f. 10.

(Me profil e fot. të autorit).

15. (2005) Appunti su contatti e relazioni fra Albania ed Italia. Scutari, 24 ottobre 2005, 5 ff. kompjut. (14)

16. (2005) I rapporti commerciali tra Venezia e Scutari nel XVIII secolo. Scutari, 13 febbraio, 2005.5 ff. kompj. (14)

17. (2005) Sprazzi d'Italia a Scutari d'Albania. 5 ff. kompjut. (14)

18. (2005) Vocazione cristiana ed europea di Giorgio Castriota Scanderbeg. 6 ff. kompjut. (14)

Botue te: FORTINO, Italo Costante - Çali, Edmond (a cura): Giorgio Castriota Scanderbeg nella storia e nella letteratura. Atti del Convegno Internazionale. Napoli 1-2 dicembre 2005. Napoli, Università degli Studi di Napoli "L'Orientale". Dipartimento di Studi dell'Europa Orientale, 2008, ff. 245-254.

18. (2006) Appunti su contatti e relazioni fra Albania e Italia.

19. (2006) Il Santuario della Madonna di Scutari. Cenni storici. Scutari, 2006. 7 ff. kompj. (14) (Ë1)

20. (2006) La Chiesa Cattedrale di Santo Stefano a Scutari. Scutari, 6 settembre, 2006.3 ff. kompj. (14) (Ë1) Botue te: : Il focolare, Firenze, Anno XLVI Febbraio 2006 Nr. 2, ff. 12-13. (Onorificenza all'Ambasciatore Willy Kamsi, con profilo biografico).

21. (2009) Lo studio del R. Console d'Italia a Scutari Ermanno Armao. Scutari, 29 maggio, 2009. 3 ff. kompj. (14). Shto këta tituj: Ermanno Armao, R. Console d'Italia a Scutari, valido studioso dell'Albania Settentrionale. Scutari, 29 maggio, 2009.3 ff. kompj. (14); Ermanno Armao console e studioso. Scutari, 2 giugno, 2009.2 ff. kompj. (12); (Ë1)

21. (2010) Da missionario a Delegato apostolico in Albania [Mons. Ernesto Cozzi]. 1 f. kompjut.

22. (2010) Giammaria Biemmi e la Critica.

Botuenë: "Ëir sind die Deinen". Studien zur albanischen Sprache, Literatur und Kulkurgeschichte, dem Gedenken an Martin Camaj (1925-1992) geëidmet. Herausgegeben von Bardhyl Demiraj. Eiesbaden, Harrassoëitz Verlag, 2010, ff. 574-579.

PARATHANIE

1. (1991) [Parathanie]. In: «Rrezja jonë», Shkodër, 1991, nr. 1 (Nëntor), f. 3. + 1 f. e daktil.

2. (1992) Parathënie. In: «Jehona e së Dieles», 1992, n. 1, ff. 4-5. (V.

K.). + 2 ff. të daktil.

3. (1998) Parathënie. Në librin: P. Vinçenc Malaj, Kuvendi i Arbënit 1703. Prishtinë, Instituti i Filozofisë dhe Sociologjisë, 1998. ff. i-v.

E shkrueme gegënisht e kanë ndrrue në gjuhën «e njësuar».

4. (1999) Parathënie. Në librin: Kanuni dhe Ligji. Seminar: Shkodër, 28 Qershor 1999. Shkodër, « Drejtësi dhe Paqe ». Ff. 5-7.

5. (1999) Foreëord. In: Kanun and Laë. Seminar: Shkodër, 28 June 1999. Shkodër, «Drejtësi dhe Paqe». Ff. 103-105.

6. (1999) Promovim i librave [të Padër Vinçenc Malaj] në Seminarin Ndërdioqezan Shqiptar. 30 tetuer 1999. 3 ff. Botue te «Phoenix» III/1999, nr. 5-6 (13-14), ff. 456-459.

7. (2005) [Parathanie]. Në librin: Opera Madonnina del Grappa. Filiali në Shkodër. 29 qershor 2005. [Shkodër, 2005]. Ff. 3-4.

8. (2014) Paraqitje. Në librin: Át Lorenzo Viezzoli S.J., Shqypnija. Njoftime gjeografike, shtetistike-administore. Ribotim anastatik. Paraqitja në bashkëpunim me Át Mario Imperatori-n.

9. (2015) Ringjallja e nji biblioteke. Në librin: At Vitor Demaj&Siva Kodheli, Libri antikuar për Shqipninë në bibliotekën françeskane, Botime Françeskane, Shkodër, 2015. Ff. 9-10.

F J A L I M E e D I S K U T I M E

1. (1959) Disa vërejtje rreth «Historisë së letërsisë shqipe» (Maket). 2 ff. dakt. Ds. G.

Lexue në mbledhjen e dt. 23.I.1959.

2. (1992) Diskutim në Konferencën shkencore «Gjuha letrare kombëtare dhe bota shqiptare sot». Tiranë, 20-21 nëntor 1992. 3 ff. dakt. Ds. F.

3. (1992-1993) 18 bisedë për Shkodrën, në Radio Shkodra. 29 ff. dakt. Ds. F.

4. (1996) Fjala e mbajtur në Romë me rasën e 528-vjetorit të vdekjes së Heroit Kombëtar Shqiptar Gjergj Kastriotit Skanderbeg (1468-1996), (italisht). 3 ff. dakt.

5. (1999) Introduzione alla seduta pomeridiana [del secondo Simposio presinodale Vaticano, 11-14 gennaio 1999]. In: «Il nuovo areopago» [«Cristo sorgente di una nuova Cultura per l'Europa alle soglie del terzo millennio» Atti del secondo Simposio presinodale Vaticano, 11-14 gennaio 1999]. Anno 18,

- Nuova Serie, 1-2/1999, pp. 225-226. (Willy Gjon Kamsi).
6. (1999) Fjala e mbajtun. Në librin: Fëmijët në gjendjen e handikapit. Realitet dhe perspektiva. Takim Italo-Shqiptar [26-27 nandor 1999. Scutari-Tirana]. Ff. 13-14.
  7. (1999) Saluto. Në librin: I minori in situazioni di handicap. Realtà e prospettive. Convegno Italo-Albanese [26-27 novembre 1999, Scutari-Tirana. Ff. 15-16.
  8. (2001) Për Shkodrën e për Shqipninë. Shkodër, 6 mars 2001, 2 ff. daktil.
  - Fjalë e mbajtun, në teatrin e Shkodrës, në mbledhjen e intelektualëve shkodranë me 6 mars 2001, në orën 17.
  9. (2005) Don Carlo Zaccaro-s në 50 vjetorin e meshtarisë. Shkodër, 4 korrik 2005, 2 ff.
  10. (2005) A Don Carlo Zaccaro nel suo 50° anniversario di sacerdozio. Scutari, 4 luglio 2005, 2 ff. kompjut.
  11. (2010) Imzot Pal Kamsi. Lexue në Kastrat me rasën e vendosjes së pllakës përkujtimore në Kishë. 2 gusht 2010. 2 ff.

INTERVISTA

1. (1999) Simpoziumi Ndërkombëtar «Krishtërimi ndër Shqiptarë» (16-19 Nëntor 1999). Radio Vatikani – Shqip, Dhanë me telefon me 5.10.1999, ora 14°, 2 ff. të daktil.
2. (2000) «Krishterimi ndër shqiptarë». Radio Vatikani – Shqip. Dhanë me telefon. 23 Nandor 2000, 1 f. e daktil.
3. (2000) Simpoziumi IV Ndërkombëtar: «Shkodra në shekuj» 20-22.11.2000. Radio Vatikani – Shqip, Dhanë me telefon me 23.11.1999, ora 14°, 1 f. e daktil.
4. (2001) Përkujtim i rrëzimit të monumentit të E. Hoxhës në Tiranë. Radio Vatikani – Shqip. Dhanë me telefon me 20.02.2001, transmetue në orën 21 të asaj date, 1 f. e daktil.
5. (2001) Malli për 28 Nandorin. Radio Vatikani – Shqip. Dhanë me telefon me 28 Nandor 2001, në orën 13 30. 1 f. kompjut.
6. (2004) Me rasën e 125-vjetorit të të lemit të Luigj Gurakuqit. Radio Vatikani, dhanë me 19.02.2004 dhe transmetue në ora 21. 1 f. kompjut.
7. (2005) Me rasën e Festës së 28 Nandorit 2005. Radio Vatikani – Shqip. Dhanë me telefon me 23 nandor 2005. 1 f. kompjut.
8. (2006) Kujtimi i Trembëdhetëvjetorit të Vizitës së Papës Gjon

Pali II në Shqipëri. Radio Vatikani, me datën 25.04.2006. 2 ff. kompjut.

9. (2010) Për përkujtimin e 85 vjetorit të lindjes së prof. Martin Camaj. Radio Vatikani – Shqip. Dhanë me 29.VII.2010. 1 f.

P Ë R K T H I M E

10. Giammaria BIEMMI: Parathania e Historisë së Skënderbeut. In: «Shkodra», Shkodër, I/1961, nr. 1, ff. 241-249. + 6 f. dakt.

Teksti italisht dhe përkthimi shqip.

11. Giammaria BIEMMI: Mbledhja e Kuvendit të Lezhës. 7 ff. të dakt.

12. Beniamino PAGNIN: Një «gjysë groshi» i Shkodrës në Muzeun Bottacin. In: «Revistë shkencore», Shkodër, I/1964, nr. 1, ff. 194-198. (5 ff. dakt.)

Përkth. prej italishtes e latinishtes.

13. Waclaw CIMOCHOËSKI: Gjurmime për historinë e sandhi-t në gjuhën shqipe.

(Përkthim i papërfunduem, 20 ff. të daktil.)

11 bis. Zanoret indoeuropiane në shqipe. 15 ff. dsh. .3.

14. Mario ROQUES: Gjurmime mbi tekstet e vjetra shqipe. In: «Buletin shkencor», Shkodër, I/1964, nr. i pos., ff. 385-409; II/1965, [nr. 3], ff. 397-422.

Përkth. prej freng. dhe pajisë me shënime suplementare nga Ë.K Ribotue pjesa e Buzukut me titull: Libri i orëve dhe meshari të përkthyer prej Gjon Buzukut. I shtypun. 1554-11555, te libri: “Buzuku dhe koha e tij”, Tiranë, Akad. e Shkencave e Shqipërisë. Inst. i Gjuhësisë dhe i Letërsisë, 2005, ff. 193-207.

15. Mario ROQUES: Frang Bardhi dhe Fjalori i tij (1635). In: «Buletin shkencor», Shkodër, III/1966, nr. 4, ff. 429-464.

Përkth. prej freng. dhe pajisë me shënime suplementare nga Ë..K.

Ribotue te libri: «Dijetarët francezë për gjuhën, letërsinë dhe kulturën shqiptare». Shkodër, Univ. i Shkodrës “Luigj Gurakuqi”, 2005, ff. 153-192.

Ribotue te libri: Franciscus Blanchus, Dictionarium latino-epiroticum. Me parathënie nga Mario Roques. Tiranë, Çabej, 2006, ff. 29-85.

16. Giammaria BIEMMI: Mbledhja e Kuvendit të Lezhës (2 mars 1444). In: «Shkodra», Shkodër, VII/1967, nr. 1(7), ff. 61-65.
Përkthim i shkurtuem, prej italishtes.
17. Giammaria BIEMMI: Beteja e Torviollit (29 qershor 1444). In: «Shkodra», Shkodër, VII/1967, nr. 1(7), ff. 65-70.
Përkthim i shkurtuem, prej italishtes.
18. C. CEPIONE, D. MALIPIERO, S. BADOER: Burime për rrethimin e parë të Shkodrës (1474). In: «Buletin shkencor», Shkodër, VII/1970, nr. 9, ff. 391-420.
Teksti original italisht dhe përkthimi.
19. D. Ernesto COZZI: Marrja e gjakut në Malet e Shqipnisë s'Epërm. Përkth. prej ital. 52 ff. të daktil.
20. Nënë TEREZA E KALKUTËS: Vokacioni im dhe familja ime. In: «Rrezja jonë», 1991, nr. 1, ff. 19-20.
Përkthim prej italishtes.
21. Kardinali Josyf Slipyj kthehet në atdheun e vet. - Letër e Gjon Palit II me rasën e bartjes së eshtnave të Kardinalit Slipyj. In: «Kumbona e së Dieles», I(VIII)/1992, nr. 4, tetor, f. 26.
Përkthim prej italishtes.
22. Kronikë ngjarjesh. In: «Kumbona e së Dieles», I(VIII)/1992, nr. 5, nandor, ff. 26-27.
Përkthim prej italishtes.
23. Eqrem TELHAJ: Etikë politike dhe liri fetare. In: «Kumbona e së diellës», VII/1998, nr. 4, ff. 18-19.
Përkthim prej italishtes.
24. Zef VALENTINI S.J.: Dorëshkrimi ASHB 1167 i Laurencianes. In: «Phoenix», III/1999, nr. 1(9), ff. 9-20. (Në 20-vjetorin e vdekjes).
Përkthim prej italishtes nga Willy Kamsi.
25. Gianfranco BRUNELLI: Selia e Shenjtë - Ballkani. Papa: Të respektohen e drejta dhe paqja. In: «Phoenix», III/1999, nr. 2(10), ff. 123-129.
Përkthim prej italishtes.
26. Zef VALENTINI S.J.: Nji dokument i çuditshëm në lidhje me gjatësinë trupore të Skanderbegut. In: «Phoenix», III/1999, nr. 2(10), ff. 179-180. Përkthim prej italishtes nga Willy Kamsi.
27. [GJON PALI II]: Fjala historike e Papës në Parlamentin e Republikës Polake. Për nji Bashkësi të madhe Europiane të Shpirtit. In: «Phoenix», III/1999, nr. 3-4(11-12), ff. 221-228. + 8 ff. të daktil.

28. Ernest KOLIQUI: Rapsodë e rapsodi të alpeve shqiptare. In: «Jeta e re», Prishtinë, LI/1999, nr. 2-3, ff. 230-253. Kanë shkurtue disa pjesë, sidomos notat.
29. [GJON PALI II]: Mesazh i Shenjtërisë së Tij Gjon Pali II për kremtimin e Ditës Botërore të Paqës. 1 Janar 2001. 20 ff.
30. Mons. Simeone DUCA: Lutja e Mirësisë. In: «Kumbona e së Diellës», 2001, nr. 3-4 (mars-prill), f. 10.
31. GJON PALI II: Mesazhi i Gjon Palit II për kremtimin e Ditës XXVI Ndërkombëtare të Paqes «Po kërkove paqen dilu para të varfërve». 8 dhjetor 1992. 5 ff. të dakt.
32. TRANK SPIROBEG (Faik bej Konica): Dialektet shqipe dhe nevoja e një shkrirjeje të tyre. In: «Phoenix», III/1999, nr. 4-6(30-32), ff. 254-256. + 2 ff. të daktil. Përkth. nga frengishtja: Willy Kamsi.
33. Eric P. HAMP: Vërtet nga bota. 1 f. kompjut.

RECENSIONE E PROMOVIME

1. (1959) Disa vërejtje rreth "Historisë së Letërsisë Shqipe (Maket). .3. Lexue në mbledhjen për diskutim të datës 23 janar 1959.
2. (1964) Burime të zgjedhura për historinë e Shqipërisë. Vëll. II. Shek. VIII-XV. Tiranë 1962. In: «Buletin shkencor», Shkodër, I/1964, nr. i pos., ff. 414-416. + 4 ff. dakt. Ds. F.
3. (1964) Burimetë zgjedhura për historinë e Shqipërisë. Vëll. III. Shqipëria nën sundimin feudal-ushtarak otoman (1506-1839). Tiranë 1961 (në kapak: 1962) In: «Revistë shkencore», Shkodër, I/1964, nr.1, ff. 216-220. + 7 ff. dakt. Ds. F.
4. (1965) Burime të zgjedhura për historinë e Shqipërisë. Vëll. I. Ilirët dhe Iliria te autorët antikë. Tiranë 1965. 4 ff. të daktil.
5. (1967) J. Kastrati: Bibliografia e Ndre Mjedës. Shkodër 1967. «Buletin shkencor», Shkodër, IV/1967, nr. 6, ff. 490-491. + 3 ff. të daktil.
6. (1967) Shqipëria e Veriut në shek. XVIII. (Letra të zev.konsujve venedikas të Shkodrës). Vëll.I. (1706-1756). Tiranë 1967. In: «Buletin shkencor», IV/1967, nr.6, f. 481-482. + 2 ff. të daktil.
7. (1968) Lufta shqiptaro-turke në shekullin XV. Burime bizantine. Tiranë 1967. In: «Buletin shkencor», Shkodër, V/1968, nr. 7, ff. 349-350. + 3 ff. të daktil.
8. (1968) M. Barleci: Rrethimi i Shkodrës. Bot. i 2-të i shtuar. Tiranë

1967. In: «Buletin shkencor», Shkodër, V/1968, nr. 7, ff. 347-349. + 3 ff. të daktil.
9. (1969) Disa vërejtje rreth «Rregullave të drejtshkrimit të shqipes». In: «Buletin shkencor» Shkodër, VI/1969, nr. 8, ff. 361-366.
10. (1970) Ilirët dhe gjeneza e shqiptarëve. Sesion shkencor 3-4 mars 1969. Tiranë 1969. In: «Buletin shkencor», Shkodër, VII/1970, nr. 9, ff. 470-473.
11. (1978) Dh.S. Shuteriqi: Shkrimet shqipe në vitet 1332-1850. Tiranë 1976, 315 ff. me il. (Akademia e Shkencave e RSH. Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë). In: «Buletin shkencor», Shkodër, XV/1978, nr. 1, ff. 179-185.
12. (1999) Uran Kalakulla: Arshi Pipa, njeriu dhe vepra. Tiranë 1999. - Promovim i librit, me 6.10.1999, në Rektoratin e Universitetit të Shkodrës «Luigj Gurakuqi».
13. (2000) Gino Berri: Rrethimi i Shkodrës. Tetor 1912 - Prill 1913. Ditar i një korrespondenti të luftës. Përktheu nga italishtja Ali Ohri. Tiranë, Shtëpia e Ushtrisë, 1996. In: «Phoenix», IV/2000, 1-2(15-16), ff. 84-88.
14. (2000) Uran Asllani: Studentët shqiptarë në Austrí. Tiranë 1992-1998. 400 ff. Promovim i librit, me 6.IV.2000, në Universitetin e Shkodrës «Luigj Gurakuqi». + 4 ff. të daktil.
15. (2005) Nji kontribut i shquem për kulturën: Mentor Quku: Mjeda, 7. In: Mentor Quku, Mjeda, 7. Bashkëkohësit. Tiranë, "Ilar", 2005. Ff. 7-9. (2005) Lazër Shantoja: Vepra. Shkodër, Botime Françeskane, 2005. Promovim me dt. 1 qershter 2005. 3 ff. kompjut.

BIBLIOTEKA E BIBLIOGRAFI

1. - KAMSI, Willy (1961) (bashkautor me: Filip Fishta, Tefik Gjyli, Kolë Kamsi, Jup Kastrati, Mahmut Kotrri, Shefik Osmani, Fadil Podgorica). Kontribut për historinë e bibliotekave të Shkodrës. In: «Shkodra», Shkodër, I/1961, nr.1, ff. 95-118.
2. - KAMSI, Willy (1972) Punime të botuara [nga Vehbi Bala, Jup Kastrati, Arif Gashi, Nuri Abdiu, Iljaz Fishta]. In: «Buletin shkencor», IX/1972, nr. 2(12), ff. 331-348. + 17 ff. të dakt.
3. - KAMSI, Willy (1973) Efekti i bibliografisë dhe i treguesve bibliografikë në rrethin tonë. In: «Buletin i bibliotekave», Tiranë,

1973, nr. 3, ff. 27-31.

4. - KAMSI, Willy (1975) Studenti dhe biblioteka e Institutit. In: «Buletin shkencor», Shkodër, 1975, nr. , ff. Dorëshkrim 4 ff.

5. - KAMSI, Willy (1975) Dhjetë vjet të Buletinit Shkencor të Institutit të Lartë Pedagogjik të Shkodrës. In: «Buletin shkencor», Shkodër, XII/1975, nr. 1, ff. 199-226. + II-38 ff. të dakt. Bibliografi.

6. - KAMSI, Willy (1976) Harmonizimi i tre komponentëve të shkollës sonë (Bibliografi tematike). Shkodër 1976.[2] + III + 15 ff. të daktilografueme. Për përdorim të brendshëm.

7. - KAMSI, Willy (1977) Biblioteka e Institutit në ndihmë të studentëve e të pedagogëve. In: «Buletin shkencor», Shkodër, XIV/1977, nr. 2, ff. 129-135.

8. - KAMSI, Willy (1977) Kongresi i 7-të i PPSH, program i madh lufte e pune për ndërtimin e socializmit (Bibliografi tematike).

I. - 56 ff.

II. - 35 ff.

8 bis. - KAMSI, Willy (1981) Botime të rralla albanologjike në Bibliotekën e Institutit të Lartë Pedagogjik të Shkodrës. .2. In: "Buletini i Bibliotekave" nr. 1, 1981, ff. 44-49.

9. - KAMSI, Willy (1983) Tregues bibliografik rreth veprës « Titistët » të shokut Enver Hoxha. Shtypi ynë dhe shtypi botëror për ngjarjet në Kosovë dhe gjendjen në Jugosllavi. Shkodër 1983. [3] + 43 ff. (RPS e Shqipërisë. Instituti i Lartë Pedagogjik. Biblioteka. Shkodër).

10. - KAMSI, Willy (1985) Të propagandojmë botimet bibliografike dhe të mësojmë lexuesit t'i përdorin ato. .2. In: «Buletini i bibliotekave», Tiranë, 1985, nr. 4, ff. 40-42.

11. - KAMSI, Willy (1987) Organizimi i informacionit bibliotekar bibliografik për literaturën politiko-shoqërore dhe atë shkencore..2. In: «Buletini i bibliotekave», Tiranë, 1987, nr. 2, ff. 29-33.

12. - KAMSI, Willy (1987) Biblioteka e Institutit të Lartë Pedagogjik të Shkodrës (Kreu X). In: «Buletin shkencor i ILP (30-vjetori i Institutit 1957-1987)», Shkodër, 1987, nr. 2, ff. 153-157. Dorëshkrimi ka titullin: Biblioteka e Institutit për punën shkencore albano-balkanologjike.

13. - KAMSI, Willy (1988) Biblioteka e Institutit Pedagogjik dhe

- Shkodra. 4 ff. të daktil. Botue te rev. : ?
14. - KAMSI, Willy (1989) Katalog i shtypit shqiptar e për Shqipërinë që gjendet në Bibliotekën e Institutit të Lartë Pedagogjik «Luigj Gurakuqi » (1879-1944). Përgatitur nga Vili Kamsi. Shkodër, 1989, ii+65 ff. (Institut i Lartë Pedagogjik « Luigj Gurakuqi. Biblioteka. Shkodër).
15. - KAMSI, Willy ( ) Biblioteka e Institutit Pedagogjik pasqyrë e traditës kulturore të Shkodrës. 4 ff. të daktil.
16. - KAMSI, Willy (2008) «Albania» 1897-1909. Bibliografi kronologjike. Shkodër, Botime Françeskane, 2008. 142 ff. + 1 fl. fot. e 5 fl. fac-simile. B-ka Françeskane "Át Gjergj Fishta". Serija bibliografike. Blëni I.
17. - KAMSI, Willy (2008) «Hylli i Dritës» 1913-1944. Bibliografi kronologjike. Shkodër, Botime Françeskane, 2008. 198 ff. + 1 fl. fot. e 7 fl. fac-simile. B-ka Françeskane "Át Gjergj Fishta". Serija bibliografike. Blëni II.
18. - KAMSI, Willy (2008) «Leka» 1929-1944. Bibliografi kronologjike. Shkodër, Botime Françeskane, 2008. 134 ff. + 1 fl. fot. e 13 fl. fac-simile. B-ka Françeskane "Át Gjergj Fishta". Serija bibliografike. Blëni III.
19. - KAMSI, Willy (2009) «Shkëndija» 1940-1943. «Shêjzat» 1957-1978. Bibliografi kronologjike. Shkodër, Botime Françeskane, 2009. 226 ff. + 1 fl. fot. e 15 fl. fac-simile. B-ka Françeskane "Át Gjergj Fishta". Serija bibliografike. Blëni I.